

OBSERVAȚII

ALE UNUI NESPECIALIST

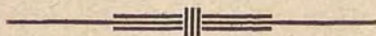
ASUPRA

ISTORIEI ANTICE

Lecții făcute la Cercul femeiesc
✕ de înaintare culturală ✕

DE

N. IORGA

BUCUREȘTI

—
1916

P R E F A Ț Ă

— cuprinzînd cîteva explicații —

M'ați însărcinat cu o misiune care nu răspunde de loc ocupațiunilor mele obișnuite. Eū sînt cercetător, de mulți ani de zile, al istoriei Romînilor, al istoriei medievale și al istoriei moderne. Mi s'a cerut să vorbesc despre istoria veche, despre așa-numita istorie antică. Prin urmare e o parte din studiile istorice care n'a intrat în preocupările mele obișnuite, și decî misiunea pe care mi-ați încredințat-o este puțin cam grea: eū însumi trebuie să reieau din nou firul unei cugetări critice pe care de mulți ani de zile am părăsit-o. Sînt cel puțin douăzeci și cincî de ani de cînd studiile privitoare la anticitatea clasică și la anticitatea care nu e clasică nu mă mai ocupă. Chiar din acest punct de vedere ar fi o dificultate. A repeta, cu toată dorința de a vă fi plăcut, nu pot; a spune lucruri de care nu sînt convins, tot așa de puțin; a vorbi despre fapte pe care nu le-am străbătut, cît de puțin, în însuși izvorul lor, decî a lua, pur și simplu, din gura învățaților germani, francesi și englesi ceia ce scriu despre un rege asirian sau un scriitor grec sau roman, n'aș putea, și cu atît mai puțin a împrumuta de la detaiști în materie de știință.

Dar mai e o greutate: între cine cercetează istoria modernă și evul mediu, prin urmare epoca între anii 500 — să spunem — și 1500, și între cine cercetează partea cea mai veche, adică civilizația orientală și greco-latină, este o deosebire de izvoare și de pregătire. Și este, la dreptul vorbind, o destul de mare deosebire, și în ceia ce privește pregătirea, și între cel care cercetează istoria de astăzi și de ieri, ceia ce înseamnă istoria contemporană și modernă, și între cel care cercetează istoria evului mediu. Sînt izvoare deosebite de știut și sînt greutăți deosebite de învins. Pentru epoca noastră, informația este de o bogăție extraordinară: ea te năvălește din toate părțile, te înnăbușă, și, dacă este cineva un cercetător mai tinerel, mai plăpînd, dispare cu desăvîrșire în informația care-l strînge de pretutindenți și-l asfixiază. Cei mai deprinși cu izvoarele aū cruzimea să înlătore o mulțime dintre ele și să spuie: cutare izvor, da, îmi trebuie, îl ieaū; cutare îmi trebuie mai puțin, îl cercetez numai în treacăt; cutare de loc, îl înlătur cu desăvîrșire.

Îmi aduc aminte de un cas clasic în ceia ce privește studiul istoriei contemporane: un învățat frances, pe care și aici mulți îl vor fi cunoscînd prin frumoasele sale studii privitoare la istoria Revoluției, d. Aulard, și-a pus în minte să scrie istoria acestei revoluții după izvoare. A vrut să le cunoască pe toate. Ele sînt însă în număr extraordinar de mare. Nu numai protocoalele adunărilor revoluționare, care vorbesc, cum s'ar zice, în fața scenei, acolo unde umblă Mirabeau, Robespierre, Marat și ceilalți, dar, după cum înțelegem noi lucrurile, voim să știm de unde vine și jocul pe care-l vedem pe scenă, și pentru aceasta ne mai uităm la dreapta și la stînga, și în fundul scenei și în galeria mașinelor. Aulard a început să scoțoească în provincie lucrurile privitoare la istoria Revoluției și a avut, firește, un moment de desperare față de această massă enormă de materiale care se prăvălia

asupra lui. Pe urmă a mărturisit sincer, cu multă părere de rău, că ar fi vrut să vadă totul, dar că n'a putut; crede însă că știe ce e mai esențial și roagă să i se primească munca și așa.

Da, în istoria contemporană materialele sînt foarte multe, prea multe, dacă se poate zice așa. Pe toate nu le poți vedea: greutatea cea mare este ca din acel material să alegi pe cel de prima ordine. Astfel în istoria contemporană — și modernă chiar — lucrul de căpetenie e să-și fixeze cineva un bun punct de vedere, să aibă ținta, aleasă odată pentru totdeauna, neconținut înaintea ochilor și să găsească un drum care să-i permită a vedea cît mai multe lucruri la dreapta și la stînga. Greutatea consistă în orînduire. Și greutatea consistă și în critică. Cît este de greu să-ți exerciți critica asupra lucrurilor pe care oamenii de astăzi sau de ieri le lasă pentru cunoașterea faptelor lor! Ei sînt fără îndoială mai puțin înzestrați supt raportul artistic și mai puțin potriviți pentru anume dovezi de eroism moral, dar mult mai șireți și mai complicați decît oamenii de odinioară. Minciuna de la 1500 o găsești destul de ușor, minciuna de la 500 încă mai ușor, minciuna regelui asirian sau babilonian este un lucru care sare în ochi prin proporția grosolană a exagerării, dar ziaristul modern, oratorul parlamentar modern, aceștia sînt de o complicație, în talentul lor, care ascunde extraordinar adevărul. Așa încît n'aș sfătui nici odată pe un tînăr să scrie istorie modernă sau contemporană.

Pentru evul mediu e altfel: în evul mediu sînt întregi epoce în care fiecăare cuvînt plătește, cum se zice în altă limbă, „greutatea lui în aur“. Într'o convorbire particulară pe care am avut-o acum cîțiva ani cu acel distins medievist d. Jireček, profesor la Universitatea din Viena, care a scris și istoria vecinilor noștri de dincolo de Dunăre, Bulgarii, el îmi spunea: „în evul mediu totul e in-

terasant“, ceia ce nu se poate spune despre epoca modernă. Izvoarele evului mediu însă sînt mult mai grele de înțeles decît izvoarele de astăzi: nu mai ești în lumea în care te-ai deprins a trăi; trebuie să te muți în alta, oarecum deosebită de cea obișnuită. Întilnești izvoare scrise într'o limbă care nu e limba latină clasică și nu e limba greacă veche, nu e nici limba greacă modernă, orî în limbî moderne, care nu sînt tocmai limbile cele noi. Instituții, stil, dacă nu rase, ni sînt străine. Sînt mulți medievîști cari nu vor să trateze istorie modernă, fără a mai pomeni pe aceia, numeroși, cari spun: eû nu mă ocup decît de cutare țară și în cutare moment.

Cu riscul de a trece ca superficial în ochii acestor cercetători istorici — mă scapă doar marea cantitate de documente și de studii restrînse ca marginî pe care le-am tipărit,— voiû spune: niciun lucru nu se înțelege numai prin el însuși, niciun lucru nu se înțelege decît prin lucrul de lîngă dînsul, prin lucrul contemporan, prin lucrul d'innaintea sa și prin lucrul din urma sa. Poți lua și studia deosebit un subiect, dar, cînd e să-l înțelegi, îl repui în întregul din care face parte. Așa încît specialistul, prin anume rezultate precise ale lui, este foarte folositor, dar să facă bine să lase în pace pe cei cari trec dincolo de marginile specialității și-și dau osteneala de a înțelege, osteneală pe care el nu vrea să și-o iea saû pe care o răspinge.

Istoria veche e mult mai grea chiar decît atîta. Ea ni înfățișează, pentru o parte, izvoare scrise în două limbî care, în toată complicația lor sintactică, sînt peste măsură de grele. Îi e greu unui om al timpurilor noastre să se strămute cu plăcere și ușurință în lumea izvoarelor grecești și romane, care presupun alt fel de a simți și mai ales alt fel de a gîndi. Nu totdeauna felul de a simți al cuiva se oglindește în stilul lui; dar, în ceia ce privește cugetarea, ea se coboară totdeauna în stil. Chiar pentru an-

ticitatea clasică greacă și romană se întîmpină astfel dificultăți, dar încă atunci cînd este vorba de civilizații de care se ocupă știința abia în timpuri mai nouă, cum e civilizația asiriană și babiloniană, cea egipteană, foarte interesante și supt raportul artei și supt raportul evoluției ideilor omenești, fără a mai pomeni de atîtea probleme care nu pot fi înțelese fără să se cufunde cineva în această depărtată lume orientală!

E greu, încă odată. Amestecul de studii în aceste trei domenii se face foarte rar, și e decî un adevărat act de îndrăzneală din partea mea să mă amestec în acest domeniu al istoriei antice care cere o pregătire particulară și deprinderea cu o lume de idei care nu e lumea de idei familiară mie. Dar totuși sînt motive care, cu toată greutatea pe care o presintă vastitatea subiectului, mă îndeamnă, cu toate acestea, să mă ocup cu d-voastră de istoria civilizației vechi clasice, prin urmare elino-romane, și chiar cu civilizațiile asiatice —, nu și africane, pentru că Egiptul era socotit ca făcînd parte tot din Asia, cum, supt atîtea raporturi, și face parte din Asia. Și anume, întăiu un motiv, n'aș zice pedagogic, dar în legătură cu acea comunicație care trebuie să se stabilească totdeauna între cel ce vorbește și publicul său. Și anume iată de ce e vorba: cînd vorbitorul el însuși nu mai are nimic să smulgă subiectului său, atunci auditoriul asistă la o operație intelectuală gata făcută, și totdeauna e mult mai interesant pentru auditoriū să vadă cum se străduiește vorbitorul și descopere adevărul decît să-l vadă cum presintă, pentru a nu știu cîta oară, un adevăr care e adînc înrădăcinat în sufletul său. Chiar „a face lecție“ cuiva este un lucru foarte neplăcut, pe care l-am evitat toată viața. Eū am făcut altceva: am învățat împreună cu ascultătorii miei. Orice lecție care presupune o singură activitate intelectuală, și aceia foarte adesea problema-

tică, transformată în simplă mecanică de catedră, este antipatică și foarte rare ori folositoare: a vedea însă pe cineva care se apropie de un subiect nou și pentru el, care dibuiește în jurul lui, care încearcă explicații, care revine une ori asupra lor, este totdeauna un lucru care, dacă nu crește prestigiul vorbitorului în închipuirea obișnuită, dă subiectului un interes cu totul deosebit.

Mai sînt încă alte motive pentru care primesc cu plăcere să fac aceste lecții. Unul este că, în cunoașterea faptelor din evul mediu și din epoca modernă, sînt atîtea lucruri pe care nu le poți înțelege perfect decît pe baza elementelor antice care se continuă în evul mediu și în timpul nostru. Oamenii cred că sînt noi, dar Dumnezeu știe cît de noi sînt într'adevăr! Este nouă tinereța, dorința noastră de a trăi, de a învăța, dar oamenii sînt, în fond, foarte vechi. Sîntem foarte vechi cu toții, cu cărțile noastre, cu vorbele noastre, cu gîndirile noastre, cu simțirile noastre: nu ni dăm samă cît sîntem de vechi! De aceia orice efortare ca să fim noi nu e suficientă: chiar acei cari par mai tineri, mai doritori de a învăța, mai la începutul activității lor în cugetare și viața practică nu pot înțelege atîtea lucruri decît printr'o foarte veche tradiție a altor oameni, bună sau rea.

N'am omori așa de ușor, n'am prăda, n'am miuți, n'am încălca așa de ușor, n'am strîmba dreptatea așa de ușor, dacă n'ar trăi în noi puțin și omul primitiv. De pe vremea cînd cel d'întăiū artist cunoscut pînă acum scrijela un corp de mamut, care de altminteri se repetă în toate cărțile de arheologie și care e foarte convenabil făcut, de la acest depărtat strămoș — cu miile de ani —, avem așa de mult de lepădat! Pe urmă, în partea bună a sufletelor noastre, în simțul nostru pentru frumos în-tăiū, atîta e astăzi curat antic, conștiință antică trecută în instinct modern.

Dacă recunoaștem, cu toate urîtele mode ale *grimasei* ino-

vatoare, chiar fără pregătire prin școli, frumosul de urit, aceasta ni vine din instinctul de frumuseță datorit Grecilor, prin trecere de atâtea generații, printr'o misterioasă transmisiune sufletească de care nu ni putem da sama. Cine-și închipuie că „formula modernă“, cu o fe-reastă la coperiș și cu alta la pivniță, cu ornamente în unghiuri strîmbe o să schimbe acest simț de artă care este în ființa noastră de mii și mii de ani, greșește foarte mult. Peste o generație o să dărîmăm toate urîteniile acestea și o să reclădim după normele firești ale spiritului uman. Și tot așa și în poezie, după toate elucubrațiile zise „simboliste“ care se încearcă astăzi, ne vom întoarce fatal la acea poezie care în cursul veacurilor a vorbit tuturor oamenilor și care e singura poezie vrednică să fie numită astfel. Căci poezia ca și tot ceia ce facem este un act social și ceia ce nu este un adevărat act social, atingînd pe oricine ca un verset din Biblie sau ca o linie din arta grecească, nu e nici artă, nici poezie, ci strîmbătură modernă cînd omul evită sfortarea talentului și aspirația geniului prin ușoara schimă a unei maniere.

Și avem în jurul nostru, și fără războaie, atîta suferință! Vă gîndiți la suferințele oamenilor cari lucrează în mine, cari nu văd soarele decît la apusul lui, cînd îl văd, și doar și într'o zi de serbătoare, și, an de an, generație de generație, oameni de supt pămînt, din întunec, lucrează pentru noi. Se întrebă cineva, firește, ce-î face pe acești oameni să rabde soarta lor? Codul penal? Nu. Mai la urma urmei sînt oameni foarte rezistenți la codul penal și codul penal însuși scapă tocmai pe aceia pe cari trebuie să-î cuprindă mai mult, iar, în afară de aceasta, nici codul penal nu poate să ducă decît cel mult la moarte, care e une ori o despovărare. Și sînt și la suprafața pămîntului, supt lumina soarelui, destule suferințe, poate mai grele și decît ale celor din fundul pămîntului,

fiindcă omul le vede mai bine și compară viața sa cu societatea pentru care, fără folosul său, lucrează și cu natura în mijlocul căreia trăiește și n'are dreptul să se bucure. Pe toți aceștia nu codul penal îi face să stea liniștiți, să asiste la triumful, une ori insolent, al nedreptății sociale. Și nici predica din biserică — în țerile care o aŭ, fiindcă sînt și țeri care nu o aŭ —, nici cărțile de morală și nici acel afurisit lucru modern care se chiamă gazeta; din potrivă, prin atîtea lucruri, de la opoziția parlamentară, totdeauna ascuțită la glas și veninoasă în inimă, pînă la articolul de gazetă, care pătrunde ca lama de pumnal, totul îndeamnă la anarhie. Dacă se sfădesc oamenii pentru o simplă situație, pînă la moarte, nu poate să fie un îndemn pentru ceilalți ca să-și ceară măcar dreptul la o bucată de pîne pe care aŭ muncit-o? Și n'o fac. De ce? Fiindcă s'a coborît noțiune de *legalitate* în sufletul omenesc, la un anumit moment, din Roma veche, care ea a fundat legea. și de atunci, mai mult sau mai puțin, fiecare trăiește în marginile acestei legi. Astfel noi sîntem legalî, nu prin noi, nici prin părinții noștri sau strămoșii noștri și nici măcar prin cel d'întăiu care a vorbit limba noastră, ci sîntem legalî prin oamenii depărtați de noi cu 2000 de ani cari aŭ învățat pe toți un lucru: că mai presus de suferința tuturor este ceva mai mare, datoria, cu o răsplată care poate nu aparține generației care trăiește, nici celei următoare, ci unui îndepărtat viitor de mai mare fericire a omenirii.

Prin urmare iată că și pentru a înțelege lucruri de astăzi, capitale, se cere o atît de adîncă străbatere în trecut. Cum nu poți cunoaște rîul la revărsatul lui fără a cunoaște puțin izvorul de unde pleacă și nu-l poți curăți la revărsarea lui fără a ști cum se înfățișează în locul de unde pornește, tot așa noi astăzi trebuie să cunoaștem, pentru a ști și a îndrepta, înseși izvoarele îndepărtate ale ființei noastre morale.

Și nu-î strică nici istoricului să cunoască până la capăt firul pe care, în complicația de ocupații a specialiștilor, el îl deapănă numai de la o bucată de vreme.

Dar pe lângă acest punct de vedere mai este altul. Ceia ce cunoșteam odată, dăunăzi, cu privire la istoria veche nu mai este știința de astăzi. Prin anii 1888-90, cînd era vorba să ne orientăm între deosebitele ediții ale cărților care vorbeau de lucrurile Orientului depărtat, în-tîmpinam greutăți. Fiecare ediție aducea une ori cu totul alte lucruri decît ediția precedentă. Se trecuse de la Lenormant la Maspero, și acum se trecea de la o ediție la alta a acestuia, cu schimbări, reveniri și mici revoluții de amănunte. De atunci însă s'a înaintat și mai mult. Dacă ar fi numai săpăturile care s'a făcut în Mesopotamia, săpături la care sînt amestecate misiuni aparținînd tuturor națiilor culte din lume și care aũ ajuns la rezultate cu totul extraordinare! Ideia pe care și-o face cineva azi despre civilizațiile asiatice din această Mesopotamie, din această „țară dintre rîuri“, este copleșitoare pentru spiritul omenesc, căci silește pe omul modern să întrebe: oare ce am făcut noi într'adevăr, dacă la distanță de aproape 4.000 de ani de la aceasta oamenii sînt numai unde sînt în anume domenii ale artei? Și lucrurile pe care le-aũ dat acei oameni cari trăiau cu mii de ani înainte de Hristos sînt într'adevăr uimitoare și cînd se gîndește cineva la mijloacele lor tehnice, așa de puține, și mai ales la lipsa aproape totală de idei abstracte. Noi trăim cu atîtea idei abstracte în care sîntem frămîntați de la cel d'intîiũ abecedar ce ni s'a pus în mîna, dar, cînd te gîndești la acești precursori cu cîteva mii de ani aĩ celui d'intîiũ alfabet cu abstracții și apreciezĩ cu dreptate silințele lor spre a realiza frumosul, rămĩi cu adevărat uimit.

E o întregă operă de desmormîntare, o întregă operă atît de importantă în rezultatele ei, încît noi astăzi avem

a face cu popoare despre rolul cărora nu ni formam. cu douăzeci de ani în urmă, aproape nicio idee justă. Se admite astăzi o influență largă și profundă a Hetiților, cari erau socotiți, cu cîteva decenii înaintea, numai ca tovarășii, inferiori în cultură și organizare politică, ai Babilonienilor și Asirienilor; ei bine, s'a ajuns cum să se vadă în acești Hetiți și stăpînitorii culturali ai unei mari părți din Asia Mică: regiunile siriene toate aũ fost stăpînite la un moment dat de acești oameni cari în tipul lor fizic, în îmbrăcămîntea lor. — indivizi cu picioarele late, cu cozi ca ale Chinesilor — în armamentul lor, în limba lor, care nu se înțelege încă, așteptîndu-se, ca pentru Egipteni, să se găsească o inscripție în două limbi, sînt încă o enigmă, dar o mare enigmă. Dacă ar fi, astfel, numai săpăturile din valea Tigrului și Eufratului, dacă ar fi numai recunoașterea rolului Hetiților, și încă felul nostru de a cugeta cu privire la aceste civilizații ar fi, pe alocurea, fundamental schimbat. Ceia ce era ultimul rezultat al cercetărilor cu douăzeci de ani în urmă, a trecut în domeniul faselor încheiate din istoria științei, și astăzi venim să refacem ceia ce credeam cu privire la aceste civilizații orientale care ele însele nu sînt altceva decît pregătirea civilizației mediteraniene, elinoromane, venită pe urmă. Astfel de descoperiri, de cel mai mare interes, servesc și a stabili legături noi, și este de sigur o plăcere nouă să încerce cineva a fixa astfel de legături.

Dar mai e ceva: lecțiile acestea vor apărea, și e bine să nu se spuie decît lucruri ce pot să se și scrie, și cred că vor avea interes pentru cercetătorul de istorie veche, nu din cauza descoperirilor pe care le-aș fi făcut, de la București, cu privire la civilizațiile din valea Nilului, Tigrului și Eufratului, orî cu privire la inscripții egiptene, asiriene pe care le-aș fi cetit; sînt în Europa,

fără îndoială, doar vre-o sută de persoane în stare să facă o asemenea operă de specialitate în forma ei cea mai restrînsă, cea mai lăcătuită prin greutatea cunoștințelor preliminare. Dar îi va putea interesa un lucru. Cum se presintă istoria medievală și modernă tratată de un cunoscător al istoriei vechi. aceasta se știa de mult: dacă istoria medievală a fost foarte multă vreme desprețuită, schilodită, aceasta se datorește și faptului că acei cari au cercetat istoria evului mediu până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea în unele țeri, în altele până la începutul veacului trecut, erau deprinși înaintea de toate cu studiile de istorie veche. De aceia toți medievalii li se păreau niște barbari neciopliți, vărsători de sînge din vocație, niște anarhiști fără astîmpăr; de aceia fiecare propoziție latină sau greacă din Galia sau Bizanț făcea să se înfioare gustul delicat al acestor oameni hrăniți cu lectura lui Sofocle, a lui Euripid, a lui Platon, pentru Greci, cu lectura lui Virgil, a lui Horațiu și Cicerone pentru Latini. Se poate zice că evul mediu a suferit foarte mult din partea cercetătorilor cari începuseră cu istoria veche. N'a trecut nici o jumătate de secol de cînd se spunea că evul mediu e cea mai nenorocită epocă din istoria omenirii: s'ar fi zis bucuros că atunci chiar ziua nu era așa de lungă și de luminoasă, nici pămîntul așa de roditor ca în timpul nostru și că oamenii erau din naștere mai urîți și mai proști decît în alte epoce. A trebuit o întreagă reacțiune ca să se arăte că Imperiul bizantin nu era un „Bas-Empire“, unde toți erau perverși și se gîndiau doar cum să rafineze plăcerile, cum să tortureze și săucidă mai încet și că Orientul Europei n'a dorit înaintea de toate să ardă și să distrugă civilizațiile și, cu ele, operele de artă.

Dar poate fi interesant să se vadă un medievist studiind istoria veche, nu cu intenția de a se răsbuna, ci numai cu aceia de a înțelege, cu pregătirea sa, alte vre-

muri. Un lucru se poate considera și explica pornind de la începuturile sale și se poate considera și explica pornind de la rezultatele sale. Precum evul mediu este rezultatul anticității, cu un amestec care a intervenit la un moment dat, tot astfel anticitatea ea însăși, fiind producătoarea evului mediu, poate fi tratată prin rezultatele sale privite de un medievist. Decăderea unui organism explică foarte bine și înflorirea și originile sale, precum originea unui organism bine studiat poate lăsa să se întrevadă înflorirea și decăderea de mai târziu.

În această lecție de la început, pe lângă asemenea considerații preliminare, trebuie să se arăte încă un lucru.

Ce înseamnă istorie antică ?

Dacă pornește cineva de la biblioteca lui Alfred Mame et fils de la Tours, „Bibliothèque de la Jeunesse illustrée“, de la cărțile de clasă și de premii, știm foarte bine ce înseamnă anticitatea. Anticitatea a fost o vreme cînd toți oamenii erau eroi, cînd toate femeile ajungeau matroane, cînd fiecare om care se distingea se prefăcea în marmură sau bronz încă în zilele sale, o vreme în care legea avea o influență absolută, în care acte de devotament pentru cetate se săvîrșiau de trei ori pe săptămîină măcar, în care sacrificiul, vitejia războinică, înalta înțelepciune erau fenomene pe care clesidra le constata nu știu de cîte ori pe zi. Sînt pline cărțile pentru tinerime de astfel de exemple: anticitatea a dat pe Leonida care s'a luptat la Termopile; anticitatea a dat pe Temistocle care a spus dușmanilor săi că Atena s'a mutat în zidurile corăbiilor grecești; anticitatea a dat pe Aristide cel drept care a fost gonit de concetățenii lui fiindcă lumea era supărată, nu de reclama pe care și-o făcea, dar de neconținutul sunet al virtuții sale proclamate. Este adevărat că anticitatea a dat și pe cutare vestit demagog sau pe cutare *bellâtre* de stradă, care

n'avea cu ce să se laude și a tăiat coada cînelui său pentru ca măcar de această schimbare să se vorbească în lume; dar acestea sînt incidente. Figurî mari răsar în fiecare moment. Nu mai vorbim de Roma. De cite ori nu s'a spus că sîntem fii ai Romei și de aceia sîntem datori să avem anume virtuți! Eū cred că sîntem datori să avem anume virtuți, nu numai ca fii, oricît de depărtați supt unele raporturi, ai Romei, ci și ca începători ai unei vieți istorice care pleacă și de la noi. Nu numai fiul se cade să fie cum trebuie pentru cei ce l-au născut, ci și părintele pentru cei cari vor veni după dînsul și de la dînsul.

Astfel ni se înfățișează anticitatea într'un fel foarte frumos, dar care numai în parte e adevărat. Veți zice: atunci s'a isprăvit: o parte importantă din morala pentru școlî și pentru tineret s'a dus odată cu această concepție? Nu. Morala care iese din falșificarea unei părți a unui întreg este totdeauna inferioară moralei care rezultă din considerația adîncă a întregului însuși. Fără îndoială organismele aū în ele o frumuseță, cu tot binele și tot răul pe care-l cuprind, și numai un spirit simplu poate să aleagă dintr'insele ceia ce *pare* mai frumos pentru a-l desface din frumuseță, mai greu de înțeles, dar mai adînc înrîuritoare de suflete și mai desăvîrșită, a totalului. Se pot vedea din anticitate și alte lucruri decît cele din cărțile de școală și din manualele de virtute morală, care, adaug, sînt împrumutate după scriitorii anticî cari trăiau după ce sufletul anticității murise. Atîtea aū fost luate din Plutarh, dar Plutarh era un profesor de retorică, cîdva, în Grecia degenerată. Tocmai el să vorbească de virtute? De sigur. Niciodată nu se vorbește mai mult de virtute decît în vremile de degenerescență, cînd, în loc să practice fiecare virtutea simplă, fără gesturi, inventează virtutea colorată, prefăcută, cum o înfățișează autorii de manuale ca Plutarh.

Nu, această teatralitate, bună pentru școlile Iesuiților, acest „bavardagiu“ de formule mari, această exhibiție de gesturi nobile, nu e anticitatea în forma ei greco-latină, mai deplină. Esența anticității e mai adînc umană decît atîta; în locul unei statui în anume forme, avem o ființă care se amestecă, luptă și biruiește, care, mai ales, se biruiește pe ea însăși. Credeți oare că este mai mult îndemn spre vitejie în figura atletului turnat în bronz saŭ în atletul însuși în momentul chiar cînd smulge biruința? Eŭ cred că acel moment înseamnă mai mult decît toate statuile care se vor face pe urmă. Decî și cînd vedem o epocă, nu încremenită în formulele laudei, ci *activă*, în momentul cînd își cîștigă această laudă prin luptă, aceasta dă o mai puternică înrîurire morală asupra tuturor.

Pe de altă parte, de ce am reduce concepția anticității la lumea elino-romană, la lumea mediteraneană și am lăsa de o parte civilizațiile orientale, asiatice, care multă vreme aŭ fost într'adevăr lăsate la o parte? Există înaintea de Grecia civilizații puternice, civilizații nouă, *inițiatoare*. Inițiatorul este însă de multe ori o noțiune mai înaltă decît îndeplinitorul. Asemenea civilizații inițiatoare aŭ decî o valoare în ele însele, pe de o parte, și aŭ, pe de alta o valoare superioară științifică, prin aceea că fără ele nu se pot înțelege nici civilizațiile de mai târziu. E bine ca aceste civilizații asiatice să fie cunoscute cum se cuvine. Așa e azi situația societății noastre, ba este și situația lumii întregi, încît trebuie să reducem, cît putem și în orice împrejurări, faptele istorice la învățăminte pentru viața presentă, să storcem din ele ceia ce poate folosi pentru fiecare pas pe care-l facem în tot mai greaua realitate. Și nu credeți că este mai folositor decît să înfățișăm Grecia culturală răsărind din nimic, ca Minerva din capul lui Jupiter, în loc să

presintăm Roma politică creată și ea spontanee, să arătăm cum, încetul pe încetul, se alcătuiesc elementele care în armonioasa lor potrivire vor da acea desăvârșită civilizație, supt toate raporturile, care înseamnă civilizația mediteraneană? Ce îndeamnă mai mult pe cineva la lucru: să vadă perfecția care strivește sau să urmărească silințele care, răbdător, cuceresc terenul și ajung să biruiască? Cred că vechiul sistem pedagogic al înfățișării Romei perfecte, fără dibuirii și fără pregătire, a Greciei absolute în frumuseța și limpeziciunea cugetării sale, fără nimic din durerile și revenirile începătorilor, este o greșală. Nu ne îndemnăm, ci ne descurajăm astfel, *mai ales noi*. Civilizația noastră este o civilizație începătoare; o mulțime de elemente, nearmonisate și multe neasimilabile, decî fără valoare, se amestecă într'însa. Începem prin robia față de unele din aceste elemente și trecem de multe ori, prin revoltă, de la o robie la alta. Așa e cu civilizațiile începătoare: te închinî la un idol; mai târziu zvrîli cu pietre într'însul și te duci apoi la idolul din față de îndeplinești aceleași devoțiuni. Vine o vreme însă cînd, mai presus de idoli aceștia, apare elementul divin însuși, pe care îl coborî pe rînd în fiecare din ele; vine critica, vine spontaneitatea, vine acea formă înaintată de civilizație care înseamnă că un popor s'a regăsit pe el însuși și, regăsindu-se pe el însuși, este în stare, cu propriile sale puteri, să li plătească și tuturor zeilor: tuturor zeilor adevărați și tuturor idolilor falși cărora li s'a închinat până atunci.

Da, este bine să vedem istoria modestelor civilizații începătoare. Atunci vom înțelege cum oamenii cari se găsiau cu atît mai jos decît orice societate modernă în ceia ce privește mijloacele tehnice, mijloacele de organizare, acelea de stăpînire asupra naturii și acelea care dau putința individului de a se înțelege cu alți indivizi, vom înțelege cum astfel de oameni aș putut, în impre-

jurări așa de grele, să facă lucruri așa de mari, și vom deduce că noi, cari, supt atâtea raporturi, — noi, modernii, în genere, — ne găsim în împrejurări de tehnică, de solidaritate socială, de stăpînire a naturii admirabile, sîntem datorî, și am și putea cu mult mai mult să facem.

Iată încă unul din motivele care trebuie să ne îndemne la presintarea anticității în totalitatea ei.

Dar, iarăși, trebuie să ne ferim în această cercetare a anticității de a ne pierde în domenii care nu-i aparțin cu adevărat. În deceniile din urmă, în ultimii cizzeci de ani s'a scormonit pămîntul în toate părțile pentru căutarea de lucruri noi.

S'a făcut, am zis, interesante descoperiri științifice privitoare la epoca veche a umanității. S'a găsit enorm de multe lucruri, și așa de nouă, încît lumea a rămas înmărmurită. Nu vorbesc aici de rămășițele civilizațiilor asiro-babiloniană și egipteană, ci de lucruri încă mai vechi, până la așa-numitul om din epoca terțiară, până la constatările care interesează acea parte din dezvoltarea omenirii care se numește preistorie și cuprinde fenomenele produse înainte de a căpăta fapta omului un rost deosebit, caracterizat uman, prin urmare istoric. Așa se zăpăciseră oamenii prin descoperirile acestea, încît omul terțiar ajunsese aproape o legendă.

O critică firească a făcut apoi ca de la începuturile pline de încredere și adese ori cu rezultate false ale preistoriei, să se treacă la rezultate mai modeste, dar mai sigure: atunci ceia ce s'a strîns, s'a strîns cu metodă, și s'a adunat în adevăr un splendid material pentru cercetătorii viitori. Și la noi, acum în urmă, aș căpătat studiile acestea de rămășițe mai vechi ale vieții omenirii o basă solidă prin lucrările tînărului cercetător Andrieșescu, care, înainte de a face studii speciale la Berlin, tipărise o teză de doctorat despre *adevărata* „Dacie înainte de

Romani“, arătînd rostul elementului tracic în vremile mai vechi. D-sa continuă astăzi prin alte cercetări activitatea sa de pe vremea cînd era student, așa încît, odată îndrumate bine aceste cercetări, fără îndoială că ne vor ajuta să vedem și la noi ce înseamnă vremea d'innaintea momentului istoric pentru omenire. Ne întrebăm însă: se pot cuprinde în lecții de istorie veche rezultatele acestor săpături în stratele adînci ale pămîntului care interesează preistoria? Aș crede că nu, afară numai dacă începe cineva de la geologie, cu istoria straturilor pămîntului și vechilor tovarăși ai omului primitiv: atunci numai istoria omului primitiv el însuși se înfățișează într'o potrivire desăvîrșită și prin urmare lecțiile pot să aibă o unitate. Dar din punctul nostru de vedere nu trebuie să procedăm așa. Lecțiile acestea, deși de istorie veche, sînt înainte de toate lecții de istorie universală, și istoria universală se poate înțelege supt un singur raport: *istoria culturii universale*.

Cînd apare un act individual în afară de preocupările de hrană, de locuință și de viață în sensul cel mai simplu ale omului, îndată ce, într'o sferă mai ridicată, mai ideală, se ivesc noi preocupări și îndată ce ele se cuprind în lucruri „scrise“, în lucruri măcar schițate, în așezăminte, în elemente de organizare, în momentul acela începe cultura. Cultura e mult mai mult și mult mai puțin decît credem. În cultură nu e numai artă, nu e numai cugetare filosofică, numai ocupație științifică. Ea conține cu mult mai mult ca întindere și cu mult mai puțin ca înălțime. Cultura în sens restrîns se ridică apoi, se osebește de această cultură în sensul cel mai larg. Dar ce ne interesează pe noi mamutul scrijelat de omul terțiar, saŭ ulcelele lui, saŭ uneltele de piatră, șlefuită saŭ ba, ce ne interesează chiar anume produse din epoca bronzului, îndată ce aceste produse, care cuprind, e drept, în ele cultură, nu cuprind cultura *care se orga-*

nisează în forme definitive și care se răspîndește. Căci istoria civilizației înseamnă, nu numai istoria culturii formate, dar istoria culturii care circulă. Am zice, întrebînd un alt termen, că este un fel de fiziologie cronologică a societăților omenești. Cum fiziologia arată jocul tuturor organelor, tot așa istoria universală, istoria culturii arată jocul influențelor culturale asupra omenirii întregi. Și am adaus: cronologică, fiindcă se întinde asupra veacurilor cu conștiință de existența și de sensul lor. N'avem ce face decî cu preistoria.

În cărțile de istorie, mai ales germane, de la o bucată de vreme se consacră un loc foarte mare civilizațiilor americane d'innainte de descoperirea Americii, civilizațiilor Extremului Orient chinez, care n'aū avut decît o atingere foarte slabă cu acea civilizație din dezvoltarea mai tîrzie a căreia face parte și civilizația noastră. *De oare ce acestea sînt elemente care n'aū circulat, nici ele nu ne interesează.* Numai în momentul cînd o parte din civilizațiile acestea amorțite, reținute în loc, sfarmă pie-deca saū cînd vine cineva din afară de o înlătură și prin urmare elementele ce se cuprindeau acolo se amestecă în circulația generală de cultură omenească, numai atunci ele vor putea fi interesante pentru noi. Istoria lumii e o mișcare, un *curs*, care se înrîurește numai de ceia ce a rupt zăgăzurile și caută revărsarea puterilor sale.

Încă un cuvînt la sfîrșit. Lecțiile acestea n'aū nimic a face cu „filosofia istoriei“. Titlul nici nu e al mieū; îl primesc, dar fără-să leg vre-o pretenție a mea de dînsul. În general, filosofia istoriei este un termen care a fost întrebuițat de foarte multă lume și s'a demonetizat ca valoare științifică.

Lecțiile acestea n'aū nimic a face nici cu o doctrină, foarte iubită în timpul din urmă și care a ajuns să aibă

catedre la Universităţi, deşi nu la toate Universităţile şi nu la Universităţile din toate ţerile, dar la Universităţile mai moderne în tendinţa lor. E vorba de sociologie.

Sociologia, — e foarte delicat să-mi exprim părerea asupra acestei ştiinţi. Sînt ştiinţe care n'aũ cărţi şi n'aũ profesori încă, ştiinţe în formaţie, care n'aũ ajuns să încapă în cărţi şi să fie represintate de profesori. Sociologia însă este una din acele discipline care aũ cărţi şi aũ profesori înainte de a exista ele însele ca ştiinţă. Evident, prefer ştiinţa care caută încă profesorii ce vor veni şi care tinde către cartea ce va fi, faţă de disciplina intelectuală care-şi are cărţile şi profesorii fără să existe.

Sociologia este ştiinţa societăţilor. Prin urmare din viaţa fiecării societăţi trebuie să alegi elementul fundamental şi acest element să-l pui în legătură ştiinţifică, în desfăşurare comparativă, cu alte elemente similare, pentru a trage legi. Din viaţa fiecării societăţi cată să alegi noţiunea Stat, noţiunea monarhie, noţiunea rege, noţiunea religie şi așa mai departe și să le studiezi pe basa unei foarte largi comparaţii în spaţiu și unei foarte largi desfășurări în timp.

Aceasta cere însă să fie cineva și un filosof și un istoric. Prin urmare întâiu un istoric stăpînind perfect materialul la îndămină. Fiindcă materialul nostru este plin de complexitate și delicateta. Faptele pe care le dăm noi, istoricii, nu sînt corespunzătoare acelor elemente pe care un laboratoriu de fizică sau chimie le pune la îndemîna cercetătorului; orî vei lua un gram dintr'o substanță orî vei lua alt gram din aceiași substanță, orî vei lucra într'un laboratoriu orî vei lucra în alt laboratoriu, e tot așa, căci, orî vei face o experiență de fizică sau chimie într'un loc, orî vei face-o într'alt loc, se produce același rezultat. La noi nu e așa. La noi ca să știi ce e faptul, trebuie să știi puțin și cum a fost cîștigat, și numai atunci știi cît e de sigur sau cîtă aproximație cuprinde

într'însul. Și, cînd vrei să întrebuițezi faptul istoric pentru concluzii științifice, atunci trebuie să-ți dai sama de fiecare din elementele pe care le întrebuițezi, în toată delicateta și relativitatea lor. Dar, de oare ce până acum nu s'a găsit un istoric stăpînind adevărat tot domeniul istoriei universale și înzestrat în același timp cu acel spirit filosofic creator care ar fi în stare să scoată din elementele fundamentale ale oricărei expunerii legi filosofice noi, sîntem încă în căutarea sociologiei. E o știință ce are nevoie, nu de un om, ci de generații întregi de cercetători pentru a deveni o realitate în mijlocul științelor celorlalte.

Vom face prin urmare istorie: istoria universală antică, istoria culturii umane în marginile lumii vechi, care a circulat, creînd mai tîrziu viața noastră. Aceasta, și atît.

CAPITOLUL I-î.

Epoca vechilor civilizații isolate

E vorba în această lecție d'întăiū de civilizațiile asiatică care se desvoltă din foarte îndepărtate timpuri, cu 3.000 sau poate 4.000 de ani înnaintea noastră, de și socoteala aceasta cu miile de ani se face pentru vremea aceia cu destulă generositate, un secol însemnînd mai puțin în aproximația de atunci decît, în aproximația de astăzi, zece-douăzeci de ani. Vom urmări civilizațiile asiatice până în momentul cînd viața acestor societăți, care trăiesc într'o formă absolut stăpînită, nu de religie, ci de *divinitate*, omul fiind numai îndeplinitorul unei hotărîri dumnezeiești, iea alt aspect, până în momentul cînd prin anii 1600 sau 1500 înnainte de Hristos, regalitatea de origine divină și caracter divin al acestei societăți care trăiește, nu în puterea regelui, ci în conștiința dumnezeirii pretutindenî presente și călăuzind toate lucrurile, se transformă. Începe desvoltarea unor societăți cu legături strînse între dînsele, între care circulă anume idei politice. peste care se întind anume opere de cugetare, mai presus de care încearcă să se organizeze ceva nou. Și, atunci, ne-mișcarea cea veche este divină, mișcarea cea nouă începe a deveni umană. Îndată ce în viața societăților umane se constată neastîmpăr, tendință de a trece fiecare de pe

teritoriul său, de a se lua la încercare cu altă parte din umanitatea civilisată, îndată ce se întîmpină agitația, circulația, transformarea, toate aceste lucruri care vin unul din altul, atunci sicriile divine ale vieții omenești, care sînt civilizațiile de la început, piatra aceasta sacră care închide sufletul încă misterios al culturilor primitive, se desface, umanitatea apare. Și încetul pe încetul însușirile înseși ale omului încep să se pronunțe.

O să pătrundem decî în ceiace pînă acuma nu se poate ști complet, de și mîne o să se știe mai mult, cînd cazmaua va lovi mai adînc în piatra și în nisipul pustiului; o să vedem ceia ce se poate spune astăzi, în stadiul în care a ajuns desgroparea civilizațiilor vechi, asupra lucrurilor petrecute între anii 4000 sau 3000 înnainte de Hristos și între anii 1600 pînă la 1500, cînd imobilitatea sacră se prefăce într'o mobilitate de circulație umană.

Dacă s'ar vorbi numai despre aceste lucruri fără să se arăte cum s'aũ căpătat, cred că ar fi o cale greșită, mai ales față de un public care nu e dator să fi făcut studii de asirologie și egiptologie, lucruri foarte frumoase, foarte interesante cînd se descopere ceva, dar foarte obositoare și pentru răbdarea bărbătească a unui specialist.

A fost un timp cînd lumea se informa asupra celui mai vechi Orient din două feluri de izvoare, care sînt la îndămîna tuturor, ba este unul din care generațiile mai vechi, de la noi și de aiurea, se inspiraũ în toată educația lor, el formînd literatura lor de căpetenie și îndreptarea lor morală de frunte. Acest izvor e Biblia.

Biblia, înțeleg Vechiul Testament, căci Testamentul Nou are altă inspirație, alt caracter, chiar altă etică, este un fel de resumat, armonisat, — armonios, n'aș putea spune, pentru că sînt încă foarte multe părți rău legate între dînsele, nedesăvîrșite, — al amintirilor istorice pe care le-aũ avut din trecutul lor politic și religios

deosebitele popoare din Orient. E, firește, din punct de vedere religios, cuvîntul lui Dumnezeu; din punct de vedere istoric, însă, de sigur și un document istoric, precum, din punctul de vedere național, este și un document evreiesc Vechiul Testament. Dar și atîtea alte popoare au dreptul să reclame anume părți din Biblie, din Biblia care e așa de simplă și cu toate acestea așa de complicată, cum, în genere, lucrurile care par mai simple în vechea lor redacțiune literară sînt cele care ascund mai multă complicație în ele: nici Iliada și Odiseia nu sînt dintr'o singură desfășurare, cum se pare, iar în dosul Vechiului Testament se găsește o îndelungată operă a mai multor generații, care a prins laolaltă, a legat împreună, mai bine sau mai rău, elemente foarte deosebite.

Se întîlnesc întăi legendele venite din deosebite părți, legendele care nu sînt numai ebraice — și vom vedea că atunci cînd zicem chiar: „ebraic“, cuprindem două lucruri cu totul deosebite: Israel și Iuda, două lumi care luptă și care nu s'au împăcat deplin niciodată. Sînt legendele, am zice anexate, împrumutate și introduse în lumea legendelor ebraice. Pe lîngă aceasta sînt legendele general asiatice: legenda Potopului multă vreme a fost crezută că aparține numai transmisiunii sacre a poporului evreiesc. Ei bine, nu: această legendă se găsește și în mitologia haldeiană, numai cît Noe nu se cheamă Noe; dar încolo e același corb plutind pe ape, aceiași arcă, cu dobitoacele așezate înăuntru, și, mai ales, aceiași mînie a lui Dumnezeu care se satură prin apele potopului ce distruge omenirea. O întîlnim și la Egipteni, numai în altă formă: unde Evreul are nevoie de apă ca să împace mînia dumnezeiască, Egipteanul procedează cu fierul: omenirea se strică; zeul de căpetenie al Egiptului intervine pentru a pedepsi umanitatea, și el încredințează unei zeițe funcția de a o distruge. Se varsă atîta sînge, încît se face și socoteală de cîte căzi cu sînge s'au umplut.

Dar, orî e vorba de apele potopului, orî de sîngele din miile de căzi al omenirii întregi, în fond e același lucru: lumea, creată de Dumnezeu, nesocotește ordinele lui și Dumnezeu este încă răsbunător. Ar fi o impietate să zicem că divinitatea a făcut progrese; ea este totdeauna așa, absolută, dar concepția noastră despre dînsa progresează, evident, în cursul timpurilor. Și divinitatea, încă rău înțeleasă de către omenire atunci, întrebuițează mijloace crude pentru a o pedepsi, până ce curcubeul său alt fenomen arată ceasul reconcilierii lui Dumnezeu pentru ca omenirea să poată începe o viață nouă.

Legenda lui Moise, care se pare exclusiv biblică, așa de mult legată de tradiția evreiască, — Moise, copilul lăsat pe ape, fata Faraonului care-l descoperă și-l scapă: cîți pictori nu s'aun inspirat din acest subiect, cîte bucăți literare nu vorbesc de copilul purtat pe apele Nilului! —, se găsește, perfect identic, în mitologia haldeiană. Pe lîngă acestea sînt, cum se va vedea pe urmă, lucruri introduse foarte tîrziu, cu anume scopuri, lucruri care corespund unor anume situații politice. Precum Biblia spune că Saul s'a găsit în fața lui David, David luptîndu-se ca rege nou, sfințit de proorocul Samuil, împotriva lui Saul, vechiul rege pierdut în păcate, tot așa în Biblia însăși sînt două curențe care se luptă supt numele lui Saul și supt acela al lui David: o tradiție în legătură cu Saul și altă tradiție în legătură cu David. David a venit din pustiū, în calitate de șef al unei cete războinice, și, atunci, cum David cel viu a biruit pe Saul cel viu, tot așa legenda lui David s'a luptat cu legenda lui Saul și, dacă n'a scos-o cu totul din Biblie, cel puțin a îngrămădit-o într'un colț și i-a dat caracterul voit de dînsa. Mai tîrziu, în cursul vicisitudinilor poporului evreiesc, s'aun întîmplat atîtea lucruri care cereau ca poporul să fie îndreptat într'o anume direcție: lupta între Iuda și Israel, lupta între o stare de lucruri nouă și aminti-

rile trecutului; decî s'a simțit nevoie de o nouă operă literară care să interpreteze trecutul după faptele nouă. ce se produsese. De aici și literatura profetilor. E ca și cum s'ar lua astăzi discursurile democraților, socialiștilor și s'ar introduce în codificarea constituțională sacră a unui popor. Profetii, ei sînt radicalii. sînt revoluționarii, transformatorii violenți ai unor anume vremuri; cînd a biruit direcția profetilor, cum biruitoarii sînt totdeauna sanctificați, profetii au fost sanctificați și ei, și astfel acei Jaurès și Vaillant cari se chemau Isaia și Ieremia, au intrat în Biblie, odată cu triumful lor în viața politică. A venit pe urmă captivitatea babilonică; după captivitatea babilonică, Evreii, precum se știe, s'au întors și au întemeiat din nou un templu: a fost nevoie atunci de crearea unui mare curent de patriotism în generația care trebuia să refacă Statul, și acest nou curent a introdus în Biblie alte părți de legislație, „descoperite“. Căci noi cînd votăm astăzi o Constituție ne grăbim a spune: este cea mai nouă, nu se poate să existe alta mai „modernă“ decît aceia care a rezultat din proaspetele noastre osteneți, fie și numai de traducere rea; alte timpuri însă nu judecau așa: un lucru era cu atît mai bun, nu cu cît era mai nou, dar cu cît era mai vechiu. Decî și Evreii vorbeau de Moise și legiferau în numele lui Moise pentru timpul de după captivitatea babilonică, întocmai cum în Anglia toți pomeniau de legile „Bunului rege Eduard“, chiar și acei cari nu știau cine a fost „bunul rege Eduard“, în ce secol a trăit și ce erau aceste legi, și cum Englezii de la 1688, în loc să adopte constituția cea nouă pe care se razimă viața modernă a Angliei, ar fi spus: am descoperit undeva legile „bunului rege Eduard“, sau cum în Ungaria, în momentele de mare apăsare, toată lumea cerea «dreptatea bunului rege Matiaș», deși mulți nici nu știau cînd a trăit el și ce legi sînt acestea și cum Ungurii ar fi anunțat, la 1848, că s'au găsit înseși

legile „bunului rege Matiaș“. Fără a mai vorbi de roman-tismul engles contemporan, strecurat supt numele stră-vechiului Osian ori al călugărului Rowley, de Macpherson și Chatterton.

Alcătuită dintr'o mulțime de elemente, Biblia este deci un fel de resumat, în legătură însă cu anume interese ale unui singur popor, a tot ceia ce s'a știut și s'a cre-zut în deosebite timpuri despre dezvoltarea istorică în Orient. O poate avea oricine la îndămână, dar, pentru a o înțelege istoric, trebuie cheia criticeii filologice moderne, care singură, în cuprinsul acesta cu multe încăperi as-cunse a „Cărții Sfinte“, dă drumul comprehensiunii știin-țifice.

Maî cunoaștem timpurile acestea vechi din Herodot, „părintele istoriei“, după o părere, „părintele minciunilor“, după altă părere. De fapt *este* părintele istoriei prin aceea că a strîns din maî multe părți materiale istorice, cu os-teneală, cu onestitate, fără ca, evident, să aibă acel sen-timent de autenticitate pe care-l avem noi astăzi, și pe care le-a transformat într'un frumos stil grecesc naiv și le-a armonisat în legătură cu un scop superior. Dacă nu mă înșel, istoria nici nu înseamnă altceva decît culege-rea materialelor de pretutindenă, analisarea lor supt ra-portul critic — critica noastră fiind una, critica acelor vremuri, alta — și orînduirea lor după anume concepții dominante. Acest lucru l-a făcut însă, cu mentalitatea unui Grec din epoca sa, Herodot. Sînt și „minciuni“, însă minciunile, legendele, fabulele, alegoriile, simbolele sînt doar același lucru spus în deosebite grade de cultură și de educație. Așa încît minciuni, dacă voiți — și întrebun-țez forma cea maî grosolană a cuvîntului —, erau, dar nu ale lui: erau minciunile întregului Orient, sau, ca să vorbim cuviincios, erau concepțiile simbolice-istorice ale Orientului întreg. Și încă nu știu dacă mulți egipto-logi și asiriologi de astăzi se ridică până la concepția

largă și dorința de interpretare filosofică a lui Herodot. Căci a fixa numai, pentru câte un rege asirian sau egiptean, formă exactă a numelui și cronologia stăpînirii, cu atîta cheltuială de vreme, este, de sigur, a face o operă inferioară lui Herodot, care a știut, din toate legendele asiatice în legătură cu războaiele medice ale poporului său, cu acele războaie de independență ale Grecilor săi, să facă o unitate armonioasă.

Se mai știa lucrurile anticității prin cîțiva preoți cari scriau grecește într'o vreme cînd popoarele Orientului erau acum străbătute de cugetarea elenică și întrebuintau limba însăși a Eladei, și cari îndrăzniau acum să reveleze secretele închise până atunci în temple. Se știa, astfel, prin doi preoți cuprinsul mitologiei egiptene și babiloniene: unul este Maneton, cellalt e Beros, cari sînt păstrați, mai bine sau mai rău, în fragmente de prelucrare tîrzie, până și la un scriitor bizantin ca Gheorghhe Sincelul. Și, astfel, din fărîmiturile de cărți ale unor preoți cari vorbeau de vechi mituri venerabile cu aierele cuiva care revelează lucruri necunoscute de nimeni până atunci, mai cunoșteam încă civilizațiile vechi.

Iată deci cele patru căi care stăteau deschise odinioară pentru cunoașterea celor patru mii de ani înainte de Hristos: Biblia, indescifrabilă științific pentru cea mai mare parte din oameni, considerată numai ca material indiscutabil de istorie sacră, Herodot, în care mulți vedeau „minciuni“ pe care nu erau în stare să le interpreteze ca simbol și, pe lîngă aceasta, pentru specialiști, fragmentele celor doi preoți inițiați în lucrurile egiptene și babilonene, cari spuneau în grecește din înțelepciunea vechilor culturi.

Ce s'a întîmplat în timpul din urmă? Monumentele pe care le-a lăsat această lume a vechiului Orient sînt așa de numeroase, așa de variate, așa de imposante prin proporțiile lor extraordinare, datorite muncii generațiilor

de sclavi în țeri de sclăvie, așa de bătătoare la ochi prin caracterul lor total deosebit de ceia ce sîntem obișnuiți noi a vedea — regi cu trupuri de tauri, avînd ghiare de leu, aripi și piepturi de vulturi, și totuși o foarte frumoasă barbă sucită în zuluși; figurî ieraticice înfățișînd în forme și atitudini fixate odată pentru totdeauna străvechea rasă egipteană; divinități animale: boi, grifoni ș. a. —, încît în jurul lor toată lumea s'a îngrămădit plină de curiozitate. Aū început deci săpăturile.

De ce nu se făceau săpături și înainte? Din foarte multe motive. Ajunge unul: în Egipt ca și în Mesopotamia era dominația turcească cea veche, intolerantă. Dacă umbla cineva cu cazmaua în deșert săpînd, se credea că se desgroapă comori și, de se găsea ceva sau nu, Guvernul își cerea partea, oricîte privilegii sau patente ar fi căpătat cercetătorul. Și aceasta fără a mai vorbi de marea nesiguranță publică ce domnia pe vremile acelea, cînd puteau prăda și alții decît administrația. Cînd însă Francesii aū intrat în Egipt pe vremea lui Bonaparte, cînd Englesii, gonind pe Francesi, s'aū instalat o bucată de vreme acolo, cînd vestitul Mehemed-Alî, fostul negustor de tabac din Macedonia, care ajunsese chediv al țerii, și-a dat osteneala să strîngă auxiliari europeni din toate părțile, pe un de Sèves, pe un Clot-bey și pe atîția alții, pentru a-și „civilisa“ provincia, momentul cel mai indicat pentru a face săpături sosise, pentru Egipt. În timpurile mai nouă apoi, cînd schimbul de produse al Europei a atins și regiunile Mesopotamiei, cînd mari popoare, — nu numai Englesii, dar, de la o bucată de vreme, și Germanii, — se uită lacom la terenurile acestea atît de roditoare odinioară, grîinare ale Asiei occidentale, este natural să se fi lovit călătorii, diplomații și oamenii de afaceri și de monumente, deși în părțile acestea nu sînt totdeauna așa de impresionante ca piramidele egiptene, ca Sfinxul, ca ruinele Tebei, ca obeliscurile și atîtea alte ră-

mășițe ale trecutului Faraonilor. S'a început și aici săpăturile și s'a descoperit o strălucită civilizație haldeo-asiriană.

Dar și în alte regiuni, mai puțin cercetate, ca în Asia Mică, s'a început săpături, și ele au revelat de curînd toată civilizația hetită. Interpretul lucrurilor găsite acolo, acum cîțiva ani de zile, marele orientalist din Berlin, d. Eduard Meyer, în *Istoria Antichității (Geschichte des Altertums, Berlin 1912 și urm.)*, pe care a tipărit-o în timpul din urmă, a putut fixa astfel deosebita importanță a Hetiților, despre care am vorbit și mai sus. În aceleași regiuni ale Asiei Mici, de-asupra Siriei, descoperirile documentare au semnalat popoare de a căror existență abia se îndoia cineva acum cîteva decenii: acelea din provincia Mitani, a documentelor babiloniene, din Gutium, la Răsărit, etc. Și cine știe ce vor revela inscripțiile hetite de la Bogaz-Chioiū, cînd sensul lor se va putea lămuri printr'o întîmplare fericită!

În Egipt s'a găsit, nu de mult, în localitatea Tell-el-Amarna o întregă arhivă diplomatică privitoare la lucruri de prin anii 1400 înainte de Hristos. E ca o arhivă a Ministerului de Externe egiptean din acel timp! Evident că totul s'a schimbat despre cele ce știam pentru cîteva secole în urma acestor corespondențe de la Tell-el-Amarna. Unii istorici ai artelor atribuie, apoi, azi o importanță deosebită teritoriului care se întinde între Persia de astăzi și între deșert, unde era odinioară provincia Sogdiana, considerînd-o ca mijlocul de legătură între rasa turcomană și rasa ariană sau scită. Dar pe acolo n'a săpat încă nimeni, și cine știe dacă săpături făcute în această regiune n'ar face ca multe din cunoștințele noastre despre civilizațiile Orientului să fie transformate!

Avantagiile istorice derivate din aceste descoperiri sînt enorme, dar este și un dezavantagiu: fiecare sapă la alt timp, într'alt loc, fără niciun fel de plan fixat d'innainte,

fără niciun fel de rezultate absolut sigure pentru toată lumea, așa încît, în loc să avem o clădire, e numai un imens deposit de materiale, care, prin imensitatea lui chiar, sperie. Oricine dintr'un material bun pus la îndemîna lui, treptat, se simte îndemnat a face o casă, dar din materiale ridicîndu-se ca munții numai un uriaș se poate încumeta să dureze o clădire, și acest uriaș pentru istoria civilizațiilor antice nu s'a găsit încă și-l vom aștepta poate multă vreme. Sau, dacă nu va fi uriașul, vor trebui generații întregi care să prelucreze acest material. Așa încît noi, față de vremea care credea în Biblie, în Herodot și în mărturiile lui Beros și Manethon, ne găsim într'o situație și mai bună și mai rea: mai bună fiindcă știm enorm mîi mult, și de-a dreptul de la izvoare neîndoielnice, dar și într'o situație mai rea, pentru că cu acel puțin din Biblie, din Herodot și din scrierile celor doi preoți se putea alcătui ceva inteligibil, pe cînd cu tot ceia ce știm astăzi, nu se poate încă. Asiriologul nu-și dă încă mîna cu egiptologul și cu specialiștii cari scriu cele d'întăiu paginî din istoria altor rase.

Pentru timpurile mai vechi, civilizațiile Orientului se și înfățișează—am spus-o — deosebit. N'a început încă circulația între marile „regate“ și apariția omului liber ca factor hotărîtor în istorie. De aici nu urmează însă că metodele de tratare trebuie să însemne: fiecare teritoriu presintat în deosebî. Nu poate fi ceva mai obositor, și nu-mî trece prin mînte să încerc așa ceva. Nu voiî să înfățișez în zădar o serie de Faraoni, în cadrele obișnuite ale dinastiilor Egiptului pentru ca, pe urmă, să trec în regiunile mesopotamiene, spre a face același lucru cu cele două „regate“ de acolo, înfățișînd nume care nu trezesc în sufletul ascultătorilor, natural, nimic: nici o mare cucerire, nici o faptă culturală nici măcar o anecdotă de moravuri pe lîngă un nume sau altul. Și atunci cred că voiî fi găsit calea cea

bună căutînd și în epoca aceasta de isolare a civilizațiilor, încă de origine divină, ceia ce poate să le asemene între dînsese.

Două sau mai multe civilizații pot să semene între ele supt mai multe raporturi : prin aceia că se vizitează, că se cercetează, se influențează una pe alta, așa încît același lucru se găsește și de o parte și de alta, mulțămită acestuî schimb de influențe. Aceasta n'o găsim încă. Sînt civilizații care stau acasă, cu mîinile și picioarele legate ca și tipurile individuale din statuile pe care ni le-aû lăsat. Ele nu simt nicio nevoie de a se încerca în lumea care înfățișează de multe ori atîtea piedeci: stau la vatră. Nici nu e măcar vremea poticnirilor, anterioră aceleia a pașilor siguri și încă mai mult epocii mersului elegant, artistic, pe care-l vom găsi pe urmă în istoria universală.

Dar este și alt chip în care civilizațiile pot să samene. Copii de aceiași vîrstă, cari nu s'aû văzut niciodată, aû totuși, în ceia ce privește desvoltarea corpului și sufletului lor, norme elementare comune, după care fiecî tip, ori un individ ori un grup de indivizi, adecă o societate, se desvoltă neapărat. Sociologii și filosofi aû încercat să fixeze chiar în scheme precise cum se desvoltă totdeauna psihologia unei societăți,— o încercare interesantă, care nu reușește totdeauna. Ba Karl Lamprecht, care a lăsat urme luminoase pe toate terenurile atinse de dînsul, credea că umanitatea a trecut prin fazele pe care psihologia individuală le presintă la fiecare om și astăzi, una după alta. Și atunci el a întrebuintat un sistem de studiu foarte interesant, culegînd deseme de copii, făcute în deosebite împrejurări (cu model, fără model, din voia lor sau după cerere, din deosebite țeri și rase) pentru a putea urmări la copiii din timpul nostru acele faze prin care societatea umană a trecut înnainte de a ajunge la stadiul actual,— ceia ce ar însemna că fiecare om reface în viața lui pro-

prie viața omenirii întregi. Punct de vedere într'adevăr foarte interesant și cu mult adevăr într'însul. Iar, dacă, astfel, civilizații care nu se cunosc presintă fenomene asemănătoare, supt raportul acestor fenomene comune se pot trata începuturile culturii.

Ce observăm și la Egipteni și la Babiloneni în timpurile cele mai vechi? Înnainte de toate, prezența pretutindenii și stăpînirea în orice domeniu al zeului. Omul trăiește prin zeu, infinitesimal de mic pe lângă imensitatea aceasta coplesitoare a zeului. În timpul nostru, omul se încumetă une ori să îndeplinească el funcții divine, să definească pe Dumnezeu, teologii fixînd chiar anumite norme după care divinitatea ar urmà să se conducă. Nu știu dacă pentru Dumnezeu teologul are vre-un secret, dar pentru teolog Dumnezeu nu trebuie să aibă niciunul. Pe vremile cele mai vechi, nu omul se amesteca în domeniul lui Dumnezeu, ci Dumnezeu interzicea omului activitatea care-î revine firește, pentru ca Dumnezeu, fără amestecul nimănuia, să îndeplinească și toate funcțiile sociale ale omului. Dumnezeu — și cuvîntul are aici un sens limitat local — întemeia Statul, Dumnezeu guverna, Dumnezeu conducea oștile, Dumnezeu purta responsabilitățile; Dumnezeu era pretutindenii. Era o scădere a noțiunii divine? De sigur. Chiar și Dumnezeul lui Israel era înfățișat la început ca o ființă întru toate asemenea celei umane, cu care era în stare să se și lupte: cine nu-și amintește de scara lui Iacob pe care îngerii se suiau și se coborau și de lupta lui cu divinitatea, de legenda lui Abraham, în care Dumnezeu se presintă ca un simplu călător? În felul acesta trebuie să se înțeleagă amestecul permanent și continuu al divinității prin toate rosturile omenești în epoca aceasta mai veche decît toate.

De ce natură erau acești zei, — pentru că noțiunea Dumnezeului unic și imaterial este o noțiune tîrzie? Cum

erau ei și de unde venia, atit pentru Egipt, cit și pentru Haldeia și orice civilizație orientală antică ?

Întăiă toți oamenii aceștia ai timpurilor de la început trebuia să fie loviți de anume fenomene ale naturii, covârșitoare și neexplicabile pentru dînșii. Pentru noi există supt atitea raporturi noțiunea de explicabil și neexplicabil; pentru oamenii de la început era numai noțiunea de omenesc, *prin urmare* explicabil, sau de neexplicabil, *prin urmare* divin. Mai tîrziu, cînd s'au explicat atitea lucruri, divinitatea nu s'a mărgenit, dar s'a înălțat; cînd natura întreagă a ajuns să fie oarecum explicabilă, divinitatea s'a ridicat de-asupra naturii, pe care o domină și o influențează, dar pe căi proprii, misterioase, și nu pe căile obișnuite, ale naturii înseși. Dar, la început, tot ceia ce întrecea înțelegerea omului primitiv era divin.

Și atunci toate elementele sînt zei: un zeu e pămîntul, alt zeu e aierul liber, altul vîntul pustiului—, pentru Egipteni, un zeu: Sit-Tifon, și zeu rău,—alt zeu soarele,—zeu bun: Re, Amon—, o zeiță, Luna— la Babilonieni Istar. Dacă voiește cineva, se poate cobori mai jos decît atîta, la înfățișări ale naturii mai mărunte, care au și ele rosturi și semne, motive și expresii divine.

Iată deci *divinitatea elementelor*, care se întilnește pretutindenă.

Al doilea. Omul este încunjurat în viața lui cea veche, în fasa pustiului, de neconținute amenințări: e amenințat de ființe rele pe care nu le poate înlătura. Pe unele din acele ființe le și vede: sînt animalele pe care nu le poate birui; pe altele le gîcește numai. Astăzi încă sînt oameni cari cred în ființe nevăzute care zvîrl pietre, care pocnesc în porți și învîrtesc mese; oameni culți, din motive sentimentale, din pietate, din dorința de comunicare cu altă lume, cred că ființele desfăcute din veșmîntul lor

de carne ni staŭ la îndemînă, la o simplă chemare, c să spuie ce voim noi.

Cu atît mai mult putea să creadă cineva, cu atîtea miî de ani înnainte de Hristos, că sînt duhuri rele care aduc nenorociri, accidente și trimet boli. De ce s'a îmbolnăvit cutare? E duhul rău care a trecut lîngă dînsul, care l-a luat în stăpînire, care se sălășluiește în el, îl *ține* și pe care-l exorcizezi cu vrăji. Căci vrăjile aŭ acest sens, și unele sînt vechi de miî și miî de ani.

Iată atuncî o nouă categorie de zei: zeii de cari ți-e frică după zeii pe cari-i admirî. Zeii naturii sînt așa încît înnaintea lor te plecî admirativ, chiar dacă ți-e frică: de aceștia laltî zeii ți-e frică fără să-i admirî. E zeu astfel leul, e zeu crocodilul, zeu taurul, șacalul, gîndacul și așa mai departe.

Alături de zeii naturii și de zeii animalî, de zeii-demonî, răufăcătorî, sînt zeii cei bunî, cari iubesc pe oameni, cari vin între oameni, cari trăiesc în rîndurile oamenilor. Ne desparte soarta în fiecare moment de ființe pe care n'o să le mai vedem niciodată, dar care ne preocupă, care apar în amintirea noastră, mintea fiind obsedată ca trăsăturile și vorbele lor. Din traiul strămoșilor și al celor mai apropiati de noi, în lumea obișnuită a cugetărilor noastre, răsar zeii casnici, zeii protectorî, începînd cu acela care el întăiŭ a statornicit pe pămînt vatra.

O nouă categorie de zei se întilnește pentru Egipt și pentru Babilonia, mai tărziŭ: cei derivați, interpretați, rafinați, prin symbolism. Pretutîndenî originea zeilor și procesul de desvoltare sînt aceleași. Egiptul n'are specialitatea divinităților-animale. Regii cu căciulile pe cap, cu barbai în zuluși și trupul de taur și ghiare de leu, ce represintă alta decît o rămășiță transformată a cultului animalic în regiunea asiriană? Babilonienii, din partea lor, nu presintă animalele înzeite, numai fiindcă aŭ ajuns mai răpede la unificarea zeilor, la o divinitate superioară abstractă,

asupra căreia vom veni și pe urmă. A fost un timp cînd se credea numai în zeita Istar, dar toți asiriologii spun că formele politice ale vieții în Haldeia s'aū organizat după altare: dacā aū fost însă mai multe altare, mai multe cetăți sacre, aceasta presupune mai multe culturi deosebite și, cultul fiind deosebit, era natural ca și zeul să fie deosebit. Vine pretutindenī o vreme cînd unii zei par cam primitivi, cam grosolani, cam simpli față de ceilalți; cultul solar, cultul elementelor apare față de cultul animalelor ca de o esență neasămănat mai înaltă: atunci se rușinează credincios de boul Apis, de zeul crocodil și de toți ceilalți. Și vine momentul cînd se încearcă unificarea prin interpretarea culturilor inferioare în sensul celor superioare. Se zice atunci: da, ne închinăm unui animal, dar nu *în calitate de animal*. Și astfel se ajunge la ideia că sufletul trece de la o ființă la alta, că sufletul închis în cel mai ordinar veșmînt vine poate de mai sus și mai sus poate să se înalțe și pe urmă. Deci din zeul elementelor, din zeul animal, din zeul protector se făcea pe încetul, printr'o elaborație lentă, divinitatea superioară, care, supt deosebite aspecte și supt deosebite raporturi, se represintă într'una saū în alta din aceste forme, una fiind un stadiu de dezvoltare, cealaltă alt stadiu mai înalt și așa mai departe.

Oamenii simțiau însă nevoia, și pentru apărare și pentru îndeplinirea unor opere în vederea cărora silințele fiecăruia nu erau suficiente, să se adune mai mulți, și nu întîmplător, ci să se deprindă împreună la un lucru; ei simțiau nevoia să se strîngă și să se menție laolaltă. Evident că aceia ce-ī îndemna era un instinct de utilitate. Nu vom merge așa de departe ca filosoful grec Aristotele ca să zicem: omul are în el însuși tendințe sociale, „omul este un animal politic“. Din potrivă, oamenii la început n'aū fost de loc animale sociabile: dacā am cerceta numai ce aū

lăsat ei în adîncul pămîntului, ca mijloace de a se distruge, în piatră neşlefuită sau şlefuită, în bronz, în fier, şi o să trebuiască să convenim că „zoon politikon“ al lui Aristotele era să vie mai târziu şi că deocamdată oamenii erau foarte puţin sociabili şi pregătiţi pentru toleranţa legală şi culturală a vieţii împreună. Dar, oricît se urau între ei, o furtună care-î ameninţa pe toţi, un cutremur, un foc, o inundaţie care atingea casele răzleţe ale tuturor, o năvălire de fiare din pustiū, duşmănia continuă a animalelor sălbatece, toate acestea trebuiau să-î constrîngă la un traiū comun. Dar ei căutaū să găsească pentru viaţa lor laolaltă şi un alt *sens* decît îndemnul instinctului utilitar: din rîvnire firească spre mai sus a sufletului omenesc, ei căutaū o legitimare religioasă în viaţa societăţii lor. Căci şi fără aceasta, dacă n'ar fi asemenea legitimare, religia singură îi putea împiedeca de a se desface îndată cetrecuse primejdia. „Religia“ nici nu însemna la început decît *legătura*, decît ceia ce ţine împreună elementele umane risipite şi nu li dă dreptul şi putinţa să se risipească. Chiar în datine ajunse până la noi se întrebuintează mijlocul religiei pentru a împiedeca astfel de desfaceri: ce însemnează alta ceremonia religioasă de la căsătorie decît înfrînarea cine ştie căror capricii ce se pot ivi la oameni, prin „legătura“ acestor mijloace religioase? Ce însemna blăstămul de odinioară pentru orice măsură care se lua în Stat sau societate, pe cînd astăzi nimeni nu se gîndeşte, dacă votează o lege, că trebuie să cheme pe Mitropolit şi pe episcopii pentru a rosti afurisenia asupra celui ce o va călca. În această mai veche organizaţie, dacă se strîngea o societate în jurul unui altar, atunci *zeul domina*. El întemeiază „Statul“, el îl garantează, şi oricine se atinge de dînsul, supt orice formă, cade supt pedeapsa teribilă a zeului.

De aceia cele d'întăiū organizaţii de oameni care se observă în Egipt şi în celelalte părţi au caracterul acesta,

nu *religios*, ci *divin*. Zeii sînt considerați ca suverani. De exemplu, Hor și Set, în Egipt, sînt „regi ai Egiptului de sus și de jos“. Se spune: cutare lucru s'a petrecut „în zilele zeului Re“. Este o întregă genealogie de zei, și preoții socotiau cîte mii de ani a stăpînit zeul cutare, pentru ca să vie apoi vremea cînd a stăpînit alt zeu.

Zeii aveau, de alminteri, tovarășele lor, aveau copiii lor, cari-î moșteniau întocmai ca la o dinastie din timpul nostru. După dinastiile divine vin pe urmă dinastiile eroice. Sînt oameni cari-și trag dreptul lor printr'un *fel de adoptare din partea divinității*. Se recunoaște că suveranul din noul tip a fost om, dar, avînd însușiri superioare și superioritatea lui fiind neexplicabilă, trebuie ca ele să fie date de sus. Și nu i se recunoștea unui om dreptul de a stăpîni decît numai fiindcă divinitatea-l alesese și-l impusese. Numai pe această cale, numai ca fiu adoptiv al zeului, avea cineva dreptul să conducă societatea mai departe. Așa e în Egipt: Faraonul, chiar cînd trecem din legenda eroică în istoria documentară, se intitulează „Fiul Soarelui“, sau al lui „Hor învingătorul“, al lui „Hor inimă-vitează“. În societatea mai nouă, nu se poate zice: nepot prin alianță al Duhului Sfînt, atunci însă era natural. Unul își zicea „Bunul Hor, zeul cel mare, Domnul Coroanelor“, sau: „Veșnic, cel născuț din cer“. Pe vremea dinastiei tebane, care este relativ nouă, de la anul 2000 înnainte, după socoteala aproximativă a egiptologilor, regii se intitulau „zei binefăcători“, „zei buni, stăpîni ai celor două țeri“, „ființe unice de esență divină“. Nu, ca în regalitatea absolută din timpurile moderne, să-și zică „prin grația lui Dumnezeu“ și, pe urmă, și „prin voința națională“, ceia ce nu se prea potrivește, fiind o lipsă de filosofie politică și o lipsă de pietate față de puterea divină. Faraonul el însuși este „grația divină“; „grația divină“ nu e un titlu al lui, ci e esența lui; el e însăși divinitatea în figură de om. Și

nu era niciun sacrilegiu: odată ce divinitatea poate să înnoate în basinul crocodilului său să se hrănească în grajdul bouului Apis, oare de ce nu s'ar fi presintat tot așa de bine supt figura umană a Faraonului?

Și în Babilonia, e același lucru. Cele d'întăiū tronuri sînt altarele, cea d'întăiū povestire despre regî se îngrijește a pune pe stăpînitoriî în legătură cu zeii cari ar fi domnit înnainte; stăpînitoriî însiși se consideră ca zeî. În Egipt lucrul nu se poate vedea așa de bine, fiindcă, de și avem mai multe lucruri, ele sînt mai noi. Partea mai veche a istoriei Egiptului nu o deslușim așa de bine ca partea veche e istoriei Babiloniei. Nu știm nici măcar rasele care aū creat civilizația egipteană, fiind discuție și pînă acum dacă rasa care dă încă pe felahii de astăzi e sau nu e o rasă semitică. De fapt, e o rasă proprie, care se asemănă mai mult cu rasa semită decît cu oricare alta. A fost un amestec de popoare: uniî zic chiar că ar fi fost o adăugire de civilizație de peste graniță prin trecerea peste istmul de Suez a cine știe ce popoare din Arabia, ce s'ar fi confundat cu populația cealaltă, alcătuiindu-se rasa inițiatoare de cultură din Egipt. Dar totul nu e decît ipoteze personale, și rasa însăși nu e cunoscută. În Babilonia însă partea cea mai veche, și în ce privește rasa, și în ce privește desvoltarea istorică, o cunoaștem. Aici aū fost două rase: o rasă semitică, așa-numiții Acadieni, și o altă rasă, mai veche, nesemică, fără să se știe dacă ea cuprinde elemente turcomane sau arice, rasa Sumer. Acadieniî sînt mai noi, rasa veche fiind Sumeriî. Din titlurile regilor de mai târziū, se vede că a fost o luptă înviersunată între cele două elemente: cînd Semiții biruiaū pe aborigeni, cînd aborigeniî stîrniaū o răscoală și biruiaū pe Semiți. Acum, natural, la fiecare reapariție a unui element, el nu mai e cum fusese înnainte, ci amestecul se face din ce în ce mai mult, iar separația între

cei doi factori dușmanî e din ce în ce mai puțin însemnată.

Prin urmare, pentru Babilonienî, al căror trecut se ridică documentar până la vre-o 3000 de ani înainte de Hristos, pe cînd pentru Egipt n'avem ceva sigur decît cu puțin înainte de 2000, pentru Babilonienî decî, se vîd, supt raportul începuturilor culturîi, lucruri care pentru Egipt nu se pot vedea. Dar și în Egipt se constată că orașul care începe cultura este în legătură cu un altar, cu religia: On sau Heliopolis, „Cetatea Soarelui“ e altarul lui Re, și trecerea la orașul Memfis înseamnă, de sigur, și biruința altui zeu (c. 2800 ¹). Chiar și momentul cînd Memfis ajunge a fi Capitală, este un moment pe jumătate mitic; nici pe la anul 2000 n'avem siguranța absolută în ceia ce privește Egiptul, pe cînd în ce privește Babilonul o avem pentru o mie de ani înainte. Și aici nu observăm cum se succed, numai—ba poate chiar *nu atîta*—cele două rase, ci orașele de lingă vărsarea Tigrului și Eufratului se luptă și se întrec, se înlocuiesc, în legătură cu succesiunea zeilor. În ce chip se impunea un zeu în locul altuia, înțelegem, — uu pe cale divină, fi rește, — dar se credea de oameni că ei nu fac decît cu puterile zeului opera zeului. Zeii se bat astfel între dînșii: biruiește un zeu, se ridică un oraș, se întemeiază un tron, se fundează o regalitate. Această regalitate luptă cu altă regalitate, dar nu se luptă oamenii decît în aparență, ci se luptă, în convingerea acestor oameni, zeii; un altar caută să dărîme alt altar, o religie se supune, altă religie cîștigă supremația.

În felul acesta avem întăiū Scaunul, tron și altar, din Lagaș, cu suverani oameni pe cari-i putem cunoaște. Apar doi regi, de acolo din Lagaș, înfățișați, pe la anul 3000 înainte de Hristos, prin statuî păstrate și până acum: Urugacina și Gudăa. Chipurile lor n'au nimic rudimentar. E foarte cu-

¹ Datele, din a doua ediție a lui Helmolt, *Weltgeschichte*.

rios cum tehnica și arta preced cu mult cugetarea: ne uimim aflînd în fundul pămîntului Troii, unde Schliemann a găsit și o epocă de bronz, săbiî cu ornamente de o calitate cu totul superioară, ca execuție tehnică și chiar ca idee artistică, înaintea ca omul să fi știut lega două-trei frase bine construite în jurul unei cugetări netede. Din adîncimea instinctului uman se ridică prin urmare îndemnuri care dau tehnicei acea scînteie ce produce arta. Ceî doi regi sînt așezați ca zeii: impersonali, tipici ca dînșii. Se recunoaște foarte bine rasa, dar atît. Nu e încă omul desfăcut de atitudinea strînsă și constrînsă a corpului său, omul drept, în mișcare, de mai târziu.

După aceasta stăpînirea trece la alte orașe, la Ur, la Isin, la Larsa, și numai pe la 2000, după o transmisiune din oraș în oraș, din altar în altar, de la o dinastie la altă dinastie, se ajunge la regiî din Babilon, cari au stăpînit peste Sumeriî și Acadieniî reuniți — cf., în evul mediu, Împărații din Germania: „romani de nație germanică“, Sumer fiind Roma —, represintînd încă o dinastie nouă. Și atunci apare (2123-2081) acel cunoscut rege Hamurabi, ale cărui legi, de mai vastă concepție socială și mai înaltă inspirație morală, au fost descoperite în timpul din urmă.

Aceasta în ceia ce privește pe Babilonieni. În ce privește Egiptul, dinastia cea veche din Memfis a lăsat monumente pe care le vedem și astăzi: piramidele, datorite la trei regi pe cari i-am putea numi totuși ca în Herodot Cheops, Chefren și Micherinos, fiindcă așa de puțin se înțeleg egiptologii asupra numelui lor național, care trece de la Cufu, Cafra și Mencheri la Cufu, Chefre, Mencaure!

Piramidele acestea egiptene se înțeleg ce sînt în legătură cu explicațiile de mai sus. Sînt morminte, *par mor-*

minte; corpul lor e însă numai o parte din complexul ce trebuia să fle neapărat, după vechea religie egipteană. Lăsam la o parte faptul că această religie afirmă cum că pe lângă omul din afară este un om din lăuntru, care samănă cu dînsul întocmai, un dublu, misterios și diafan, care și el are nevoie pentru manifestările sale după moarte de forma trecătoare a omului din afară, ce trebuie decî păstrată cît se poate mai deplin: de aici mumia, și ceva din aceasta a rămas și în unele părți ale creștinismului, care admite refacerea corpurilor la județul cel de pe urmă. Corpul nu putea să dispară decî, fiindcă și el în materialitatea lui cuprindea ceva nemuritor.

Dar piramida e un templu: templul unor moaște, regele fiind un zeu și zeul întrupîndu-se în rege. De aceea piramida nu era singură, părăsită, izolată, ca un trecut neactiv și pecetluit: în jurul ei erau o mulțime de clădiri, locuințe de preoți, case de adăpost ale pelerinilor și bolnavilor (așa încep și în evul mediu unele din orașe, de la pelerinagii),—în scurt ceia ce se vede astăzi în jurul unei moschei, acoperind liniile frumoase ale clădirii. Așa încît, dacă ar vrea cineva să-și închipuie piramida 'n întregime, nu trebuie să aibă în minte numai caracterul sec, izolat de astăzi, ci, cum spune un cercetător mai nou¹, să creeze în mintea sa orașul care avea în centrul său piramida, sute de case împrăștiate în jurul ei, acolo unde azi e pustiul. Cum s'a întemeiat la Aachen, în jurul palatului și mormîntului vechilor Carolingieni, un oraș, astfel în jurul mormintelor Faraonilor se creă o lume consacrată lor: se întemeiară, ca amintire veșnic vie, astfel de orașe; și, cum nu înțelegem mănăstirile de la noi, dacă le scoatem cum sînt, adesea, astăzi, din zidurile de odinioară, lăsîndu-le singure în mijlocul cîmpului său a stradei (ca la Argeș), după obiceiul restaurațiilor moderne, tot așa nu

¹ Karl Dyroff, în Helmolt, o. c., III, p. 242.

Înțelegem piramida dacă nu se reface prin închipuire mediul ei, de jur împrejur.

Piramidele simbolizează de sigur vechiul Egipt, de și mulți au crezut că se pot desface numai din formele de apăsare ale vieții sociale de atunci. N'ar fi fost „democrați“ de loc regiile egipteni de pe vremuri, ci „despoți“ teribili, de și forme asemenea (piramide cu trepte) le cunoaștem și în Babilonia, în care muncia o lume întreagă. Și plîng și astăzi călătorii și călătoarele, cînd lingă piramide se gîndesc la cîtă sudoare și cît sînge omenesc a legat piatra imenșilor munți de granit îngrămădiți de oameni. Dar, precum observă istoricul care a redactat capitolul din „Istoria Universală“ a lui Helmolt despre Egipt, pe lingă multă osteneală, a fost și mult entusiasm în ridicarea lor și, adauge el, — și înainte de lucrurile din 1914, — pentru un scop de multe ori mai prost s'a cheltuit un avînt tot așa de mare ca și acela din care au rezultat piramidele. Dacă ar fi fost vorba numai de Faraon ca om, nimeni n'ar fi îndrăznit să ceară măcar contribuția de muncă și de suferință umană din care s'au ridicat aceste monumente, dar cine-și amintește că el, Faraonul, este continuatorul divinității pe pămînt, că vorbește în numele zeului, acela va înțelege. Cum evul mediu a acoperit pămîntul Europei cu strălucite biserici catedrale, ca acelea din Colonia, din Strassburg, pentru care au trebuit sute de ani, nu ca să se mîntuie, ci ca să ni le lase nouă spre a le mîntui cu mijloace tehnice superioare, așa nu e de ce să se mire cineva că într'o civilizație mai înapoiată, prin urmare cu epiderma mai răbdătoare, s'au putut construi, mai brutal, aceste imense monumente, piramidele.

Pe la anul 2000 o dinastie nouă apare în Teba, atunci cînd în Babilon domniau „regi“ de Sumer și Acad. Egiptologia numără după dinastii: e dinastia a unsprezecea. Deci atuncea începe să se retragă viața Egiptului mai în adînc.

în „Egiptul-de-sus“ (socotit după cursul Nilului). Fenomen interesant fără îndoială. De câte ori se mută centrul vieții unei țeri, aceasta înseamnă anume fenomene adânci etnografice care s'a-au petrecut acolo, înseamnă că partea mai vie până atunci dintr'un popor și-a pierdut vitalitatea și partea neținută în seamă a căpătat puteri mai mari, sorbind către dînsa viața Statului. S'a întîmplat cu Egiptul cum s'a întîmplat cu țerile noastre: principatul muntean s'a întemeiat întâi, nu la *Curtea-de-Argeș*, ci la *cetatea* din Argeș, din sus, după aceea, regiunile de jos împoporîndu-se neconținut, ele aũ atras Capitala către dînsese, până ce ea a ajuns, prin Cîmpulung și Tîrgoviște, la București. În Moldova, Capitala a trecut tot așa de la Baia la Siretiu, de la Siretiu la Suceava, de la Suceava la Iași, schimbîndu-se de la părțile cu vitalitate ajunsă mai mică spre părțile cu vitalitate devenită mai mare. Dinastia a XIII-a a mutat capitala la Diospolis, a XIV-a la Sais, până ce în 1700 asupra Egiptului s'a abătut o formidabilă undă de străini, așa-numiții păstorii *Hicsoși*, cari-și întemeiază o tabără permanentă în orașul nou Hatvaret, lîngă istmul de Suez, venind din regiunile arabice sau siriene pentru a supune la tribut țara întregă, în cursul acelor vre-o 1—200 de ani de adîncă robie din care numai răscoala de pe la 1580 izbutește a liberă țara.

De obicei se admite că Hicsoșii erau Semiți. Cred că împărțirea aceasta pe rase este de multe ori cam artificială pentru vremea veche. Ce ar dovedi că erau Semiți? Limba? Dar ea nu dovedește nimic, nici atunci, nici acum: Bulgarii de astăzi vorbesc o limbă slavă, Sirbi iarăși, iar noi o limbă romanică, și cu toate acestea atîtea elemente comune traco-ilirico-romane se întîlnesc și la unii și la ceilalți. Sînt mulți din noi mai puțin Romanî chiar decît Sirbi. Între Evrei sînt o mulțime cari nu aparțin rasei semite, fiind coborîtori din atîtea popoare ce aũ fost

cuprinse de religia mosaică la un anume moment. Atîția Italiani de origine germanică vorbesc în momentul de față aceeași limbă italiană pe care o vorbesc coborîtorii Latinilor Etruscilor și Grecilor din regatul de Neapole și Sicilia. Dar se zice: în monumentele Egiptului se vede foarte bine tipul semit lîngă tipul egiptean; el are părul mai mare,—și se adaugă felurite observații cu privire la ochi, etc. Eū n'aș crede că se pot întrebuinta în etnografie documente de artă de pe la 1700 înainte de Hr.

Ci aș propune altceva: popoarele care, cucerind, stau în tabără și din tabăra lor ieaū tributul, rămînînd în afară de lume, popoarele acestea sînt, cum aū fost Avariī, Huniī, Tatariī, Bulgariī și Unguriī, de obiceiū uralo-altaice. Mai curînd decît a admite păstorī semiți — păstorii nu stau închiși într'o tabără, ci tocmai ei circulă, trebuind să meargă, așa cum fac Mocaniī noștri, dintr'un loc la altul, — s'ar putea admite popoare uralo-altaice în oastea și tabăra Hicsoșilor.

S'a spus că aceasta se petrece pe la anul 1700. Ei, bine cam pe aceeași vreme se observă și o adîncă schimbare în lumea babiloniană. Această lume se găsia supt raportul vecinătății în altă situație decît Egiptul. Egiptul trebuia să fie mai imobil, fiind cuprins, închis, ca „dar a Nilului“ — în sensul acesta putem primi vechea formulă, ajunsă banală — între Marea Mediterană la Nord, la Răsărit între Marea Roșie, la Apus între pustiū, la Sud între regiunile nestrăbătute care duceau și ele la un pustiū. El n'are vecinī, sau singuriī vecinī pe cari-ī are nu puteau să aducă nici imprimarea unei politice, nici un aport de cultură, fiind Libieniī și Nubieniī, rasă de negri supuși îndată: ei n'aū putut schimba nici condițiile politice, nici cele culturale din Egipt.

Dincoace, în Babilon, este altfel, și de aceia Babilonul va fi un izvor de viață pentru viitor, și nu atîta Egiptul.

Egiptul a produs tot ce-a avut de produs: civilizația aceasta s'a rafinat apoi pe baza aceluiași elemente esențiale, incapabile de dezvoltare timp de mii de ani. El te străduiește uneori, nu numai prin cantitatea lucrurilor produse, ci prin imobilitatea acestor produse. Egiptologii știu să spuie ce aparține artei memfite sau artei de supt cutare dinastie; dar ceia ce facem noi într'o sută de ani n'au făcut Egipteni în 2000 de ani ca dezvoltare a culturii lor. Isolați total, ei nu s'au putut transforma. Și nu Hicsoșii; Sciți rătăcitori, puteau să aducă schimbări interne. Babilonul însă, prin așezarea lui geografică, era menit să fie, nu numai o vatră de cultură, dar și un izvor de cultură, care, ca orice izvor, se înnoiește prin apele de sus ce pătrund păturile adânci și țîșnesc apoi în același loc, fiind însă veșnic nouă în decursul timpului.

La Răsărit e puternicul element păstoresc, din care — lăsînd la o parte deocamdată Elamul — vine, tocmai pe vremea aceasta, o nouă undă de stăpînire, așa-numiții *Casiți*. Turcomani, mai curînd decît Ari, cari au stabilit pentru o bucată de vreme (1760-1185) o nouă dinastie în Babilon, de „regi ai Casiților“ întăiu și apoi „ai Acadienilor“, — Sumerii dînd numai vechea lor limbă, legitimitatea lor veche. Ei samănă în ce privește influența lor cu aceia ce au fost Turcii în veacul al XII-lea față de civilizația iraniană din Persia și Mesopotamia. Căci ceia ce se petrece pe la 1100 după Hristos se petrecuse și la 1700 înainte de era creștină: pustiul a trimis o masă din acești Turcomani plini de viață, de ardoare războinică, de fidelitate față de șef, și Babilonul a fost năpădit de un nou curent, menit să se piardă însă iute, cu conștiința sa și tendințele sale. Și, în același timp, din Vest vin neconținut alte unde semitice, *Arameeni* (c. 1300), represintînd un nou aport de cultură. Iar din Nord se coboară vitejia rustică a cetelor de țeranî războinicî ai *Asiriei*, cari cuceresc supt Asurubalit încă, supt Adadnirari, Șalmanașarid (Salmana-

sar) I-iŭ (c. 1290) pŕnă ce Tucultininib — ca ŝi, după el, Tucultipileșara (c. 1100),—ajunge a fi, un moment, domn în Babilon, cum Ștefan-cel-Mare al Moldovei întră, pentru o clipă, în Bucureștii luați de la Radu-cel-Frumos¹.

De fapt, Babilonul nu formează niciodată un lucru asemenea cu dînsul: cînd predomină rasele aduse de vîntul Răsăritului, și atunci e dominație militară nomadă, cînd predomină curentul proaspăt de energie morală care vine din muntele Asiriei, cînd rase de cultură mai vioaie, mai nobilă, rasele semitice din regiunile Mării Mediterane, vin de contribuie la mișcarea de civilizație în aceste locuri.

Ca să se arate cît e de întemeiată data de 1700-1600 la care ne-am oprit, să constatăm acest sincronism: Hic-soșii în Egipt, Casiții în Babilon, cu toate îndrumările nouă pe care le aduc ei cu sine. În adevăr o eră nouă începe pentru omenire: era circulației, care va aduce desvoltarea individualității umane, scăpată de vraja divină în care trăise lumea pŕnă acum. Maspero însuși o văzuse cînd scria: Pe atunci, pe la 1600, „încetează viața Statelor deosebite și începe istoria universală²“.

---

¹ Dinastia din Pașe sau Isin vine pe urmă; Winckler-Weber, în Hel-molt, o. c., II, pp. 49-20, 47.

² *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, p. 174.

II.

Epoca atingerii între sine a vechilor civilizații orientale (c. 1600 — c. 600).

A înfățișa aproape o mie de ani într'o singură lecție ar fi, pentru o epocă de cultură variată, individualizată, deosebită după țeri și după popoare, fără îndoială cu mult prea mult. E absolut imposibil să trateze cineva astfel, nu o mie de ani, ci două sute numai din viața civilizațiilor noastre; dar pentru civilizațiile orientale împreună se poate. Fiindcă aceia ce interesează nu e timpul care se strecoară, ci tot ce cuprinde acel timp, viețile popoarelor fiind întocmai ca viețile indivizilor, a fiecăruia prețuind după ce a știut să puie în ea. În civilizațiile vechi asiatice, adaosul care se observă din secol în secol este relativ mic, și, de oare ce el este și mult mai puțin legat de viața noastră de cum este cel mai mic adaos din viața romană sau greacă, nu e prea multă îndrăzneală, cu un plan bine stabilit, să fie concentrate perioade așa de vaste într'un spațiu așa de restrîns.

Ne-am oprit pe la anul 1600, fiindcă acesta e momentul cînd civilizațiile închise sparg hotarele lor, cînd, hotarele acestea fiind desființate, permanent sau trecător, se petrec schimburî de civilizație, pe care trecutul nu le-a cunoscut. Până atunci fusese încă imobilitatea invariabilă. De pe la 1600 înainte lucrurile se schimbă. Încep a se

cunoaște civilizațiile una pe alta, nu întâmplător, ci permanent, roditor, de și nu în măsura în care se cunosc civilizațiile roditoare din timpurile noastre.

Fie și prin război. Iată, războiul de acum, atât de nenorocit pentru atâtea rosturi ale culturii, va produce fără îndoială, între părțile cele bune, și aceia că popoarele vor fi ajuns a se cunoaște prin încleștarea lor chiar sau prin acele vremelnice orașe improvizate care sînt lagărele de prizonieri. De sigur multe minciuni nu se vor mai crede de un popor față de altul și prin urmare și unele elemente de iubire se vor adăugi prin aceasta pe lângă multele elemente de ură pe care războiul le-a stîrnit.

Rodirea aceasta a relațiilor dintre popoare, pe care o cunoaștem acum într'un spațiu așa de îngust și într'un timp așa de scurt, se petrece atunci într'un spațiu mult mai vast și în limite de timp cu mult mai largi.

După 1600 s'a petrecut cu puterea militară a Egiptului ceia ce se petrece cu puterea roditoare a Nilului. Egiptul este—Herodot a zis-o—„un dar al Nilului“. Apele Nilului se revarsă, milul care zace în adîncul lor se întinde peste cîmpii, se așteaptă sămănăturile, și de acolo vine apoi hrana unui întreg an în țară. Comparația se poate întrebuița pentru revărsarea puterii militare și politice a Egiptului vechi. Egiptul întreg fusese ca Nilul în albia lui. S'a alcătuit printr'un proces de mii de ani un mil roditor de cultură, și el se revarsă de-odată, după 1600, prin ocuparea Siriei și altor regiuni, iar din amestecul pămîntului asupra căruia s'a revărsat cu ceia ce aduc înseși undele revărsate, se produc, dacă nu civilizații noi, cel puțin varietăți însemnate, notabile, în civilizațiile cele vechi.

Acum, în general, în tratarea fenomenelor istorice trebuie să ne ferim de două lucruri. Întăi de a crede că odinioară se trăia cum se trăiește acum. Este mult mai ușor, decît să cauți principiul de viață al fiecărei civili-

sații, să ieși principiul de viață al civilizației de acum și să-l strămuți în vremuri foarte depărtate și în locuri cu totul străine. Însă prin aceasta se ajunge la același rezultat la care ajunge călătorul de plăcere care se așteaptă să găsească pretutindeni ce a lăsat acasă și nu e, deci, mulțămît niciodată. Tot așa este și istoricul care, cu idei din secolul al XIX-lea european, vine în vremea Faraonilor și se așteaptă să-și afle și el sălașul său științific obișnuit, cu tot confortul, și, dacă nu-î place, se supără și denunță în cărți.

Dar mai e încă un principiu necesar pentru a înțelege vremile vechi : să nu se lase niciun fapt explicat numai prin cuvinte. Mintea omenească este și cu mult mai activă decât cum o credem, dar și cu mult mai leneșă, și ea se mulțamește extraordinar de mult cu cuvinte. E greu până o idee prinde cuvîntul, până cuvîntul răsună de mai multe ori în lume, și apoi lumea se mulțamește cu din-sul. Și atunci auzim : „cucerire“, „dominație“, „război“, ; dacă a spus cineva cuvintele acestea, crede că a înțeles. Din potrivă, trebuie să se caute ce se ascunde sub aceste cuvinte, care în deosebite cazuri înseamnă și lucruri cu totul deosebite. Cucerirea făcută de Egipteni înseamnă o cucerire ca a regilor Franciei de pe la 1500 în Italia sau ca ale lui Napoleon I-ului în tot largul Europei ori ca acele cuceriri pe care anumite personalități politice le-au avut în vedere la începutul războiului actual ? Evident că *nu*.

Îmboldul către cuceriri la Egipteni a putut el fi oare ambiția ? Ambiția însăși în politică este un fenomen sufletesc a cărui origine este mult mai nouă. N-au avut totdeauna popoarele aceia ce se numește „ambii politice“. Faraonii egipteni cari au plecat pe la 1500 ca să cucerască regiunile vecine ale Siriei nu erau niște ambițioși. Nu cunosc limba egipteană, dar sînt sigur că în ea nu s'ar găsi un termen corespunzător ideii de ambiție. Trăiseră

oamenii miî de ani în marginile  erii lor  i nu se gîndiseră să le treacă niciodată. Cum s'ar fi ivit această „ambi ie“, care este un fenomen cultural de pe vremea grecească sau roman   i încă nici de pe vremea Grecilor  i Romanilor celor vechi, ci de pe vremea interpretării pe care a dat-o epoca modernă motivului expedi iilor  mp ra ilor romani de odinioară?

Prin urmare nu în „ambi ie“,  i încă mai puţin în explica ia vagă de „poftă de cucerire“ trebuie să c ut m rostul războaielor care pleacă din Egipt  i se îndreaptă către Siria, războaie, de altfel, a a de naturale, fiindcă Siria nu este într'un sens decît continuarea Egiptului.

 i nici în această quasi-continuitate geografică nu stă explica ia. Noi dorim ca fiecare Stat să- i aibă marginile teritoriale bine fixate. Ni trebuie mun i, rîuri, accidente de teren ca grani e, fiindcă administrăm teritoriile pe care le cucerim, fiindcă înţelegem să domin m de fapt;  i nu numai să domin m, dar să  i exploatăm p n  ce scoatem une ori  i cea din urmă picătură de via  din poporul supus care a căzut în m nile cuceritorului.

 i nici nu se întreprindeau războaiele atunci din motive economice. În afară de imbulzirea produselor neconsumabile în  ar , Bursa din cutare loc sau asociația cutare de negustori are, azi, nevoie de un anume c ştig. O fabrică produce arme perfec ionate, are nevoie pentru v nzarea lor de un r zboi   i ea lucrează înt ţind antagonisme economice mai însemnate  i mai scusabile. Dar Egipteanului nu-  trebuia nimic care nu era în Egipt.  i în Egipt nu era supraproduc ie ca în timpurile noastre. Astăzi se munce te, distrug nd fericirea omenească a unor clase întregi, spre a crea nebune te produse care te inn bu   de la o bucată de vreme,  i trebuie să se omoare alți oameni, din alte țeri, pentru ca aceia cari au rămas în via  să fie sili i a- i cumpăra marfa. Multă sălbătăcie va fi fost în alte vremuri, dar la idei de acestea, absolut nebune,

cum le vor judeca de sigur veacurile viitoare, nu se ajunsesese. Și e chiar o întrebare, dacă, pe vremea aceea, cînd se omorau crud puținii oameni era mai rău decît pe vremea noastră, cînd se omoară mai puțin crud oameni cu mult mai mulți. Cred că uciderea în sine este un fapt cu mult mai important decît condițiile în care se săvîrșește.

Atunci de ce s'a făcut aceste expediții? Iată de ce. În Egipt s'a petrecut pe la 1500 înainte de Hristos un lucru, care mai târziu, prin anii 1300-1400 după Hristos, s'a petrecut și în marea țară vecină cu noi la Răsărit, în Rusia. Se zice de obicei că, de cînd există nația rusească — Ruși de Apus și Ruși de Răsărit, Ruși de la Chiev, cărora politicienii contemporanî li zic Ucrainenî, și Ruși de la Moscova sau Muscalî —, ei au fost prinși de o sete nespusă de a cuceri pămînt de la vecinî. Orice Rus s'a gîndit numai să colaboreze după puteri la o hrăpire de teritoriu.

Ei bine, nu e așa. Că în Statul rusc de pe la 1400 înainte a existat această tendință, e adevărat. Dar este ea un fenomen național rusc? Nu, ci un fenomen mongolic. Și de ce? Nu fiindcă Rușii sînt Mongoli — ei sînt Slavî, cu un amestec de elemente finese în Nord și traice în Vest —, ci din alt motiv: fiindcă Rușii au trăit timp de două secole supt stăpînirea Tatarilor, și, cînd un popor se liberează de supt stăpînirea altui popor, el adoptă ideile conducătoare ale stăpînului pe care l-a avut pînă atunci. Popoarele n'au o memorie așa de statornică și precisă cum se crede de obicei. În două sute de ani un neam uită ce-l îndemna pe dînsul în libertatea lui și-și aduce aminte de ceia ce i-a îndemnat, în sclăvia lui, pe stăpîni pe cari i-a avut. Aceasta se poate observa și în materie de clasă socială, ca tendința de parvenitism la elementele care, liberîndu-se și ridicîndu-se, imită pe stăpîni socialî pe cari i-au avut atunci, dînd fii de țeranî mai ri-

sipitori, mai fuduli, mai desprețuitori de cei săraci decât poate să fie un coboritor a cine știe cărui Împărat din Bizanț. Egiptenii avuseră de stăpîni pe Hicsoși, cari, din lagărul lor permanent, exploatau pe supuși întocmai cum Tatarii făcură apoi față de Ruși în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, supușii fiind datorî să vie cu daruri odată pe an sau chiar de mai multe ori pentru a nu suferi crunta pedeapsă a jafului.

Scăpînd Egiptenii de Hicsoși, cel d'întăiu lucru pe care l-au făcut a doua zi a fost să-î imite pe aceștia, cu deosebirea că păstorii trecuseră în Egipt mai mult din nevoia unei vieți economice primitive, ca unii ce în rătăcirile lor aveau nevoie să-și schimbe pămîntul pe care se sprijinau, pe cînd Egiptenii nu erau rătăcitori supt niciun raport, ci, din contra, tot ce poate fi mai legat de nisipul și piatra patriei sale. Atunci, de și condițiile de viață economică nu-l îndemnau la cuceriri, ei au făcut, scăpînd de supt Hicsoși, ceia ce aceștia făcuseră cu dînșii. „Păstorii“ veniseră din Siria prin istmul de Suez și se întinseseră asupra Egiptului; Egiptenii au trecut prin istmul de Suez și s'au întins asupra Siriei, de unde veniseră stăpîniilor lor de până atunci. Același drum, făcut în sens invers.

Expedițiile se pregătesc pe la 1560-1550, supt Ahmose I-iu, și pornesc supt Faraonul care este numit astăzi, în continua schimbare a formei filologice a numelui său, Tutmose I-iu, dar pe care îl cunoșteam odată supt numele de Totmes. El apare în Siria și duce o scurtă campanie, cu teribile măceluri, care însă nu trebuie să ne sperie prea mult: aceștia erau oamenii cari exagerau măcelurile pe care le făceau, fiindcă pe atunci era onorabil pentru cineva să le facă; pe vremurile noastre, le face cineva și le ascunde, fiindcă nu mai e onorabil, în concepțiile actuale. În fond, se poate întîmpla însă ca o expediție de suveran egiptean să nu fi fost corespunză-

toare cu totul formeî retorice sîngeroase pe care credeau cã trebuie s'o adopte scriitorii în cîntecele de laudã mai târziî. Armata egipteanã, de preferință gardã și mercenari — cãci rasa preferã pașnicile ocupații ale administrației și condeifului —, înainteazã pînã la Euftrat și Golful Persic, iar, pe de altã parte, la Nord, pînã la Mitani. Și evident cã o cucerire care se întinde pînã la Euftrat și pînã la Mitani va cuprinde și tot malul Mării, care era numit de Egipteni „Povnet“ sau „Punt“, ceia ce înseamnã Pun, numele care se dãdea Cartaginesilor mai târziu, în rãzboaiele lor „punice“ cu Romaniî.

Și, de oare ce cucerirea ataca orașele de pe coastã, acum a venit momentul sã se vorbeascã și despre Fenicienî. Cãci metoda noastrã și aici consistã în a urmãri un curent de la izvor, adãugînd lucrurile nouã în mãsura numai în care înainteazã: rãspîngînd sistemul sãltarelor și sãltãrașelor de spițerie în care se vinde în detaliu istoria universalã, cãutãm principiul de viață al civilizațiilor și, odatã ce-l gãsîm, îl cercetãm în desvoltarea lui, și fiecare element nou se fixeazã astfel acolo unde el înrîurește viața omenirii

Cã au existat Fenicienî și înainte de campaniile lui Tutmose I-iu, fãrã îndoialã. Se admite astãzi, dupã cercetãrile cele mai noi — și eu nu pot avea un punct de vedere original în ceia ce privește cronologia —, ca punct mai depãrtat al apariției Fenicienilor anul 2500 înainte de Hristos. Apar atunci cum îi vom gãsi apoi totdeauna. Un șirag de orașe rãzlețe, fãrã legãturi esențiale între ele — de și de la o vreme se impune un zeu central mai tare —, fãrã ramificații în interior, fãrã raporturi cu populația indigenã: Arvad sau Arad (Ruad), Gebal (Gebail de astãzi, Byblos al Grecilor), Barut (azi Beirut), Sidon, Tir, și în jos, spre istm, Iafa, Ascalon, Acca și altele. Regiunea din interior, ceia ce se numește azi în de obște, cu un termen german, *hinterland*-ul, era locuitã de Amoriți.

Legătura dintre acești Amoriți și Fenicienii de pe coastă era destul de asemănătoare cu legătura care a existat mai târziu între Grecii și strămoșii noștri traco-ilirici, din cari s'a'u alcătuit și Macedonenii lui Alexandru-cel-Mare, vechi rude ale noastre.

Un fapt nou, aceste orașe feniciene? Rasa semită a creat oare aice, prin ramura ei „cananeană“, ceva care nu mai fusese, în Egipt și, mai ales, în regiunile sumero-acadiene ale Haldeii? Mulți par a zice: da.

De fapt însă între orașele feniciene și orașele haldeene nu e nicio deosebire în ce privește principiul lor de viață. Fiecare oraș represintă locuința, altarul unui zeu ocrotitor, unui zeu onorat și puternic, ca în fiecare din orașele Mesopotamiei. Acum, oamenii la rigoare se mai pot suporta unii pe alții, ceia ce înseamnă: viață socială, dar zeii, cari nu știu ce e nevoia, nu se pot suporta niciodată: un zeu nu poate trăi liniștit între zeii; e dator a-l distruge. În Haldeia, ei s'a'u distrus între sine până s'a'u creat cele patru-cinci centre de zei mai mari, am zice, cu un cuvânt trivial, mai ghiftuiți de victorie, mai bine hrăniți din prada zeilor mai mici, răpuși. Pe cînd dincoace, în Fenicia, avînd oamenii de lucru mai ales pe Mare ca negustori, și teritoriul fiind mult mai puțin întins, s'a multămit zeul învingător să slăbească pe zeul învins, fără să-l distrugă cu totul. Și numai astfel de la un capăt la altul al liniei de coastă s'a produs și aici acea unitate divină, care nu rezultă din rafinarea filosofică a ideii, ci din circumstanțe de concurență armată între deosebitele divinități. Așa ceva s'a petrecut, de altfel, și în Iudeia, a cării veche istorie nu e decît o luptă înviersunată între sanctuare: de la Hebron, de la Ierusalim, din Samaria. Dumnezeuul unic al poporului iudaic, foarte deosebit în esența sa de Dumnezeuul creștin, nu rezultă, ca acesta, dintr'o mare mișcare de iubire, dintr'o pornire de îmbrățișare între cer și pămînt și între tot ce se cuprinde

pe pământ, unitate divină pornită dintr'un sentiment unic al omenirii întregi, ci Dumnezeuul cel vechiū ebraic, trufaş și poruncitor, exclusiv și setos de răsbunare, iese dintr'o luptă feroce a zeilor celor mai vechi, a celor doi zei din tradiție scrisă, cari pe un teritoriu mai mic s'au mîncat între ei fără concurență, până ce zeul Iahve, zeul lui David, a învins pe cellalt¹.

La alții, Fenicienii se înfățișează ca începători ai comerțului. Cît de greu este să întrebuițeze cineva cu siguranță de ce spune astfel de cuvinte mari, cum sînt: „începător“, „inițiator“, „descoperitor“... Omenirea știe unele lucruri de așa de multă vreme, încît cuvîntul de descoperire nu se potrivește; putem zice numai că un anume lucru îl constatăm noi, în fasa actuală a informațiilor noastre, la un anume popor. E sigur că Fenicienii aū început nu prin comerțul cu monedă, ci prin comerțul de „troc“, prin schimbul de obiecte, obișnuit în *Naturalwirtschaft*, căci întrebuițarea banului, pe care Orientalii îl topiră până târziu, până la Turci, pentru sume mari, este mult mai recentă. Schimbul acesta primitiv a trebuit să existe îndată ce cineva a avut prisos de anume lucruri și a rîvnit să aibă ce avea până atunci un altul. Populații pe malul Mării aū existat doar din timpurile cele mai vechi, și la Nord de Fenicia, și nu se poate zice că vecinii lor din Asia Mică n'aū avut și ei un comerț asămănător. Aceiași mare, același țerm, aproape aceiași desvoltare culturală. Un lucru comun a trecut apoi în sama celor cari l-aū represintat mai stăruitor și mai bine.

Cum se vede, la Fenicienii trebuie să scădem din tradiție, și o să fie nevoie ca și la alții să scădem: numai scăzînd orgoliul deosebitelor popoare, orgoliu al lor saū

---

¹ Asupra sensului în care pot fi înțeleși acești termiși, v. Winkler-Weber, în Helmolt, *o. c.*, II, p. 179; Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, p. 394.

pe care li-l atribuim noi, după atîta vreme, prin interpretările noastre anacronice, vom putea să înțelegem că nu e vorba în viața lumii de desvoltări răzlețe, ci de curente, care, trecînd asupra unor fenomene elementare de viață omenească,—unele din ele și eterne,—le fac cunoscute urmașilor și, în realitatea lor contemporană, le înviorează. Ele sînt ca undele de primăvară, care nu creiază grîul ce aștepta supt zăpadă, dar, cînd raza caldă de soare a creat curentul viū, ea înviorează prin el ceia ce fusese sămănat încă de cu toamnă: așa se întîmplă și cu istoria civilizațiilor omenești.

După Tutmose I-iū fiul lui, Tutmose al II-lea, și cel de-al treilea Tutmose continuă asemenea expediții în Siria. Ele sînt tipice. Se trece istmul cu care de războiū, cu un alaiū strălucit; se întîlnesc anume cetăți, care la fiecare expediție sînt din nou atacate, din nou cucerite și, după expediție, din nou pierdute, precum e cetatea Megiddo, care pe urmă a fost și în mîinile Evreilor, jucînd în expedițiile egiptene un rol extraordinar, cum l-a jucat Ostenda în războiul de treizeci de ani sau cum îl joacă astăzi Przemyslul, Valona ori Salonicul. După sunetul inunurilor ce proslăvesc triumful, totul se întoarce însă la vechea stare. Egiptul nu distruge nimic și nu creiază nimic.

Atunci s'ar întreba cineva: este cu putință să nu se poată îndeplini nimic, în rătăcirea aceasta militară, în cursul căreia Egipteniū nu întîlniaū o mare Putere organizată, ci numai prinți de Beduinī, șeici așezați în orașe răzlețe, mici prinți semiți — căci puterea Evreilor nu se alcătuieste bine decît în timpuri mai noi, și n'a existat, de altfel, niciodată un imperialism iudeū în felul arătat de Biblie. Din partea lor, Hetiții se coboară numai într'o fasă următoare a năvălirilor, și Asirieniū sînt stăpîni numai în regiunile Tigrluī și Eufratuluī. De ce această neizbîndă

politică, și totuși în decurs de secole întregi repetarea neconținută a aceluiași expediții?

Fiindcă, întâiu, Faraonii trebuiau să dea ceva, să se legitimizeze ca stăpîni prin ceva. *Aceasta* însă era ocupația Faraonilor. Era gloria ieftenă pe care fiecăre rege o putea realiza în condițiile cele mai comode. Dar în afară de aceasta — și aici stă explicația — cucerirea egipteană nu samănă cu o cucerire din zilele noastre. Faraonii n'aveau a face cu conștiința națională, nici cu teritoriile caracterizate, și am zice chiar că nu umblau nici după tributul popoarelor supuse. Ei urmăreau actele de omagiu, și atît. Omagiul acela dacă li era refuzat de principii de acolo, se făcea războiul. Dacă el ar fi fost apoi acordat prea ușor, regele ar fi fost desolat. Lui îi trebuia rezistență pentru a se putea cîștiga toată gloria pe care o rîvniă, pentru ca pe părății mormîntului său să figureze inscripții lungi de ieroglife frumoase.

Deci nici pentru pradă nu se făceau asemenea războaie? Nici pentru pradă. Dacă-și închipuie cineva că regiuni dezvoltate economic cît acestea și prădabile la fiecare douăzeci-treizeci de ani pot să mai fie atrăgătoare din punctul de vedere al bogățiilor, se înșeală. Pe de altă parte, noi avem scrisorile de la Tell-el-amarna, din care se vede bine că nu regele cere bani de la supuși, ci toți Semiții aceștia, mici și lacomi, cer ei bani de la dînsul. Îi fac omagiu, îi oferă căsătorii între familia lor și aceia, mai mîndră, a Faraonului, numai să lea cît mai mulți bani buni din Egipt.

Seria aceasta de expediții, care nu întîlnește propriu-zis un dușman *politic*, continuă până la isprăvirea dinastiei ce începe aceste războaie, supt Tutmose al IV-lea, care domnește de la 1420-1411, supt Amenhotep al III-lea, care vizitează Sidonul, și supt Amenhotep al IV-lea.

Înainte de a trece acum la o interesantă încercare de

revoluție religioasă în Egipt, în vremea acestui Amenhotep al IV-lea, să vedem cum se înfățișau în însuși graiul vechiul al Egiptului astfel de cuceriri. Iată, în traducerea lui Maspero¹, cum se laudă Tutmose al III-lea pentru succesele căpătate în Asia. Vorbește către el zeul Amon — erau rude așa de aproape încît se confunda: Faraonul aproape divin, zeul aproape „faraonic“, uman. Și glasul de sus zice: „Am venit; îți dau voie să zdrobești pe domniî din Zahi, îi arunc supt picioarele tale pretutindenea; îi fac să vadă măreția ta asemenea cu a unui luceafăr, cînd strălucești asupra capetelor lor, asemenea cu icoana mea. Am venit; îți dau voie să zdrobești pe barbariî Asiei, să ieî în robie pe căpeteniile semințiilor Rutunu (din Siria); îi fac să vadă măreția ta acoperită cu podoabele de război, cînd apucă armele, pe car. Am venit; îți dau voie să zdrobești țara Răsăritului: Cafti (Fenicia) și Asi (Ciprul) sînt supt groaza ta; îi fac să vadă măreția ta ca pe un taur tînăr, cu inima tare, puternic în coarne, căroră nimenî nu li poate sta împotrivă. Am venit; îți dau voie să zdrobești popoarele ce stau în porturile lor, și țerile Madon (Madian?) tremură supt frica de tine; îi fac să vadă măreția ta ca pe hipopotam, domnul de spaimă, pe ape, de care nimenî nu s'a putut apropia. Am venit; îți dau voie să zdrobești neamurile ce se sălășluiesc în ostroave; acelea care trăiesc în sînul Mării sînt supt regatul tău; îi fac să vadă măreția ta ca un răsplătitor ce se ridică pe spinarea jertfei sale. Am venit; îți dau voie să zdrobești pe Tahonu (Libieni); insulele Danăilor sînt în puterea duhului tău; le fac să vadă măreția ta ca pe un leu furios care se culcă pe leșurile lor de-a lungul văilor. Am venit; îți dau voie să zdrobești țerile de la Mare; tot cuprinsul Mării Zone a apelor e legat de pumnul tău; îi fac să vadă măreția ta

¹ O. c., pp. 202-3.

ca pe șoimul care cuprinde într'o aruncătură de ochi ce-î place. Am venit; îți dau voie să zdrobești popoarele care staū în mlaștină, să legi pe domniī nisipurilor în robie; îi fac să vadă măreția ta ca a șacalului din Miazăzi, domnul avîntului, care alergînd rătăcești pe barbariī Nubiei; până la neamul din Put (Fenicia), totul e în mîna ta; îi fac să vadă măreția ta ca a celor doi frați ai tăi, (zeii) Hon și Siti, ale căror brațe le-am legat ca să-ți asigure puterea.“

În fond, nu e nicîo deosebire între acest buletin de stăpînire silnică și buletinele de crunt măcel pe care le dă, *în numele său*, regele asirian. Egipteanul face să vorbească zeul-rege către dînsul ca om; Asirianul vorbește el însuși ca zeu: „Am umplut de leșurile lor prăpăstiile de munte. Li-am tăiat gîtul și am încununat cu capetele lor zidurile orașelor; am luat cu mine robî, pradă, comori fără de număr. Șese miī din ai lor cari se desfăcuseră de supt puterea mea mi-au îmbrățișat genunchiī și i-am primit robî... Căci eū sînt Tugultiplēșara, regele cel puternic, nimicitorul celor răi, acela care face praf oștile dușmane“¹.

Cum se vede, sîntem într'o lume așa de străină de noi și care ar fi și mai străină sufleteste, dacă n'am fi obișnuiți cu lucruri de același fel în Biblie. Între buletinul Faraonului, al regelui asirian și între ce spune Biblia despre cuceriri și războaie, nu este nicîo deosebire. Aici însă vorbește în numele lui Dumnezeu, nu regele, care nu e, nu poate fi un cuceritor, ci profetul, dar aceasta e indiferent, de vreme ce factorul unic și etern este Dumnezeu, într'un loc ca și în cellalt: Amon, regele-zeu al Asiriei, sau Iahve din Ierusalim. Să ascultăm pe Isaia; „Și aū zis Domnul: precum umblă robul mieū Isaia gol și desculț trei ani, trei ani vor fi semne și minuni Egipt-

¹ *Ibid.*, pp. 295-6.

tenilor și Etiopienilor. Că așa va duce Împăratul Asirienilor robimea Egiptului și a Etiopienilor, pe tineri și pe bătrini, goi și desculți, acoperiți cu rușinea Egiptului. Și se vor rușina Egipteni, fiind biruiți împreună cu Etiopienii, spre cari nădăjduia Egipteni, pentru că li era lor mărire. Și vor zice locuitorii ostrovului acestuia în ziua aceia: Iată, noi am nădăjduit să alergăm la ei spre ajutor, cari n'au putut să-și mintuiască de Împăratul Asirienilor, și cum ne vom mintui? ¹⁴.

Același egoism al zeului național, crud, „dă voie“ popoarelor să se subjege și să se omoare. Și tot așa este și Ieremia, și toți profetii ebraici. Aceiași noțiune a zeului de cetate, care nu suferă alt zeu, care afirmă dreptul său de a-l zdrobi și, odată cu zdrobirea lui, de a supune biruinței sale popoarele care au fost supt el. Ce operă enormă a trebuit să facă umanitatea până să ajungă măcar la atita toleranță de existența altuia, ca individ sau ca popor, câtă este, dacă nu în vreme de război, cel puțin în zilele normale astăzi!

Din războaiele acestea, care s'au purtat în Siria și de care am vorbit până acum, trebuia să se desvolte ceva. Era imposibil să se ajungă, în fasa lor de la început, a se apropia fie și pe cale războinică, care nu e numai violență și ură. două culturi fără ca din aceasta să nu rezulte ceva favorabil, ceva nou, și pentru o cultură și pentru cealaltă. Fenicienii și elementul semitic de aici au adoptat pe zeii Egiptului: Isis, Osiris, păreche de zei din valea Nilului într'o anume fasă și într'o anume regiune, zeii foarte mari, au ajuns să fie și zeii de adopțiune ai Siriei, care mult timp a știut numai de „baalii“ ei: Baal iea înfățișarea de Osiris, și Isis trăiește în Astarte înălțată,

---

¹ Isaia, cap. 20; după Biblia din Petersburg

care la origine era Iștar haldeiana. În felul cum se înfățișează mai târziu Isis și Osiris, nu este nicio deosebire față de modelul împrumutat din Egipt. Și Egiptul va fi primit legendele alegorice din Siria, care pe urmă au trecut și la Greci, ca aceia a lui Adonis iubitul Astartei, care legendă nu este altceva decât cea d'întăiu formă a serbătorii de primăvară, Paștile noastre: Adonis, „domnul“, zeul stăpîn, — „adon“ „adonim“, în dialectul cananean—este sfîșiat de rival în chip de mistreț și învie peste cîtăva vreme¹.

Din Egipt i-a venit Siriei de sigur o altă noțiune: forma mai bogată și mai trainică a arhitecturii, fără care nu s'ar fi ajuns la templul lui Salomon și la meșterii tirieni ai vecinului rege Hirom, la acel templu, de fapt redus, foarte mic, din care însă mîndria poporului lui Israel a făcut o operă uriașă. Nu s'ar fi ajuns la toate aceste monumente dacă n'ar fi venit din părțile Egiptului, clasice pentru arhitectură, unde piatra era ieftină și la îndemîna oricui, un curent spre zidurile monumentale închinat zeilor.

Dar din Siria și din regiunile asiatice, în care se elaborase oarecum unitatea divinității prin luptele mai lungi dintre zeii cetăților, a trecut în Egipt un întăiu curent către monoteism. În adevăr ne trezim de-odată în Egipt, pe vremea lui Amenhotep al IV-lea, cu un zeu nou, unic, exclusiv, dominator, fără colegi, revoluționar, care tinde să înlătore până și pe acela care dăduse biruința Farao-nului, pe Amon Rê. Zeul acesta nou e abstract. E un zeu elaborat, creat din nou, spre deosebire de zeul cel vechi, care se formase odată cu poporul său, care avuse aceeași viață — împreună cu tot complexul zeilor — ca și poporul egiptean însuși. E un zeu decretat, cum a fost, de altfel, și Iahve, de la un timp zeul unic, de o singură tradiție și legislație, al Ierusalimului. Și e abstract, su-

---

¹ Maspero, *o. c.*, p. 342.

pranatural, cum ajunsese și acesta: căci vechiul zeu din Israel era înfățișat de multe ori supt figură de animale, în chip de șerpe (șerpele de aramă al lui Moise, din Biblie), ca fulger; el avea în toate părțile sanctuare, și Iahve în forma cea veche din Iudeia primia colegi, tolera pe Baal (cf. numele de Ișbaal al fiului lui Saul), în contra căruia strigaă mai târziu profetii; și era un zeu căsătorit, nu solitar în maiestatea sa, cum a fost mai târziu, ci avîndu-și, ca Baal pe Astarte, soția lângă dînsul: numai pe urmă, Dumnezeuul unic al lui Israel — de unde prin revoluția creștină s'a făcut Dumnezeuul nostru, cu totul de altă esență, — s'a curățit de toată familiaritatea cu animalele, de toată colegialitatea cu zeii mărunți, de toate legăturile de familie, care până atunci îl ținuseră în casă la dînsul, împiedecîndu-l de a stăpîni lumea.

Zeul acesta decretat de Amenhotep al IV-lea, Aton,—tot soarele, soarele cu raze și regele scaldat de ele, în represintările grafice,—samănă, în felul cum a fost inventat și impus — dacă nu cu esența noii religii a lui Haeckel —, cu acea *Déesse Raison*, pe care Revoluția francesă, la un anume moment, a decretat-o în locul lui *Dieu* din vechiul regim, expulsat odată cu preoții lui, „Raison“ personificată o clipă pe stradele Parisului printr'o figurantă de la teatru, îmbrăcată în haine de circumstanță. Dar, cum „Déesse Raison“ a trăit foarte puțin — căci rațiunea își are locul ei și divinitatea alt loc —, așa s'a întîmplat și cu divinitatea revoluției egiptene a lui Amenhotep al IV-lea. Religiiile nu se decretează, ci se ivesc spontaneu, se impun de la sine prin luptele grele, cu asupritorii unei societăți, purtate de cei ce sufăr pentru triumful religiei nouă, și astfel e ajuns să corespundă, nu ideilor, ci sentimentelor unei societăți întregi. Și, fiindcă fiecare zeu nou trebuia să aibă o cetate a lui proprie, s'a creat de Amenhotep și o cetate anume: Acah-aton, care nu este altceva decît Tell-el-amarna. Și Faraonul însuși s'a numit de acum în-

nainte *Echinaton*, dînd și rudelor sale nume nouă în legătură cu zeul *său*.

Da, zeul *său*. Pentru întâia oară omul a făcut el un zeu, un zeu al cărui început se știe, al cărui cult se elaborează și se prescrie. Pentru întâia oară decî imnuri se vor alcătui pentru divinitatea care până atunci dădea ea numai poruncile ei: „Fruimos strălucești în zare, Aton, ființă vie care cel d'întăiu ai avut viață. Cînd te ridici în Răsărit, umpli toate țerile cu frumuseța ta. Frumos ești, mare, luminos, sus de-asupra întregului pămînt...

De te pleci în Apus spre odihnă, pămîntul cade într'un întunec ca al morții... Leiî iese din peștera lor și șerpii mușcă. Vatra stă neagră, și lumea zace în tăcere ¹.”

Dar în curînd preoții aū biruit; ei aū biruit pe rege. Zeul e *al lor*, și el numai e regele. Rudele regale înseși se leapădă de eresie, se pleacă, și numele care fuseseră alcătuite cu „aton“ aū fost și ele schimbate.

În lupta pentru zeul unic, în biruința preoțimii, care evoluează spre o castă, vorbește însă spiritul nou al Asiei.

În curînd două dinastii nouă, care domnesc de la 1315 la 1090, dinastia a XIX-a și a XX-a, reieaū războaiele siriene. Setoe I-iū începe o campanie împotriva Beduinilor. Îndată după aceasta, Ramses saū Ramese, după forma nouă admisă acum de egiptologi, se îndreaptă iarăși pe vechiul drum al Totmesizilor. Data aceasta, el întîmpină însă în calea lui pe Hetiți. Din regiunile unde odinioară se întîlnește poporul Mitani, se coboară acești „barbari“ în munții Ciliciei și peste pasurile lor ajung să stăpînească toată Siria. Drumul lor se poate reconstitui prin monumentele lor speciale, foarte ordinare ca material și ca tip artistic, cum ei însiși, ca oameni, aū un tip mai ordinar. Tovarăși cu Evreii în ne-

---

¹ După traducerea germană din Helmolt, *o. c.*, III, pp. 288-9.

putința artistică — poporul evreu n'a lăsat în ce privește arta nici cel mai mic monument deosebitor; nu e niciun produs de artă indigenă în toată istoria poporului lui Israel, — ei au însă calități militare și politice mari. Apar, cu zeul lor special, adorat la Bogazchioiu de astăzi, Capitala, de seminția, care, pe la 1300, a ajuns să stăpânească Siria, Chatti. Supt doi-trei regi, între cari Șubiluliuma, ei au dominat, cum dominau Egipteni, prin vasalitate, până ce la urmă s'a ridicat populația din Asia Mică: din Comagena (Cumuci, Caschi, Muschi), din Melitena, din Cilicia, și, unindu-se cu elementele semite nouă din părțile de către Babilonia și Asiria, Arameeni, au sfărîmat dominația Hetiților, care și dispăre.

Întru aceasta am putea spune că Faraonii înșii au folosit foarte puțin. Expedițiile lor au fost lăudate enorm prin proclamațiile, în stilul îndătinat, ale Ramesizilor, Ramses al II-lea și mai ales Ramses al III-lea, care prin reclama sa războinică a desgustat și pe egiptologii cei mai zeloși. În fond, ele se reduc la părăzi sterpe, din care scriitorii oficiali, vechii dieci ai Egiptului, fac mari și grele isprăvi războinice. Cu Hetiții s'a căzut la învoială. Avem și un tratat încheiat între Egipteni și Hetiți, săpat, pe vremurile acelea de mare solemnitate, pe o tablă de argint.

Tratatul acesta, între Ramses al II-lea, și regele hetit, care poartă numele de Hatușil fiul lui Murșil, „mare-prinț“, samănă cu un tratat medieval, ca acelea dintre regele Henric al II-lea al Angliei și contemporanii săi francesi, prin care, de fapt se lasă lucrurile tot cum au fost mai înainte, fiecare îndatorindu-se să nu supere pe cellalt, să restituie pe fugari, să nu sprijine pe rebeli, fără ca un singur punct să privească delimitația teritorială nouă¹.

Expedițiile mult lăudate ale lui Ramses al III-lea, care

---

¹ Resumat în Dyroff, în Helmolt, *o. c.*, III, pp. 298-9.

stăpînește de la 1200—la 1160 nu se deosebesc întru nimic de ale înaintașilor săi. După el viața politică de expansiune a Egiptului slăbește. Ramses al III-lea însemnează o ultimă silință a unei civilizații oboșite, care se sacrifică pentru dorința de glorie, cu caracter religios, a șefului ei. Preoții lui Amon încearcă pe capul lor coroana și o găsesc potrivită, pe cînd regiî de provincie vegetează în Deltă (dinastia a XXI-a). De aici încolo regiî egipteni scoboară mereu. Fata unui Faraon a fost astfel regină la Evreî. Legăturile de familie sînt modeste. „Bubastizii“, dinastia din care face parte Șeșonca (960—939), atacă, după Solomon, regatul evreiesc, ajutînd pe Ieroboam, pribeag la el, să creeze regatul lui Israel în fața moștenitorului legiuit, Roboam, care rămîne în Ierusalim ca rege de Iuda. După aceia vine o dinastie tanită (a XXIII-a), în luptă cu Etiopienii, și Egiptul, sfășiat și de lupte interne, se poate zice că pierde definitiv importanța sa prin anii 900.

Precum pentru epoca Totmesizilor se poate zice că atingerea cu Asia Mică a produs fenomene noi: egiptene în Siria și asiatice în Egipt, tot așa se poate zice, supt raportul artei, că, dacă nu modele din Asia Mică, cel puțin creșterea de vitalitate pe care o aduc războaiele, ciocnirile, încordările de apărare și cucerire a popoarelor, aû contribuit esențial să facă a se desvolta arta egipteană. Mă grăbesc să spun că arta egipteană nu are o evoluție în ceia ce privește spiritul. Tipul fixat cu miî de ani înainte de Hristos, pe acela îl găsim până la sfîrșit. Aceiași categorie de monumente, aceleași înfățișări ale oamenilor, aceleași atitudini. Nu s'ar risca un gest mai mult decît gestul care a fost represintat până atuncî. Dar este totuși un progres: în fineța execuției. Niciun Faraon egiptean nu e represintat cu un așa de fin meșteșug al săpării în piatră ca Ramses al III-lea. Artă egipteană n'a mers mai departe decît această fasă.

În momentul cînd Egiptul slăbește, prin anii 900, cînd o cucerire din partea lui numai e posibilă, cînd Etiopienii de la Napata se impun ca stăpîni ai Sudului și Asiria se gătește de un asalt cuceritor, el începe să fie năvălit pe încetul de dușmanii săi asiatici. Încă supt Ramses al III-lea veniseră popoare din insule, în mare parte de origine arica — din Creta adînc înriurită, în toate, de Egipt, sosiaū ambasade în Egipt încă supt Tutmose al III-lea — să se așeze în Deltă, mișcări care deschid drumul ce va duce la strămutarea civilizației elenice, represintată apoi prin Alexandru-cel-Mare, și la epoca Ptolemeilor. Am văzut că și Libienii din deșert ocupă, trecător, părți din Deltă. Egiptul liber devenind astfel încercuit, închis înlăuntru, pe ruinele marelui său trecut.

Dar marșurile egiptene în regiunile mărginașe trebuiau să provoace până foarte departe mișcări noi de cucerire.

Cum Hicsoșii puseseră în mișcare pe Egipteni, cari, liberați, cad asupra popoarelor siriene și insulare, cum acestea li răsund prin mișcări de strămutare în Deltă, așa ceva se petrece acum aici, în Asiria, care tinde, la rîndul ei, spre orașele pe care le prădaseră adesea căpeteniile egiptene în Siria. Se trezesc din nou regiunile mesopotamiene, în care Asiria aceasta era, de la o bucată de vreme, ca amorțită. A trebuit lovitura de biciu a cuceririlor egiptene pe divina spinare a taurului asirian pentru ca el să bată din nou din aripile sale monstruoase.

Scrisorile din Tell-el-Amarna ni arată în ce fel se înfățișau Asirienii supt Aurnadinache față de Egiptenii lui Tutmose al III-lea. Își scriaū între dînșii Egiptenii Asirienilor și Asirienii Egiptenilor, în limba Haldeii, lucruri de fiecare zi. Ba, de la o bucată de vreme, legăturile stabilite cu Egiptul prin pătrunderea-î în Asia, până la hotarele Haldeii, aduc ca limbă de modă în Egiptul însuși această limbă haldeiană. Se observă în inscripții schimbări esen-

țiale de stil: dacă nu se putea introduce un termen haldeian în locul celui egiptean, se adăugia măcar acestuia un sufix asiatic, ceia ce era tot așa de ridicol ca și caricaturile de limbă franco-română, în semn de protestare, ale lui Alecsandri¹. Astfel Egiptul cuceritor nu este numai invadat de învinși ca locuitori, ci și de spiritul însuși al învinșilor, de limba lor, de tradiția lor, de modele lor. Înbrăcăminteasiatică, haldeiană a fost poate adoptată în clasele de sus de la o bucată de vreme. E întocmai cum, mai târziu, Grecii au schimbat, interior și exterior, pe Romani său cum în Imperiul Roman decăzut elegantele din Roma purtau peruci blonde ca să semene cu Germanele și haina de război germană înlocuia vechiul veșmînt roman, în mijlocul protestărilor zădarnice ridicate de moralisții timpului.

Dar atunci, în legătură cu acest contact războinic, fie și mediat, între Egipt și regiunile haldeiene, lumea rustică, războinică din Nordul Mesopotamiei din Asiria, învie Spiritul de luptă se trezește totdeauna la ecoul victoriei altuia. Vechile tradiții asiriene răsună de zgomotul ărelor de război ale Faraonilor. Însă, natural, Asiria, care avuse un trecut de cuceriri, întinzîndu-și, trecător, stăpînirea de odinioară și asupra Babilonului, pe care-l pierduse răpede, nu putea să pornească spre Vest până nu reîntemeia, nu crea din nou unitatea politică în Haldeia și Mesopotamia, până nu anexă din nou dinastiei și clasei sale militare — căci *atîta* era Asiria — Babilonul. Cel d'întăiu pas trebuia să fie cōborîrea de la munte la șes, înainte de a pleca din regiunile Eufratului-de-jos către Mările Apusului: întăiu Golful Persic și apoi Mediterana.

Am urmărit mai sus² progresele Asiriei în aceste re-

---

¹ Amănunte, în Maspero, *o. c.*, pp. 357-8.

² Pp. 45-6.

guni, de la Asurubalit până la Tucultiapileșara. Vom a-
dăugi aici numai intrarea în Babilonia, pe la 830, a lui
Sulmanașarid al III-lea, chemat de Haldeianul Marducna-
dinșum.

Babilonul însă, am spus-o, n'a fost niciodată complect
cucerit și nu putea să fie. Explicația acestui fapt e foarte
ușoară. De și regiile Egiptului au făcut în curs de mai
multe dinastii expediții în Siria, Siria trebuia să fie cu-
cerită din nou la fiecare moment. Fiindcă era vorba nu-
mai de o impunere de vasalitate, care dispărea îndată
cu acela care o impusese, ba odată cu întoarcerea oștirilor
lui. Tot așa și cu legăturile dintre Asiria și Haldeia. Aceleași
motive, același fel de „stăpînire“, aceiași „glorie“, aceiași
netrăinicie. Cu adausul că *Asiria nu e un Stat și nu e un
popor, ci numai o cas'ă și o dinastie*. Așa că să nu se
mire nimeni că din Haldeia propriu-zisă, locuită de ele-
mente semitice mai nouă¹, se ridică o nouă înflorire ba-
biloniană, că prin anii 850 exista în vechea cetate stăpî-
nitori asigurați, ca Nabupalidin (+ 854). Acești regi hal-
deieni, al căror șir începe încă de pe la 1000, nu au însă
pretenția de a represinta cucerirea. Asirienii o ieau asupra
lor și pleacă spre Marea Apusului. Aceasta este opera pe
care o începe pe la 880 Asurnasirpal al II-lea. Acesta pă-
trunde în Fenicia la 877, intră pentru întâia oară în le-
gături cu regatul nou *arameian* al Damascului (Dimaschi)
și dă peste vasalii lui, Evreii din Israel, unde se înteme-
iase noua dinastie a lui Omri (886), al cărui fiu Ahab va
lua pe o princesă din Tir, tragica Iezabel a Bibliei.

Să amintim desvoltarea acestui regat de contrafacere
babiloniană, din care unii au vrut să facă un Imperiu.

Evreii trăiseră, ca Arabii din timpurile noastre, în triburi
răzlețe: Biblia le înfățișează. Triburile aveau în fruntea
lor șeici, fiecare din ei cu altarul său, cu locul sacru

---

¹ Winekler-Weber, l. c., p. 21.

unde se adunaŭ ai lui din vreme în vreme și făceaŭ sacrificii. Ele s'au păstrat: templul lui Solomon avea o odaie a sacrificiilor, și astfel el nu se va fi deosebit prea mult de o primitivă măcelărie galițiană din timpurile noastre, căci cărnurile se tăiaŭ, se cercetaŭ și se ardeaŭ acolo, iar în mirosul acela de sînge și de pîrlit se cîntaŭ imnurile cătră Dumnezeu lui Israel: o lungă cale a trebuit să străbată omenirea ca să ajungă la Dumnezeu de bună-tate, de milă, de înfrățire al creștinilor, pornind de la acela care-și cerea oile și vitele din templul care răsuna de strigătele victimelor!

De-odată din mijlocul vieții înguste de trib se ridică un rege unitar, Saul, din tribul Veniamin. Concepția sa deosebită, superioară a creat Iudeia. În jurul triburilor era, la străini, unitatea politică imperială. Se vedea un Egipt întreg, fusese un Stat hetit întreg; era natural să se strîngă și Evreii cananei laolaltă, constrînși la aceasta și de dușmanii din pustiū, Moabiții, Edomeii și mai ales Filistenii. Celelalte triburi nu-l primesc pe Saul. El se luptă înaintea cu Filistenii, și cade. Din deșert, prin cucerirea tribului Iuda, se ridicase David, care nu era la început nici măcar un șeic, asemenea cu ceilalți. David biruie pe șeicul încoronat, iea Ierusalimul, „Urușalimul“ Egiptenilor, unde până atunci stăpîniseră alte seminții, de altă origine, și stabilește acolo cultul Dumnezeului lui Iuda, silind pe toți ceilalți să lase altarele pe care le aveaŭ ca să se închine regalității prin adoptarea zeului pe care-l represinta și care-i dăduse legalitatea lui¹. Solomon, încunjurat de oarecare prestigiu de artă și civilizație, urmează la tron tatălui său David, pentru ca, pe urmă, să se producă scisiunea de care a fost vorba (p. 65), Ieroboam întemeind regatul lui Israel, iar celălalt regat, al lui Iuda, rămîne fidel lui Roboam, fiul lui Solomon. Evident că aceste două regate, nemaî fiind

---

¹ V. și mai sus, p. 24.

unite, aŭ sfârșit — cum vom vedea — prin a slăbi așa de mult, încît regatul lui Israel a fost supus de către Șaruchin, regele Asiriei (722), iar regatul lui Iuda de către Nabucuduriusur Haldeianul, cu un veac și mai bine pe urmă.

Evreii vechi aŭ fost fără îndoială un neastîmpărat și nemulțămît popor, până la sfârșit, din frămîntările căruia a rezultat însă o vitalitate desordonată, care izbucnește în strigăte de blăstăm, de imprecăție, de aprinse cereri către Dumnezeu. Mai mult strigăte de negație și de revoltă decît strigăte de afirmație și de pacificare în Vechiul Testament. Acesta este „poporul lui Israel“, de fapt: de Israel și Iuda, fiecare din aceste părți avînd aceiași limbă, dar alt zeu și altă ordine politică în istorie. El e, de fapt, cu mult mai puțin decît în Biblie. Inferior cu mult regatului din Damasc, de care a atîrnat „Statul“ evreiesc își datorește locul în istoria politică autoglorificării din Biblie și locul în istoria culturii omenești unei revoluții care, distrugîndu-l în esența sa, i-a purtat fragmentele literare într'o „Carte“ religioasă nouă, dominată de alt spirit.

Asirienii, cari fură reținuți mult timp prin lupte în Ținutul nordic Urarthu, corespunzînd oarecum Armeniei, aŭ trecut foarte ușor și peste regatul evreiesc. Samaria a fost amenințată, regatul lui Iuda adus în dependență, și după aceia oștirile biruitoare ale regilor Asiriei se puteau îndrepta, supt urmașii lui Șulmanașarid al III-lea (858-24), urmaș el însuși al lui Tucultiapileșara¹, spre granița Egiptului. Damascul a fost supus la tribut, de Tucultiapileșara al IV-lea (745-28), pe la 730. Îndată după aceasta, supt Șaruchin, urmașul cuceritorului, se fortifică basa de Nord, se ia Urarthu, Comagena, Melitena. La 670 și Tirul plătește tribut: Siria e asiriană. Acum în sfârșit trupele „imperiale“ se vor putea îndrepta, prin istmul de Suez, asupra Egiptului.

---

¹ V. p. 68.

Vechea Impărăție a Faraonilor cade din două mari lovituri: întâia i se dă de Asurachidin, așa că prin anii 670 Egiptul nu mai formează o putere sigură de sine; regele Taharca, un Etiopian, e și el vasalul „Impăratului“ Asiei.

Deci s'a mutat atunci Asiria în Egipt, s'a u așezat funcționari asirieni, au lucrat ca administratori generali asirieni, ca șefi în orașele Egiptului? Nu; precum Egiptul a cucerit Siria, dar n'a stăpînit-o, precum Asiria a cucerit Haldeia și apoi și Siria, dar nu le-a stăpînit, tot așa Asiria a cucerit Egiptul, dar nu-l stăpînește. Nicî n'a avut-o în gînd. Ar fi o idee anacronică. Îndată ce Egiptul este învins, s'a atins scopul; și atîta trebuia. Autoritatea regală dispare un timp, șefii de provincii, de *nome* — ziceau Grecii — își împart puterea; vre-o douăzeci de stăpînitori se întîlnesc în aceste regiuni, fără a mai vorbi de Sud, de Teba, care e a lui Amon, „a lui Dumnezeu“, ca Roma a Sfîntului Petru; se întîmplă ca și cu prinții ruși supt Tatarî, după zdrobirea Statului din Chiev. Și va trebui foarte multă muncă, supt o nouă dinastie egipteană, a lui Psametic (de la 663), ca să se restabilească acea unitate a Egiptului, odată sfărîmată, dar nu numai de Asirieni.

Ne oprim la această dată. Și, de oare ce Impărăția lui Asurbanipal ține până la 626, putem zice că ne-am oprit la anul 600. E fără îndoială o dată foarte importantă în istoria veche, din mai multe puncte de vedere. Monarhia veche a Egiptului nu mai are nici prestigiul, nici puterea de odinioară. Egiptul a căzut pentru totdeauna E într'o situație tributară politică, militară sau culturală, față de alte nații: restaurația unui Necho, de care va fi vorba îndată, n'a avut urmări. Asiria ea însăși, prin eforturile mari pe care le-a făcut ca să ajungă până în Egipt, până la „capătul lumii“, pățește ce pățise Egiptul lui Ramses al III-lea prin ultimele-i efortări mari spre a stăpîni Siria. Ea va cădea, trăgînd în ruina ei Babilonul vasal. Hetiții

de multă vreme n'aveau nicio putere. Și, atunci, în golul de stăpînire pe care ruina prezentă a Egiptului, ruina apropiată a Asiriei și cea, mai tîrzie, a Haldeii îl fac în spațiul întins de la deșertul Saharei pînă la Ind, neamuri mici și vioaie încep să se coboare din Nord, acele popoare care sînt strămoșii noștri de rasă. Cu zeii Indiei: Indra, Vișnu, Agni (latinește: *ignis*, foc), apar popoare care cunosc soarele supt alt raport decît cel egiptean, apar limbî bogate în vocale, apar fețe albe care nu se mai văzuseră niciodată în aceste regiuni, apar noi feluri de luptă, apare o civilizație măruntă și vivace, individualisată, în grupe mici, de o vitalitate extraordinară și roditoare prin neconținută rivalitate între represintanții ei. Apar Meziul lui Deioche și al lui Fraorte și, lîngă ei, Persii, după popoarele mixte ale Lidiei, Frigiei și altor provincii din Asia Mică, după Danaii din insule, pe cari i-am întîlnit și în legătură cu Egiptul.

E ca o transformare a lumii: totul se schimbă; pînă și lumea animală, care încunjura pe stăpîniții cei vechi și care e înlocuită de o altă lume animală, venind cu stăpîniții cei noi. Boii enormi ai Asiriei, crocodilul și hipopotamul Egiptului fac loc animalului de război, viciu și el și nobil, ca omul ce se servește de el, calul de munte al Mezilor și Persilor, înaintea căruia stăteau oamenii din Sud cu aceeași mirare cu care au stat Pieile Roșii cînd pătrunseră cuceritorii spanioli ai lui Cristofor Columb, Pizarro și Almagro. Pe „măgarul muntelui“, Medul venia să îndeplinească o nouă cucerire.

III.

Apariția cuceritoare a rasei arice: Mezi, Perși, Indieni și Greci.

Ajungem astfel la epocă mai interesantă, care reprezintă rasa noastră, concepțiile și sentimentele, ideile noastre. Intrăm în epoca ariană a istoriei universale. Am avut a face până acum cu rase indistincte, incolore, cu privire la care etnografia nici nu s'aŭ pronunțat, nici nu se pot pronunța, așa de puține sînt documentele grafice, nu cele scrise, săpate în piatră; orî am avut a face cu epoca semitică din istoria omenirii. De acuma din ce în ce rasa arică o să joace un rol mai mare, ea o să impună istoriei lumii caracterul său propriu său, mai bine zis, își vor impune caracterul lor propriu popoarele de căpetenie care fac parte din această rasă. Se va ajunge astfel, prin năvălirile și cuceririle Mezilor și ale Perșilor. Ia o eră grecească, și de la această eră grecească se va trece la era romană, fără ca pentru aceasta — cum o știe toată lumea — era grecească să fie de o parte, iar cea romană de alta, ci manifestările, în toate domeniile, ale Grecilor și ale Romanilor merg, dacă nu în tot timpul, cel puțin în cea mai mare parte din timp, paralel, influențîndu-se reciproc.

Pornim de prin anii 600 înainte de Hristos pentru a străbate un veac, mai mult nu, și a se opri pe la anii 490-480, începutul veacului al V-lea înainte de Hristos.

Înainte de a spune ce putem observa în acest secol de mari schimbări să fixăm cele două evenimente care se petrec în același moment, însemnând sfârșitul epocii de care e vorba aici.

La 480 se dau două lupte de cea mai mare importanță. Putem zice că una din ele apără în folosul rasei grecești basinul răsăritean al Mării Mediterane și cealaltă liberează în folosul tot al acestei rase grecești, care reprezintă în forma cea mai înaltă spiritul nou al rasei arice, basinul occidental al aceleiași Mări. La 480, cum se știe, se dă lupta de la Salamina, unde, pe Mare, Grecii biruiesc pe Perși, definitiv, așa încît primejdia unei cuceriri de către aceștia a regiunilor elenice este înlăturată odată pentru totdeauna. Basinul răsăritean al Mării Mediterane rămîne astfel liber pentru cultura Greciei. De sigur, în această luptă, tot Ari și unii și alții. Dar Persul înseamnă Arianul străbătut și dominat de ideile vechilor civilizații semite sau hamite, pe cînd Grecul e Arianul care întemeiază acuma el de la el, influențat, dar nu dominat de alții, o cultură. care răspunde spiritului său; Persul este tradiționalist, Grecul creator; unul este ultimul termin al civilizațiilor asiatice, cellalt, întăiul termen al civilizațiilor europene: viaie, capabilă de dezvoltare. Și se va vedea îndată care este sensul culturii grecești, *umane*, față de al culturii, *divine*, a regalităților și Imperiilor asiatice.

În același an avem lupta de la Himera, în care Carthagesii sînt învinși de elementele grecești așezate în Sicilia, care scapă astfel de influența Semiților africani, a coloniștilor fenicienii de pe coasta de Nord a Africei, ocupînd și o parte din Sicilia, din Corsica și Sardinia și

tinzînd să acapareze toată lumea aceasta maritimă apuseană. Mediterana e acum deschisă libertății comerțului, colonisării și fructificării elenice.

E o liberare de trecut, dar nu o părăsire a acestuia, ceia ce ar fi fost o împruinare și o greșală. E o poartă deschisă către viitor.

Anul 608 sau 607 înainte de Hristos înseamnă cucerirea de către Mezi a Ninivei, capitala Asiriei, prin urmare sfârșirea definitivă a rosturilor asiriene

Mezii, popor de origine arică. așezat în părțile nord-ostice față de Asiria, distrug astfel, unii zic: civilizația asiriană, alții Statul asirian. Noi am zice însă altfel, definind mai bine terminii. Nu e vorba de o civilizație, care în chip caracterizat n'a existat — căci, dacă nu se întilnesc în Haldeia aceleași tipuri în artă, aceasta nu dovedește că este și o altă artă, ci numai că, în legătura cu altă formă politică, s'a dezvoltat și cîte un alt tip, pe care-l cereau nevoile acesteia; arta, însă nu consistă în subiecte, ci în felul de tratare, în spiritul individual sau de rasă care o domină și o caracterizează în toate subiectele: tratarea este esențialul; încolo, în ce privește subiectele, e plină lumea de ele, și cele mai neînsemnate sînt de multe ori cele mai fecunde.. Dacă e vorba de arta asiriană sau cultura asiriană, așa ceva nu există. Și nu e vorba nici de o rasă asiriană, pe care nu știu cine ar putea-o defini. Înnaintarea spre Sud a Asiriei înseamnă ce a însemnat în viața medievală a Peninsulei Balcanice apariția și stăpînirea Bulgarilor: aceștia n'au fost decît o ceată războinică și o dinastie, voia să fie Împărați în Constantinopol, și, dacă ar fi izbutit ei, s'ar fi contopit în viața bizantină întocmai cum s'au contopit atîtea alte popoare. Erau *aparențele* unui Stat, și oamenii nedepriși, fie și istorici, zic: în evul mediu s'a luptat „Imperiul bulgar“ cu „Imperiul bizantin“, ca și

cum Imperiile se fabrică, se improvisează, ele care reprezintă o sfortare așa de colosală a spiritului de organizație umană. Încît, odată fixat un tip, el se continuă cu alte dinastii și cu alte frînturi de popoare, rămînînd în esența sa același lucru. S'a întemeiat în Asia străveche un Imperiu în Egipt și unul în Mesopotamia, legate poate în trecut esențial, legate chiar fără a putea urmări lucrul. Decî, îndată ce în părțile Mesopotamiei s'a fundat mai sus de regalitățile divine un Imperiu de concentrare a zeilor și oamenilor, națiile vor veni pe rînd să reprezinte cu forțele lor și supt numele lor acest Imperiu. Astfel și Asiria nu înseamnă altceva decît familii mai din Nord, ostași mai din sus cari vin în regiunile babiloniene, dînd interpretarea trecătoare, „asiriană“ Imperiului care fusese întemeiat de Babilonienî. Și, prejudecînd asupra lucrurilor ce vor veni pe urmă, vom spune că Alexandru-cel-Mare, care ar răsări din lumea grecească represintînd-o pe dînsa, nu arată prin gloria lui de cuceritor macedonian decît un lucru: că vechile Imperii se continuă, Babilonienî, Asirienî, Mezî, Perși, Alexandru-cel-Mare toți nu sînt decît forme efemere, prin alte dinastii cu alte oștiri ale aceleiași vechi noțiuni fundamentale ale Imperiului asiatic de origine divină și cu caracter, pînă la sfîrșit, divin. Schimbările aparente nu pot impresiona cugetarea matură pentru a o face să se creadă că un capriciu putea crea un Imperiu pe care o răpede corupție-l dădea jos în cîeva decenii.

Pe coasta de Răsărit a Golfului Persic se întindea în vremurile cele mai vechi o vastă regiune, care se numește Elam, despre care nu s'a vorbit pînă acum și nici nu era necesar să se vorbească fiindcă, în sistemul de a înfățișa dinamic istoria universală, fiecare factor se presintă în momentul cînd el exercită influența sa sau cînd expunerea trecutului său este necesară ca să se în-

țelegă faptele noi care se desfac din el. Ce era acest Elam misterios? Din cîte le știm — și știm multe despre el, și printr'o sumedenie de monumente, care nu poartă însă pecetea altei arte decît arta haldeiană și asiriană, nici nu desvăluiesc o rasă limpede caracterisată față de rasele vecine, — iată cum ne deslușim cu privire la trecutul Elamului.

S'a spus că Babilonia s'a întemeiat prin amestecul a două rase, care s'aũ înlocuit între sine, una din ele amortînd un timp ca să învie în momentul următor: o rasă veche, esențială, cu prestigiu, rasa sumeriană, care nu era semită, și rasa acadiană, care, aceasta, aparținea familiei semite.

Este netăgăduit că Elamiții nu erau Semiți, și nimic nu dovedește că ar fi venit din regiuni mai adînci ale Răsăritului, că n'ar fi aborigeni. Ei erau Sumerieni. În momentul cînd Semiții acadieni aũ înlăturat pe acei Sumerieni din rosturile lor de la început, s'a produs o migrație spre coasta răsăriteană a Golfului Persic. Prin urmare vechea rasă creatoare de civilizație, — fiindcă civilizația babiloniană este în mare parte produsul rasei Sumer, și nu al rasei Acad — s'a strămutat în parte și, conștientă de drepturile sale, ea a încercat apoi totdeauna, supt numele acesta al Elamului, să-și capete sălașurile primitive. Se poate admite că de aceia Elamul s'a luptat două mii de ani împotriva vecinilor usurpatori din Apus. Și prin aceasta se introduce un element de dramă națională, care altfel lipsia, fiind vorba de un popor izgonit din țările sale, care nu pierde niciodată speranța de a le recăpăta și face dintr'însa însăși rațiunea sa de a fi. Căci toată viața Elamului nu înseamnă altceva decît această continuă sfortare care nu este, în definitiv, fericită.

La început Elamiții întîlnesc în calea lor pe Acadieni, cari-și apără cucerirea, pe urmă, după ce Asiria se coboară în regiunile acestea, rezistența o opune aceasta însăși, apărînd cu îndărătnicie și cu succes ceia ce dobîndise în

lupte grele. Și, astfel, până în apropierea momentului cînd se înfățișează rasa nouă a Mezilor, întîlnim Elamul ca dușmanul natural, milenar al Haldeii și al Asiriei, pe termenul răsăritean al Golfului Persic.

Elamul își avea drept centru Susa sau Șușa, și numele zeiței care stăpîniă—căci, am spus-o, zeii și stăpîniău pe vremea aceia, de fapt, mai mult decît oamenii —, este în legătură cu numele Capitalei: o chema Șușinac —, zeiță de oraș, apoi fundatoare și apărătoare a unui întins „regat“. Și unul din vechii „preoți-regi“, a cărui statuie o avem, se numește Bașășușinac.

Încă de pe la anul 2800 neamul zeiței Șușinac pornește campaniile pentru recucerire. Și Biblia cunoaște pe Elamiți. Ea nu ni vorbește despre acel Cuturnahundi, care, în mod trecător, pe la anul 2300 înainte de Hristos, a izbutit să se așeze în Babilonia, pentru ca, altă dată, Susa să fie ocupată de Babilonienii, nici despre Cuturmabuc, urmaș al său, dar ea cunoaște — prin târziile adausuri — pe Chedorlaomer, care a avut atingeri cu poporul evreiesc. Avem apoi pe Hamurabi, represintantul reacțiunii babilonice împotriva tendințelor de cucerire care veneau din părțile Elamului, legile lui fiind alcătuite în zile de triumf și siguranță. Dar Elamul nu se lasă. S'a văzut (p. 45) că asupra Babiloniei pe la 1700 stăpînește o dinastie străină, dinastia Casiților, a cărei origine este nelămurită: după ultimele cercetări, se admite că acești Casiți au putut fi, în întreg sau în parte, Elamiți

Într'o nouă perioadă de lupte, către anul 1000, Babilonienii au din nou un rege originar din Elam, pentru ca pe urmă (de pe la 750) să pornească acele lupte cu Asiria, de care am mai vorbit. Vechiul dușman asistă însă nepuținios, în 689, la luarea în stăpînire a regiunilor babiloniene de către acest nou adversar, care s'a coborît din Nord. Asirianul, mai proaspăt, mai țeran decît unii și alții, represintînd, va să zică, un element ce deține mai

multe din forțele naturale, prin noutatea sa, decît elementele îmbătrînite din această regiune, se așează și stăpînește malurile bogate ale Tigrului și Eufratului, prin care Mesopotamia intră în legături, la Golful Persic, cu lumea.

Cu toate acestea Elamul continuă și după aceasta să se războiască cu regiî învingătorî, prin domnî al căror nume are un caracter nou. S'ar părea că se schimbă rasa. Pe cînd la cei vechî — și pînă la Șturnahundi, la Cuturnahundi al III-lea, din al VIII-lea și al VII-lea veac,—se vedea totdeauna alături de numele deosebitor numele comun de *cutur*, care însemna, probabil ceia ce înseamnă numele de Carol la Francî sau de Caesar la Romanî, la dinastiile acestea noi, numele sînt formate cu același cuvînt: „uman“ (hordă?) (Umanmenanu, Teuman, Umanaldaș). Acești regi luptă multă vreme împotriva regelui asirian năvălitor, Asurbanipal, fără a-l putea birui. Din potrivă, regele Umanaldaș, definitiv învins și gonit chiar de ai săi, e dus pe la 630, la Ninive. Și, atunci cînd Elamul și-a isprăvit toate puterile sale, cînd nimic nu se mai putea aștepta de la el, iată că apar, *continuatorî ai aceleiași tradiții locale*, Meziî.

Centrul Mezilor nu se găsește însă la Susa. de unde vor domni Perșii mai tîrziu, ci la Agmatana sau Ecbatana, cum i-au zis Grecii. Dar e tot lumea răsăriteană, care atacă lumea central-asiatică a Tigrului și Eufratului. Față de Elam însă Medul reprezintă ceia ce față de Babilonia represintase Asirianul. Teran mîndru, aparținînd altei rase, avînd decî, nu numai noutatea ocupației sociale, dar și noutatea sîngelui, el presintă și o întregă familie de neamuri care pentru întăia oară se ivesc pe scena istorică.

Ar fi însă o foarte mare greșeală dacă s'ar crede că forțele cîtorva triburi de munte—căci *aceștia* erau Meziî — ar fi fost suficiente ca să răstoarne lumea, să-î schimbe condiții de viață.

Cine se uită mai bine, vede, încă din anii 660-30 înainte

de Hristos, o mare mișcare de neamuri, care se petrece la 1200 de ani după cealaltă mișcare, ce a dat Egiptul pe mîna Hicsosilor. De atunci nu mai fusese o așa de mare circulație de popoare scoase din rosturile lor și influențînd prin năvăliri și prădăciuni asupra vecinilor, cum se întîlnește, timp de vre-o treizeci de ani, la aceastăaltă dată.

Apar Cimerienii, a căror rasă s'a întins și asupra regiunilor europene, unde avem acum însă o regiune, care li păstrează numele: Crimeia, Crîmul, cum ziceau înaintașii. Ei năvălesc, distrug Frigia lui Midas, ard Magnesia de pe Meandru, oraș grecesc. Constatăm că, încă de pe acum, de cîte ori se va mișca o rasă, ea trebuie să lovească pe Greci, cari stau în calea tuturor, fundațiunile lor noi tăind toate drumurile în tendința de a lua în stăpînire toate mijloacele de cîștig și de influență ale lumii.

În calea Cimerienilor se ridică însă și un alt popor nou, în care unii văd pe Sciți, pe cînd alții îi numesc, cu numele întîlnit în monumente orientale contemporane, Așcuza, — și aceștia Arieni, venind de la locul Van. Prădăciunile exercitate de Cimerieni și de Așcuza au fost înspăimîntătoare; timp de cîteva decenii, orașe au dispărut, provinciile au fost total ruinate, Împărății săpate în temelia lor.

Și, dacă observăm momentul acestei imense convulsii etnografice, atunci înțelegem de ce Mezii au putut să distrugă Ninive și de ce apoi, după trecerea de cîteva decenii, Perșii au putut, la rîndul lor, să distrugă Babilonul. Împărățiile acestea vechi nu se țineaau prin forțe naționale, cum nu s'a ținut nici, în alte vremi, Bizanțul, ci, ca și acesta, veacuri întregi, prin dușmanii chiar. Dușmanul cel vechi servea pe Bizantinii, totdeauna, contra dușmanului celui nou, care și dușmanul acesta nou nu doria nimic mai mult decît să devie auxiliarul Bizanțului

împotriva unui concurent care ar veni mai târziu. Civilizații de o dibăcie extremă, civilizații politice parazitare, care ieaū viața menită să le distruză pe ele în folosul unei vieți inferioare supt raportul energiei. Dar, odată ce neamurile sălbatece năimite, gata să servească pe banī, neamurile de robī și de ostași angajați, odată ce neamurile acestea se frămîntă *pe sama lor*, Împărățiile cele vechi sînt ruinate, prin aceia că slăbesc elementele lor de forță, de întrebuintare curentă, omul activ, care luptă în ele, și care, acum, circulă în largul lumii, prădînd, ocu-pînd ucigînd, *pentru el*.

Și, atunci, Mezii nu mai represintă un element singuratec, ci unul din elementele acestea mari războinice rătăcitoare, care, *în astfel de împrejurări*, natural că aū putut distruge Asiria. Dar Mezilor nu li-a trecut prin minte, cum s'ar crede din cărțile scrise astăzi, — Maspéro însuși zice „l'Empire mède“ —, să facă un „Imperiu“. Nu erau mijloacele lor de așa natură. Dovadă că, distru-gînd Ninive, ei aū păstrat Babilonia „aliată“. S'aū încheiat chiar legături de familie între uniī și alții. Ciaxare (Cvacșara), regele Mezilor, se încuscrește cu noua dinastie a Babiloniei, fata lui luînd pe fiul regelui de acolo, Nabupalasar, care fiū (rege el însuși de la 604 la 562) a fost Nabucuduriusur, acea persoană pe care Biblia, poate în amintirea regilor înfățișați cu trup de taur, o presintă la bătrîneță pascînd iarbă pentru păcatele sale. Nabupalasar și Nabucuduriusur stăpînesc astfel o bucată de vreme ca regi siguri de sine în vechea Babilonie. S'ar zice: aū fost isteți în diplomația lor Mezii: ei aū distrus Asiria, care era mai vînjoasă, și aū creat un Stat clientelar al Babiloniei. Ar fi să uităm că Asiria și Babilonia sînt, în cea mai mare parte din timp același lucru, cu alte dinastii și alte nume. „Alianța“ aceasta a Mezilor nu înseamnă că o discordie folositoare a fost introdusă

cu dibăcie de dînșii, ci înseamnă numai că Meziî aŭ prădat, aŭ distrus, pentru a se întoarce înapoi acasă, în munți, cum se întorc Curziî din timpurile noastre, după ce aŭ distrus o provincie întreagă armenească, înecînd-o în sînge și arzînd-o cu foc. Fiind distrusă Ninive, odată cu Capitala a murit și forma de Stat a Asirieî; dar este o cetate a zeului Bal (Baal), și deci Babilonia există. A-ceiași viață de amintiri, același imperialism tradițional, același drept se grupează acum, încă odată, în jurul Babilonieî.

Dar, îndată ce un astfel de Stat asiatic există, îndată ce este asigurat, el trebuie să se întindă. Zeul îl chiamă la lupta lui cu alți zeî. Același imperialism care se observă întâiu în Egipt, după scăparea de supt stăpînirea Hicsosilor, pune arma în minile lui Nabucuduriusur. El are, de altfel, la îndemînă pe barbarii acum potoliți, cari nu mai prădă, ci se pun în solda lui, a „Împăratului“, întocmai cum, în Franța secolului al XV-lea, „les grandes compagnies“, după ce prădaseră o bună bucată de vreme, se pun în serviciul lui Ludovic al XI-lea și luptă pentru regalitatea absolută francesă. Cimerieniî, „Sciții“, toți aceștia nu s'aŭ făcut nici „oamenî de ordine“, nici nu s'aŭ stins, ci aŭ rămas tot așa de turburători ca și înaintea, tot așa de lacomi de sînge ca și înaintea. numai cît ceia ce fac de azi înaintea, o fac pe sama regelui Babilonieî, a „Împărăției“.

Și, în același timp, Egiptul însuși pornește la cuceriri. Precum, în ordinea geologică, cu ocazia cutremurelor de pămînt, alunecă o pătură și păturile celelalte își caută prin, zguduirî, în formă nouă, un nou echilibru, tot așa în ordinea politică a anticității orientale alunecase pătura asiriană și acum toate păturile vecine se frămîntău să găsească o formă durabilă a echilibrului nou. Atunci, regele Necou (Necho) trece Istmul, ocupă Pales-

tina și trece mai departe, spre Babilonul rival. La 605, el ajunge la Euftrat, și aici se dă o luptă mare, lângă Gargamiș (Carchemis), veche cetate hetită și mare vad de caravane¹, — de fapt pentru moștenirea dinastiei asiriene. În lupta aceasta, Nabucuduriusur învinge. Egipteniil nu vor mai reveni; aceste sfortări, de datorie față de o mare tradiție, nu se mai repetă.

După aceasta Babilonianul învingător caută să dea o formă întru cîtva definitivă *supremației* sale „împărătești“. Fiindcă nu e vorba decît de o stăpînire prin vasalitate, nu de o stăpînire directă; e vorba de un omagiu al în vinsului, nu de o distrugere a aceluia. Nabucuduriusur sfarmă, după un lung asediu (586), regatul de Iuda, el asediază Tirul Fenicienilor, prea puternic pentru ca să poată fi cucerit atît de ușor. Și, în sfîrșit, el pornește expediția lui împotriva Egiptului pentru a se afirma și acolo printr'o călătorie înarmată, ca a Cesarilor germani din evul mediu. O expediție este îndoielnică, o alta, împotriva lui Ahmose, la 568, este reală. Egiptul e convins de inferioritate fără să fie învins și sfărîmat.

Dar, din sfortările pe care le făcuse Egiptul împotriva Babiloniei, din sfortările Babiloniei împotriva Egiptului rezultă totala stoarcere a acestor două State. Două bătrîne State hărțagoase s'au prins în ultima sfortare și au căzut împreună la pămînt, lăsînd loc deschis pentru o fasă nouă în istoria omenirii. Atunci e o decădere fulgerătoare și în Babilonia. Trei regi fără însemnătate, Avil-Marduc, Nergalșarusur și Labași-Marduc. aduc Imperiul acesta babilonian în incapacitate definitivă de a se lupta. Apoi un rege erudit, Nabunaid, care strînge inscripții din toate părțile, care se ocupă de trecutul divin și religios, în general, al acestor regiuni, stă fără nicio dispoziție

---

¹ Maspero, *o. c.*, p. 180.

de război înaintea noilor triburi venite din Răsăritul aric, înaintea Perșilor.

Pe Perși îi cunoaștem după legendele pe care, într'un frumos stil grecesc din vremea clasică, ni le-a transmis Herodot. În ce privește temeiul ce se poate pune pe povestirile acestuia, ar fi, întâi, o mare greșală să se creadă că toate popoarele cugetă și se exprimă în același fel. Deprinși cu aspra disciplină, cu acea rezervă, onestitate și discreție de cugetare și de expresie pe care ni-au dat-o Grecii și cu deosebire, mai târziu, Romanii, noi nu putem înțelege în esența și adevărul lor lucrurile scrise înaintea disciplinei artistice grecești și înaintea disciplinei militare romane. Dar oamenii cari n'au primit influența unei civilizații superioare nu vorbesc nici astăzi despre lucruri prin notațiunea lor abstractă, familiară nouă, ci prin simbole vii, care joacă la ei același rol ca și la noi expresia științifică adecvată, perfect definită; este încă o lume care crede în visuri, care așteaptă minuni în fiecare moment, care inventează vorbind, nu neonest, dar dintr'o nevoie a spiritului. Unde nu știe. nășcocește, unde nu-și aduce aminte, creiază, oricum, adauge, căci i se pare nuditatea cugetării totașa de necuviincioasă cum ni se pare nouă necuviincioasă nuditatea corpului. Herodot inventează, de sigur, o sumă enormă de povești, care nu corespund niciunui adevăr; *sensul* acestor povești este totuși sensul lucrurilor care s'au întâmplat, și greșeala scriitorilor istorici de mai târziu este că au luat povestea fără sens, pe cînd trebuia să iea sensul fără poveste. Povestea știe despre Astiage (Aștuvega), regele Mezilor, despre Mandana, fata lui măritată cu Persul Cambise. Ea spune că Astiage luase măsuri ca nu cumva din căsătoria fiicei sale cu Cambise să răsară acela care va distruge — după un vis al lui — Statul persan. Vrea să omoare copilul, dar acesta scapă. Căci totdeauna este o

providență pentru întemeietorii de Imperii: trebuie să treacă printr'o mare primejdie, și Providența divină apare pentru a-î scăpa. Dacă n'ar fi primejdia, n'ar fi eroul iar, dacă el n'ar scăpa, n'ar fi dovada binecuvîntării lui Dumnezeu. Simbolul așa cere, Și, atunci, Cir, fiul Mandaneî, vine, nu în numele tatălui său, ci în al mamei sale, în numele bunicului său regal și, înainte de toate, în numele zeilor, cari l-au ținut în viață; el vine și distruge Statul lui Astiage, pentru ca mai târziu să distrugă și orice altă putere politică îi va sta în cale.

De fapt, Cir (Curuș, în limba sa) este mult mai simplu decît atît. Îl putem cunoaște direct: avem chipul lui în monumentele comandate de el, chip de o exactitate evident simbolică, căci nu numai veșmîntul lui e tipic și aripile simbolice, ci toate elementele figurii lui sînt idealizate¹. Buletinele lui de victorie le putem ceti; genealogia lui oficială pomenește doi alți regi, înaintea lui; el nu face parte din dinastia Ahemenizilor, care începe numai cu Dariu.

Viitorul „Împărat“ dintr'un nou trib aric a avut, de sigur, debuturi foarte obscure. Plecat din regiunile acestea vecine cu Babilonia în care trăia datoria revanșei elamite, el nu reprezintă o idee politică a sa, ori a tatălui său, ori a strămoșilor săi, ci ideea de datină în teritoriul pe care s'a născut și care l-a încunjurat de la început cu amintirile unui vechiu popor, prefăcute apoi de dînsul în realitate istorică nouă. E un erou reprezentativ, cu atît mai vrednic de a fi numit erou, cu cît reprezintă mai mult prin adausul pe care-l dă personalitatea sa.

De aceia am vorbit de Elam, la început, fiindcă fără Elam, fără tradiția acestei țeri, fără amintirile Susei nu se poate înțelege personalitatea lui Cir. El pornește deci,

---

¹ V. Helmolt, *Weltgeschichte*, II, p. 87.

strîngînd elementele pe care le avea la dispoziție, — aî săi, mai puțini, neapărat, o aristocrație de războinici —, și pe toți acei barbari luptători, diseminați supt toate steagurile, cari se strîngeau la un moment dat supt cel care asigura mai mult izbînda. Înainte de a ataca pe Belșarusur (Baltazar), regentul, fiu de rege, din Babilon, el lovește Lidia prădată supt Gyges (Gugu) de Cimerieni și care acum se lăuda totuși cu bogățiile lui Cresus (Kroisos) (547-6), pentru ca îndată să înceapă desfacerea organizației babiloniene. La 539 Babilonul este luat de Gobryas al lui Herodot, care este Ugbaru al Perșilor.

Ucucirea persană a fost acceptată cu cea mai mare resemnare, ba, de la o bucată de vreme, chiar cu mulțămire, împărtășindu-se, ca de obicei, și supușii de gloria stăpînitorului celui nou. Dar, se va zice, nu era antagonism de rasă? Rasa n'avea însă niciun fel de interes și niciun fel de valoare pe vremea aceea. Odată ce noul domn primia toate tradițiile imperialiste ale trecutului, odată ce se închina la aceiași zei, concentrați ca prizonieri în capitala sa, el căpătase, prin aceasta chiar, o deplină încetățenire 'n lumea babiloniană, și prințul de „Anzan“, cum îi ziceau Babilonienii provinciei lui sărace de dincolo de Elam, a devenit acum rege de Sumer și de Acad, Împărat de drept divin și singurul cu acest drept.*

Luînd toate tradițiile Babiloniei pe sama lui și îndeplinindu-și datoria împărătească, el se face recunoscut în acel Vest asiatic spre care se îndreptase Nabucuduriusur, și, la capătul carierei sale, urmînd acum tradițiile locale din „Anzan“ — un Iran încă sălbatec, în luptă cu și mai marea sălbătăcie a stepei turcomane —, el se încaieră cu acel popor de Sciți, cari aveau Ari numai ca șefi și regi. Cum se știe, Herodot povestește scene din acest război care i-a fost fatal: lupta lui cu fiul reginei Tomiris, care

se omoară, pornirea reginei ca să-și răsbune fiul, biruința ei, care, ucizînd pe Cir, îi aruncă nesățiosul cap într'o oală plină cu sînge. „Și, suduind mortul, zicea: „Tu, fiind eu vie și biruind cu războiul, mi-ai omorît feciorul, prinzîndu-l cu viclesug; iar eu pre tine, după cum m'am lăudat, te voi satura cu sînge“¹.

Oricum, la 530 Cir moare, și atunci, ce nu putuse isprăvi el, ca urmaș al lui Nabucūduriusur, pe care căuta, ca Împărat, să-l repete, face urmașul lui, Cambyse (Cambugia). La 525 acesta intră în Egipt, care este cucerit, și pătrunde până în Nubia. Și Egiptul nu consideră stăpînirea aceasta ca o usurpare. Din contra, se spunea bucuros că, de fapt, Cambise e rudă cu vechii regi, că este odraslă de Faraon, că-l așteptau de multă vreme și, cu cît era mai mare, cu atît li părea mai bine. Nu erau atunci durerile pe care le simte astăzi într'un Stat național un popor pe care nenorocirea-l aruncă în stăpînirea străinului, cea mai groaznică suferință pentru fiecare individ, din cîte pot să atingă pe oameni. Cuceritorul e rechemat apoi în țerile lui, în „Persia“, — în ceia ce numim Persia, dar care nu era o realitate în vastul său Imperiu asiatic —, prin răscoala unui „Mag“, Gaumata, care pretindea că este fratele lui Cambise, frate omorît de acesta — după o datină pe care au luat-o și Turcii otomani, — cu cîtva timp înainte. Plecînd ca să pedepsească această răscoală, Împăratul amînduror lumilor antice se rănește și moare (522). Sinucidere sau accident, — sînt lucruri puțin importante pentru o expunere cu caracterul acesteia. Iar apoi, după ce stăpînește cîtăva vreme înșelătorul, falsul Smerdes (l'seudo-Bardiia), o răscoală a nobilimii din Persia aduce pe Dariu sau Dariavuş, în grecește: Dareios. Și supt acesta, care zdrobește încercările provinciilor de

---

¹ Traducerea românească din 1649; *Herodot*, traducere românească, publicată după manuscriptul găsit în mănăstirea Coșula, de N. Iorga, Valeni-de-Munte, 1909, p. 88.

a se desface odată cu încetarea dinastiei legitime. se pornesc luptele acelea de o importanță epocală pentru lumea întreagă care se chiamă Războaiele Medice și al căror sens trebuie căutat în deosebi.

Deocamdată trebuie să se arăte un lucru: Ce erau față de regiunile „imperiale“ asiatice: babiloniană, asiriană, medă și persă, regiunile locuite de Arii, înaintea de a li se fi dat putința de a-și manifesta originalitatea lor de rasă? Cum s'a pregătit pentru marele conflict cu civilizația asiatică în toată grandiositatea ei, strivitoare, dar mucedă, elementele rasei arice? Și înțelegem: nu fazele unui popor, poporul grecesc, ci fazele firești de dezvoltare ale rasei, în toată întregimea ei.

Arii, în afară de Mezi și Perși, se întâlnesc în două regiuni vecine cu civilizațiile mari asiatice: în regiunile grecești de la Apus și în cele indiene de la Răsărit. Era odată o teorie care făcea să plece rasa arică dintr'un fel de lagăr comun, Platoul Pamir. Cîte generații au crezut în Platoul Pamir! De acolo ar fi roit toate popoarele acestea care au un grai asemănător și noțiuni culturale comune. Unele se pierd către Indus, altele trec spre Europa, altele, Mezi și Perși, rămân în regiunile centrale până ce au putut să exercite influența lor culturală și politică asupra regiunilor asiato-babiloniene. Astăzi nu se mai crede așa. Asămănarea de limbă e incontestabilă, și această asămănare de limbă presupune și legături culturale comune, de sigur. Dar cine ar putea astăzi, după rezultatele săpăturilor făcute în diferite țeri, să admită teoria într'o formă așa de simplistă, bună pentru unii filologi — căci teoria a fost întâiu exprimată de filologii Pictet și Bopp —, cari, trăind în abstracțiuni luate din realitate, sînt mai puțin deprinși cu respectarea cerințelor grele ale realității înseși? Nimeni nu mai crede astăzi că toate aceste popoare s'au distribuit cum se distribuie de la o

tabără centrală în războiul universal deosebitele unități care vor să meargă pe cutare sau cutare front, în baza unei pregătiri anterioare. Astăzi se știe că Grecii n'au avut nimic a face cu Platoul Pamir, că această ramură arică a plecat din Europa de sus pe la anul 3000 înn. de Hr., că s'a coborât în jos, încet, încet, făcînd popasuri îndelungate de secole, până a ajuns, peste regiunile ilirice și tracice, peste teritoriul pur elenic de mai târziu, în insule, care și ele, la început, erau ale altora. Și, tot pe această vreme, din regiuni centrale asiaticе elemente arice au plecat către Pengiab. către regiunile Indului.

Folosește pentru o înțelegere mai largă să se înfățișeze paralel desvoltarea acestor două elemente de căpetenie, în sens nobil și artistic creatoare, care sînt Grecii, de o parte, Indienii, de alta. Ele merg pe aceleași drumuri, cu deosebire că, pe cînd limpezile ape ale vechii Indii de la un timp s'au pierdut în nisipul tradițiilor de imobilitate religioasă, de teocrație incapabilă și exploatoare, Grecii, cari au scăpat de opresiunea unei divinități ce nu permitea omului să se manifeste nici într'un rost, n'au trecut din mîinile zeilor în acelea, cu mult mai aprige în stăpînire, ale preoților. Sfîntul sacerdoțiu al Brahmanilor a distrus izvoarele de viață ale poporului indian, pe cînd Grecul a trecut de la vechea robie divină la știința întregii frumuseți a corpului uman, la încrederea în spiritul liber, cuceritor de ceruri, al omului, ceia ce a dat arta grecească și ceia ce a dat filosofia grecească. Dar deocamdată ne interesează numai paralelismul, mai vechiu, între aceste două civilizații.

Și unii și alții pleacă din Nord într'un stadiu mai mult păstoresc, care nu exclude însă ocupația, simultană, cu agricultura. În aceeași fasă economică a schimbului în natură fără capitalizare, erau Ionienii, Dorienii, Ahaienii, Eolienii ca și Indienii cei vechi, cînd s'au coborât către regiunile care erau să fie patria lor. O arată foarte bine

vocabulariul primitiv. Aŭ întilnit în calea lor, și uniți și alții, elemente mai vechi, aparținînd, pentru Indieni, unei rase care se manifestă și astăzi tot așa, acei Dasiu, „cei de jos“, cari vorbesc dialecte dravidice, — ba în Sudul peninsulei trăiesc și acum trei milioane de oameni, Colarii, cari sînt asămănători cu aceștia, dar a căror limbă are totuși un caracter cu totul special, un vocabular deosebit. Rasa supusă din India, care se păstrează și astăzi neasimilată complet cu ceilalți, ca bloc etnic eterogen, presintă oameni mai mărunței, cu nasul strivit cu părul învălurat, — ceia ce arată cine știe ce legături, indescifrabile pentru istoricii de astăzi, cu semințiile negre. Superstiția, credința în minuni, magia îmblîzitoare de fiare, toată partea supranaturală din cugetarea indiană de astăzi vine de la dinșii. Rasa aceasta a fost cu totul supusă. În cîntecele cele mari ale Indienilor răsună încă luptele de la început.

Dar așa s'a întîmplat și cu Grecii Cînd aŭ venit din Nord, ei aŭ întilnit o rasă indigenă, neagră, mărunță, cu părul creț, cu aceiași înfățișare care ne trimete mai mult la regiunile africane. Rasa aceasta locuia în toată Grecia peninsulară și în toate insulele „Dasii“ cei vechi erau influențați fără îndoială de civilizația elamită, asiriană; vechii locuitori ai insulelor grecești și ai Peloponesului erau influențați și ei de civilizația egipteană, trecută prin mijlocul Fenicienilor. Noi știm astăzi foarte bine ce aŭ isprăvit în cultură vechii locuitori ai Greciei și ai insulelor grecești înainte de Greci. S'aŭ făcut săpături care aŭ dat la iveală pe continent așa-numita civilizație miceniană. Palate întinse, morți cari se îmbălsămau ca în Egipt, măști de aur, care înfățișau chipul lor. — toate acestea ni arată o adîncă înrîurire a civilizațiilor orientale. E o bogăție în podoabele de aur, un lux exotic extraordinar, complet opus sobrietății armonioase a culturii grecești de mai tîrziu. Și, pe de altă parte, Creta dă necon-

tenit comori întregi de artă, care nici aceasta nu e grecească. De pe la anul 2900 se întinde aici așa-numita epocă minoică, care înseamnă epoca de influență egipteană asupra unei rase primitive care nu este grecească. Din pământul adînc răscolit aș ieșit scene de vînători, în care apar jaguarî orî pantere, fiare care nu se întîlnesc în părțile acestea, flori de riû ca ale Nilului, păsări mari de apă, lucruri toate care samănă foarte bine cu chipurile pe smaltz din aleia de triumf a Haldeienilor; apoi lupte desfășurate pe mai multe registre, ca în Asiria, vase de aur de-o formă particulară, cu delicate amănunte: și sînt gîndaci ca aceia cari în Egipt erau amulete. În general, constatăm un deosebit talent pentru represintarea animalelor și la Micene și în Creta, și se știe că puterea artei orientale, în legătură cu cultul animalelor, este represintarea admirabilă a acestora cari-și aș „animalieri“ așa de perfecți cum nu i-a văzut civilizația modernă pînă în timpul lui Landseer, a lui Barries și alții. Minos, zeul Cretei, din care s'a făcut pe urmă numai un rege, locuia într'un mare palat de stil egiptean, Labirintul. El e înfățișat ca un bou, de pus alături de boul Apis al Egiptului, de acel zeu taur al Asiriei, care a dat apoi maiestatea sa masivă regelui, Împăratului.

Ca și la Indieni, la Greci se dă o luptă între năvălitori, mai nobili, și aborigeni, cari lasă numele de localități și elemente de cultură practică, plus basa milenară a superstițiilor viitoare. Învinșii devin supuși: unii cad în situația de robi, alții ajung în aceia de țeranî prinși de brazda lor: pariași în India, hiloți în Sparta. Biruatorii se alcătuiesc întăiu supt o clasă de „cavaleri“, am zice noi, de „viteji“. În India erau la început numai două caste, a învingătorilor și a învinșilor, pe urmă s'a creat grade noi în această întemnițare a oamenilor, după ocupații, în categorii, în curînd și în hotare religioase, din care n'avea voie să mai iasă nimeni; dar, îndată după cucerire, bi-

ruința asupra populației indigene crease numai clasa războinicilor, a *çatrișilor*. O clasă asemănătoare o putem vedea și în Atena, dar mai ales în Sparta, unde în frunte stau doi regi, supraveghiați mai apoi de efori, adunarea poporului formînd un factor de unitate. Și aici fiecare om este un ostaș, femeia e privită cu despreț, pentru că nu se poate lupta; copilul care nu se arată zdravăn de la început este osîndit la moarte.

După ce se cîștigă biruința, pornește, întăi prin episoade locale, legate de eroi speciali, de zei tutelari, posesia epică. Așa era și natural: în evul mediu, după ce Germanii au supus elementul roman, s'a creat cîtecele de victorie și dominație din Beovulf și *Nibelungenlied* apoi eposul lui Carol-cel-Mare și al luptătorilor lui, spre glori ficarea credinței creștine, în legătură cu Cruciatele. Și vremurile acestea vechi ale Indiei și ale Greciei și-au avut, odată cu cavalerii, cîtecele de vitejie, și au avut — cel puțin la Greci — și expedițiile care au pornit din acest spirit, „cruciatele“ lor. Atunci s'au produs pentru Indieni Ramaiana și Mahabarata, admirabilele poeme de luptă între două rase. Și, pentru a înălța o altă biruință ca aceasta, și la Greci s'au produs Iliada și Odiseia, de și nu chiar în același timp, cea d'întăi înfățișînd simbolic lupta între rasa veche, cuprinsă supt rubrica Troienilor, și rasa nouă, represintată prin Ahile, Agamemnon, Menelaû și toți eroii Greciei.

După ce, astfel, clasa luptătoare și-a cîntat cîntecul, după ce a dat expresia vitejiei sale, cuprinsă în formele nemuritoare ale artei, pe urmă a venit momentul de crîșă. Acest moment pentru Indieni a produs înlocuirea clasei războinicilor prin clasa preoților, Brahmanii, cari, prelucrînd credința în vechii zei ai elementelor, Indra, Suria (soarele), Agni (focul), Șiva, Asura (Ormuzul-Ahurasda al Perșilor), încep să vorbească în numele lui Dumnezeu, care Dumnezeu nu e altul de cît un „Brahman“

ideal, cuprinzînd în el noțiunea divină pură, întrupată apoi și în toți preoții. Preotul nu ar mai fi Sfinția Sa, ci Divinitatea Sa; cel din urmă purtător de cădelniță este prin urmare zeul, înaintea căruia întreaga societate trebuie să cadă la pămînt. Pentru India aceasta însemnă însă moartea. Nu era la ei marea vie. care să-î îndrepte pe drumurile largi ale lumii, marea vie a Grecilor, coasta lor ispititoare la drumuri. lîngă îngustimea unui continent care nu putea să dea el bogăția și nu putea să atragă prin valoarea lui stăpîniî noî și să-î menție.

Dar și religiile celor două mari popoare arice oferă asămănări, care, e drept, la Indieni fără mărturiî istorice databile nu se pot urmări decît cu greū. La popoarele orientale divinitatea n'are nevoie de rugăciune. Zeul este neinfluențabil; el știe tot, vede tot, face tot: nimic nu-î poate schimba hotărîrea. Ariî, prin imnurile vechi din Vede („știință“, *Wissen*), ca și prin cele d'întăiî imnuri ale Greciei, represintă o revoluție formidabilă în concepția legăturilor dintre divinitate și om. Omul vorbește față de zeu, omul poate determina hotărîrea zeului prin rugăciune. El, care, prin mitologie, își împodobește apoi artistic ideia însăși a divinității și prin filosofie o determină abstract, capătă, prin rugăciune, dincolo de acțiunea lui pe acest pămînt, un amestec neconținut și un rol hotărîtor în cerul însuși, de unde pleacă destinele sale. Omenirea nu numai că e stăpînă pe pămînt, dar prin brațul puternic al rugăciunii silește pe zei să îndeplinească lucruri potrivite cu concepțiile sale.

IV.

„Elada“ în fața războaielor medice.

Istoria Greciei vechi am considerat-o până acum numai în legătură cu cele d'intăiū linii de dezvoltare ale rasei arice. și nu supt raportul curat grecesc. Acum trebuie să fie vorba de ceia ce a făcut rasa arică pe teritoriul acesta elenic, însuflețită de ideile care, oricum, în linii generale, conduc de la început până la sfârșit poporul grecesc. Se impun și aici explicații, fiindcă, încă odată, nu-mi trece cîtuși de puțin prin minte să înfățișez supt raportul pragmatic vremurî așa de vechi pe basa unor izvoare așa de atrăgătoare, dar unice, și nu directe, și, afară de inscripții, niciodată imediate, documentare, în sensul strict al cuvîntului. Mai sînt încă de părere că orice încercare de a preface povestirea izvoarelor contemporane în stil *actual* este o greșală, că, dacă ar fi vorba de o expunere narativă, ea ar trebui să reproducă din Herodot, din Tucidid, paginile pe care ei, contemporanii, le consacră lucrurilor întîmplate. Orice tentativă din partea noastră de a înlocui acel stil, care oglindește perfect felul de a cugeta și simți al unei epoce, prin stilul nostru, care, oricît l-am tortura pentru a-l adapta la lucruri așa de vechi, reproduce totuși felul nostru

deosebit de a cugeta și simți, este greșită. Cade cineva ușor în locuri comune, cu atît mai mult, cu cît este vorba de lucruri care de atîtea ori s'aun spus, așa încît adesea este numai un eco cules de pe toți părății, goi sau plini, și nu mai cuprinde nimic din caracterul autentic al sufletului primitiv. Tablourile eroice, Marathon (490), Salamina (480), Platejai, Micale (474), tot ce se întîmplă în luptele dintre Perși și Greci, între acea parte, mică, din Grecia, care se luptă, din motive ce sînt adese ori deosebite la unii și la ceilalți, împotriva Perșilor, în curs de vreodouăzeci de ani din istoria țerii, în chip esențial și din istoria Orientului, numai în chip secundar, va lipsi, cu toți eroii: Miltiade și Leonida, Temistocle și Cimon. O încercare de a înfățișa luptele acestea sup raportul militar ar fi nepotrivită și cu pregătirea povestitorului și cu genul particular de curiositate istorică pe care-l aduce auditoriul, iar o încercare de a le înfățișa sup raportul pur artistic se înlătură prin aceea că nu emoțiile artistice în primul rînd se caută la un curs de istorie, ci explicația deplină a lucrurilor, care se păsintă apoi într'o formă cît mai convenabilă de către acela care vorbește.

Ceia ce și în luptele acestea ne interesează sînt resorturile interioare: ce a făcut pe unii într'un fel, pe alții într'alt fel, ce au înțeles unii din luptă, ce au putut înțelege alții, care a fost ținta pe care au urmărit-o unii și care a fost aceea pe care au urmărit-o ceilalți, care a fost apoi starea de spirit în care lupta a lăsat pe Perși și care a fost starea de spirit în care lupta a lăsat pe Greci. Fiindcă istoria omenirii, istoria civilizației omenesci este, la urma urmelor, istoria sufletului omenesc, considerat, fie în opere de artă, fie în manifestările acelea brutale, fără îndoială, dar hotărîtoare, care sînt realitățile războinice, luptele.

Se cere întăi să căutăm a ni da sama de însăși esența spiritului grec înainte de marele conflict și de fe-

lul cum acest spirit grec s'a format din elementul de cetate, pe care-l aflarăm la început. Cetăți deosebite, între ele, cu tradiții absolut divergente și chiar dușmane care se excludeau între ele. Ce s'a petrecut dar în cetățile acestea grecești de la început de s'a putut strînge laolaltă ca să formeze, prin conștiința comună, o forță comună care a ajuns, măcar în mod trecător, luptătoare și biruitoare în numele unei rase?

În felul obișnuit de a se prezenta istoria poporului grecesc, de scriitorii foarte mari une ori, aceia cu cari și generația mea a fost deprinsă cînd cetia cu pasiune pe Grote și pe Curtius,—fără a mai vorbi de studierea atentă a manualelor de arheologie consacrate, mai mult instituțiilor grecești, mai tîrziu și artei grecești, că ale lui Salomon Reinach,—domină o părere, pe care noi astăzi n'o mai putem primi nici în materie de istorie grecească, cum nu o vom primi nici în materie de istorie romană, de și, o spunem încă de acum, în domeniul acesteia s'a făcut prin însemnate lucrări mai noi o revoluție, care în domeniul istoriei grecești mai vechi nu s'a făcut încă, din respect față de arta elenică, de spiritul elenic.

Se spunea că taina acestei activități de civilizație care e unică, stă în faptul că Grecii erau o rasă deosebit de favorisată de natură, trăind într'un mediu neasămănat cu alte medii, că răsufierea însăși a aierului grecesc era aproape suficientă ca să producă anumite fenomene sufletești superioare în puterea lor de creație. N'are decît să se gîndească însă cineva că aierul acela se răsuflează de multă vreme de multe popoare care nu reproduc nimic din fenomenele culturale ale sufletului omenesc, ce s'a putut produs acolo odinioară. Nu tăgăduim nici rasa extraordinară, nici natura — să zicem — fără păreche; cunoaștem și apreciem împrejurările speciale în care s'a dezvoltat această rasă și admitem și că mediul a creat

supt o stea fericită, într'un anume moment, o altă viață pentru omenire, viața pe care o resumam în formula că înainte de aceasta omul trăise prin zeu, pe care-l face frumos în marmură și-l înalță în imnuri ori îl interpretează în dramă, iar acum el îndrăznește a trăi prin el și pentru el. Toate lucrurile acestea sînt adevărate, dar mai este adevărat un lucru, că, dacă străbate cineva puțin mai adînc în istoria așezămintelor grecești și în studierea chiar a dezvoltării politice a rasei, o să întîlnească forme întru totul asemănătoare cu formele cu care ne-am deprins în cercetarea civilizațiilor asiatice, cuprinzînd și Egiptul. Astfel Grecii n'au răsărit deodată altfel; ci ei au ajuns să fie altfel într'un moment mai tîrziu. Pe lîngă elementul de rasă extraordinară, așezat într'o natură fără păreche, a fost, din cele d'intîiî momente cînd plămîni Elinului au respirat aierul acesta făcător de minuni, încă ceva care nu mai fusese încă în vremea care se încheia atunci. Avem a face cu o întregă colaborație istorică, la care a luat parte și natura și calitatea de rasă, dar și atîtea influențe străine și accidente. Toate acestea au ajutat să se producă la un anume moment Grecul așa cum îl vedem la Marathon, Termopile și Salamina, iar, în materie de artă, așa cum îl admirăm în operele lui Phidias, în paginile lui Herodot, și în materie de dramă, în Eschile și în Sofocle, în materie de lirică în cînturile lui Pindar. S'a ajuns acolo, de fapt, printr'o lungă și delicată dezvoltare, care numai prin mijloacele cele mai delicate, mai pline de atenție în cercetare, mai pline de rezervă în expresie ale științei pot să fie lămurite.

Întăiî putem spune, de la început, că istoria Greciei a trecut printr'o fasă divină, în care civilizațiile asiatice au și rămas, în cea mai mare parte a lor: închinarea fenomenelor naturii. Oricine cunoaște cît de puțin istoria mitologiei grecești — pe care e bine s'o cunoască toată

lumea, dacă nu în bizareriile, copilăriile și trivialitățile ei, dar întru cât servește ca să explice operele de artă elenice, va recunoaște într'însa și vechile culturi naturale, care corespund întru totul celor din Egipt și Babilonia. Niciodată, oricât de mult s'ar fi rafinat mitologia grecească prin raportul continuu al poeților și oricât s'ar fi interpretat prin sforțările filosofilor, n'a putut să dispară un anume naturism primitiv divin din rosturile mitologice ale poporului grecesc. Dar nu numai cultul elementelor se întilnește la Grecii cei vechi; se întilnește, cum s'a văzut, și celălalt cult cu mult mai jos al animalelor. Așa trecut, de sigur Grecii, cari au ajuns mai târziu, prin Socrate, Platon, Aristotele, așa de sus în materie de înțelegere și interpretare a lumii au trecut prin acea simplă, naivă și umilă fasă a închinării la dobitoace. Minos, zeul de căpetenie pentru Creta, era un boț, Poseidon, un cal, atâtea alte divinități, dacă sînt mai bine cercetate, ni arată forma animalică în care ele erau închinare la început. Iată încă un caz: o divinitate asiatică, Artemis, vestita Artemis din Efes, primia daruri, cum primiau toți zeii aceștia, și de la Greci și de la străini: într'un rînd i se dăruiește, din metal prețios, o vacă. Faptul nu e o simplă întimplare; el înseamnă că zeita însăși în cele d'întăiu timpuri era reprezentată prin acest animal, care corespundea animalului masculin Minos, înfățișat cu coarne și cu patru picioare. Nu lipsesc, în sfîrșit, nici divinitățile de casă. La fiecare pagină din vechea istorie a Greciei se simte că locuința, cuprinzînd o vatră, e în același timp un templu, cuprinzînd un altar. Și, natural, s'a trecut, ca și aiurea, de la divinitatea strămoșească, de casă, la divinitatea cetățenească, pentru toți aceia cari locuiau în cuprinsul unor anumite ziduri. Astfel cetățile au căpătat, prin subsumare, zeii lor deosebiți, și până foarte târziu se observă acest lucru Totdeauna Atena a fost cetatea zeiței sale, și Athene Promachos străjui până la sfîrșitul

desvoltării politice a oraşului de pe Parthenon, lăcaşul ei, asupra oraşului întreg, care-î era dat pe vecie în grijă — creaţie a sa şi care-şi datorîa începutul, durata, victoria, strălucirea artistică spiritului divin de care erau cuprinse toate manifestările locuitorilor lui. spirit care însă nu era spiritul lor, ci spiritul zeiţei, al Athenei. La Sparta nu întîlnim acelaşi lucru doar din cauza caracterului particular rezultat dintr'o cucerire care n'a isprăvit prin amalgam, prin elaborarea unei perfecte unităţi, dar oriunde ar merge cineva, în Grecia continentală, la Teba, la Corint, la Megara, în insule, la Egina, la Delos, în Insulele Ionice, chiar şi în Tesalia şi Epir, pretutindenî se întîlneşte zeul local, imutabil şi etern.

Nu lipseşte nimic, pentru ca, în ordinea religioasă, vechea civilizaţie grecească să fie întru toate asemănătoare cu civilizaţiile asiatice care au precedat-o şi de la care a împrumutat aşa de mult: aceiaşi concepţie divină, aceleaşi feluri de a înţelege divinitatea. şi în sfîrşit, ca şi în Orient, aceiaşi tendinţă, care se manifestă cu timpul, de a confunda deosebitele forme divine într'o singură formă divină superioară.

În altă ordine, am văzut în Orient încă un lucru: oriunde se alcătuieste acolo viaţa politică, în frunte se întîlnesc sau preoţi, cari servesc pe zeu şi în unele casuri înfăţişează chiar pe zeu, sau acei regi luptători, în acţiunea războinică şi în cîrmuirea cărora se crede că a intrat spiritul dumnezeiesc, care-î conduce. Cum se înfăţişa odată Grecia? Ţară de libertate din capul locului, şi numai de libertate. Pentru „eleutherie“ ar fi luptat Elada în deosebitele ei cetăţi, de la început până la sfîrşit. Tirania i-ar fi exasperat totdeauna pe Elini. Şi se citau fabulele acelea pe care le cunoaştem din Herodot: cu Pisistrat, tiranul Atenei, gonit une ori de dorul libertăţii, cu fiii săi, Hiparh şi Hippias, contra cărora conspiră, luptă,

apărătorii dreptului. Hiparh fiind omorît iar Hippias trecînd la Perși, pe cari-î îndeamnă să înceapă, prin atacarea Atenei, războaiele medice. Tot așa, în desfășurarea istoriei lacedemoniene, la fiecare pas am întîlni ura împotriva oricărui tiran. Astfel Grecia s'ar fi ridicat prin libertate, ar fi servit, recunoscătoare, libertatea: ar fi prosperat atîta vreme cît a putut-o menține, și cînd tirania a venit asupra-î s'ar fi prăbușit în același timp și. spiritul ei și elementele materiale pe care acest spirit le dorise și le realizase.

Ei bine, nu. Civilizația grecească a început în același fel ca și celelalte civilizații. Nu în zădar în Atena, pînă în timpurile cele mai noi, unul din arhonți se chema „*archon basileus*“, „rege“ aceeași formă care se întrebuițea-ză pentru a numi pe regele Perșilor. Cînd Grecii aũ întemeiat coloniї în Sicilia, în Italia de Sud, coloniile acestea de la Tarent, Siracusa, Agrigent (Akragas), etc., aũ avut, „tiranı“, cari se puteaũ numi tot așa de bine și regi — vechea tragedie nũmind „tiranı“ figurile respectate din epopeia „Iliadei“. Prin urmare rãmãșițe de regi în Atena și, în coloniile acestea siciliene și italiene, tiranı, cari de fapt sînt regi. Un Heron, un Gelon de acolo sînt absolut tot așa de împodobıți, de înzestrați cu onoruri și privilegii ca și oricare rege asiatic, de oriunde. Regii din Sparta s'aũ menținut pînă la sfîrșit: Leonida, care s'a luptat la Termopile — fără să ajungă la un rezultat prea însemnat, unii considerînd chiar lupta ca o greșală strategică —, era unul din cei doi regi ai Spartei. Și, dacã Lacedemona avea doi regi în loc de unul, aceasta nu înseamnă că avea mai puțină regalitate decît avea unul singur. ci numai că aceasta, resulta, probabil, din caracterul cuceririi: poate că în momentul biruinței n'a intrat o singură oștire, ci două, saũ că populația supusă a încheiat un pact de egalitate care pe urmă s'a stricat prin supremația unora asupra altora.

i noi ni înfățișăm lumea aceasta grecească cu mult mai restrînsă decît este; nu ținem samă și de insule, care-și aŭ și ele rostul lor, și din faptul că povestirea istoriei grecești vine de la oamenii cari sînt saŭ, ca Herodot din Halicarnas, de pe coasta asiatică, saŭ ca Tucidide, din Atena, nu urmează că elementele grecești din insule n'aŭ jucat un rol și unul foarte însemnat. Din potrivă, am văzut că marea insulă de la Sud, Creta, represintă tocmai treapta pe care se trece de la civilizațiile divine asiatice la civilizațiile, din ce în ce mai umane, ale regiunilor europene. Și, cum Creta a jucat rolul ei, tot așa l-a jucat și Samos. Într'un anume moment, ba chiar Chios și Lesbos. În insulele acestea însă — Samos, de exemplu a existat o stăpînire cu caracter absolut regal, vestitul Policrat din legenda cu inelul, cîntată și de Goethe, fiind un rege ca toți ceilalți.

Dar greccitatea nu se întindea numai în regiunile epirotice și tesalice, în părțile Beoției și Acarnaniei de-asupra Atenei, în peninsula Peloponesului, în insulele Arhipelagului, mai mici, și în insulele mai mari lîngă coasta Asiei Mici, ci ea cuprindea și o parte din coasta Africei și o mare parte din a Mării Negre pînă la Marea de Azov. Și în regiunile acestea cum trăiau oare Grecii?

Grecii, influențați de puternica populație tracă din interior, de populația ilirică din părțile de lîngă Marea Adriatică, cu șefi avînd atribuții de regi, iar, la Nord-Ost, de regalitatea scitică, imitînd pe a Babiloniei, Mediei și Persiei regale, Grecii aceștia aŭ avut totdeauna o deosebită tragere de inimă pentru forma regală. Și în Chersones și în alte regiuni de pe lîngă Grecia și Macedonia existaŭ cetăți, care, ori și-aŭ avut de la început șefii lor, ori aŭ cerut de la Atena saŭ din alte părți cetăți cu trecere pentru a-i face regi în aceste regiuni. Astfel Militiade, eroul de la Marathon, care e ținut să represinte spiritul de libertate împotriva spiritului de sclăvie, Eu-

ropa liberă față de Asia mînată totdeauna în servitute, Miltiade a avut o bucată de vreme un rol de stăpînitor unic, prin urmare de tiran, un rol regal în regiunile acestea ale Chersonesului tracic. Și, cînd a venit Persii, ei au întîlnit în toate părțile acestea de către Marea Neagră și de Marmarà, la Bizanț, la Perint și în toate localitățile vecine, o mulțime de Greci cari au și ținut cu dînșii pentru că Persii represintaū, în imens, forma regală pe care ei înșii în mic căutaū s'o îndeplinească 'n folosul lor.

Prin urmare supt raportul religios avem aceeași dezvoltare ca și în Asia, iar supt raportul politic, și cetățile grecești pleacă de la regalități, care numai încetul cu încetul, și nu pretutendeni, se desfac, lichidează, coloniile singure începînd cu forma de guvern populară care corespundea epocii desfacerii lor.

Se poate zice chiar că acele forme în care s'a crezut a se recunoaște mai bine un fel de sentiment național grecesc unitar, încă de la început, un fel de forme nouă decî în viața omenirii, oracolele și jocurile, nu aparțin noutății care se desface din ce în ce mai mult în lumea grecească, ci tocmai elementelor celor vechi.

La urma urmelor ce sînt oracolele? Lumea crede de obicei, că era o prejudecată, o datină, în care se credea mai mult la început, mai puțin pe urmă, ca, înaintea unui act politic important, și mai ales înaintea unei lupte, să trimeată cutare sau cutare cetate solii săi la oracol, ca să-l întrebe cum o să meargă lucrurile. Oracolul, — un templu în împrejurări speciale, la Delfi, o preoteasă stînd pe tripod, de asupra peșterii de unde se desfăceau gazele ametoare care o făceau să aiureze într'o anumită formă, care, versificată de preoți, putea să se interpreteze după voie. Aiurea se dădea taina prin frunzele codrului, prin zborul păsărilor, prin aparițiile visurilor. Dar nu era așa. Oracolele nu se consultaū pen-

tru a le urmà *saù ba*, ci oracolele se consultaù pentru a căpăta de la ele *un ordin*. Oricine cercetează timpurile cele vechi ale Greciei va constata acest lucru, din care iese însă o concluzie de cea mai mare importanță, care este următoarea: de vreme ce orice cetate este datoare să trimeată la sanctuariul lui Apollo, saù la Zeus din Dodona, saù la peștera lui Trophonios, saù oriunde este un oracol, pentru a cere porunca, aceasta însemnează că cetatea aceea nu se conduce de sine, ci prin zeul care-i determină toate acțiunile.

Astfel oracolul nu este un pas înainte către realizarea unității umane grecești ci tocmai unul din elementele de căpetenie ale trecutului, de caracter absolut divin. Să nu uităm că el servește oricui îl recunoaște și îi face daruri, regilor de pe lângă coasta Asiei Mici ca și Grecilor însii: Apolon din Delphi e doar intitulat Licianul, din Licia.

Se zice că jocurile la care participaù Grecii din deosebitele provincii, ar fi fost o deșteaptă născocire umană pe care ar fi alcătuit-o ei pentru a putea merge, la ocazii mari, împreună, pentru a se cunoaște, pentru a petrece, pentru a-și schimba ideile și din acest schimb de idei să rezulte o înțelegere permanentă, fără a se confunda astfel unii cu alții. Nu se înțelege întru cât sistemul politic al tuturor orașelor grecești ar fi putut fi influențat de faptul că ai lor se întâlneau în anume momente, la Olimpia, la Delfi, la Nemeia saù la Istm, pentru a vedea cum anumiți representanți ai deosebitelor cetăți se distingeau la alergări, la aruncarea cu discul, la deosebite alte exerciții fizice și, de la o bucată de vreme, și în exerciții sufletești, ca acelea care au produs poesia înaripată a lui Pindar¹.

---

¹ A se compara cu concursurile de poeți din vechea Arabie, la sanctuariul comun din Caaba, în Meca, și la publicarea, prin scriere pe vâlruri ce se atârnaù în templu, a bucatilor de o mai mare valoare.

Am crede că pentru formarea unui sentiment național se cere cu mult mai mult de cît fiorul de admirație pe care o lume întregă l-a putut resimți față de isprăvile fizice sau sufletești îndeplinite de un om. De fapt, ce erau jocurile? În anumite locuri unde se serba din vreme în vreme serbătoarea de căpetenie, hramul, unui zeu, se strîngea lumea, din deosebita iubire pentru zeul acesta, folositor făcător de minuni. De la început până la sfîrșit, nu sentimentul uman, represintînd ceva nou, ci sentimentul de închinare față de zeul cel vechi, foarte vechi și de aceia venerat era aceia ce domina sufletele. Dacă e vorba de jocuri care să fi format națiunea grecească, apoi un singur joc ar fi fost în stare s'o formeze — și încă nici el n'a fost în stare s'o facă pentru totdeauna, — acel admirabil joc eroic care a dat împotriva Perșilor biruințele de la Marathon și Salamina. Și, dacă, prin acest joc făcut, pentru toți zeii, de toți oamenii din acel timp nu s'a putut plămădi unitatea grecească, ce să mai vorbim de rolul creator de unitate pe care l-ar fi avut aceste jocuri, care în toate elementele lor aparțineau trecutului divin și nu viitorului omenesc! Până și arta grecească și literatura grecească în toate manifestările lor nu pleacă de la spiritul omenesc liber, unde va ajunge; ele nu sînt o *creațiune* a Greciei celei noi, ci în cea mai mare parte, în elementele lor esențiale primordiale, creatoare, ele vin din vremurile divine. Sculptura greacă n'a pornit din sentimentul de admirație pentru frumuseța trupului omenesc desvoltat liber, ci din acel sentiment de datorie pe care-l întîlnim și în timpurile noastre, deși nu produce opera asemănătoare cu ale lui Phidias și Praxiteles, cînd în anumite biserici se atîrnă de gîtul Maicei Domnului sau altor sfinți făcători de minuni fel de fel de obiecte de argint sau de aur de o formă bizară, pentru cine nu-î cunoaște originea și rostul: ochi de argint, mîni de argint, nasuri de argint, etc., după cum a avut cineva o

boală saŭ alta și s'a lecutit prin intervenția miraculoasă. Eî bine. și statuile elenice la început erau daruri făcute zeilor: nu sentimentul de artă al omului le cerea, ci zeul voia să fie plătit în capodopere. I se dădea fel de fel de lucruri: une ori o căldare mare, saŭ alte lucruri folositoare cultului. Artă a trecut la om mai târziu, dar ea n'a venit de la el, de la nevoile lui, de la tendințele lui, de la dezvoltarea spiritului lui, ci, ca toate lucrurile, ca viața de cetate, ba chiar ca și concepțiile filosofice, ca și alcătuirile politice, ea a plecat din trecutul acela divin al Greciei. Vedem doar cum se fac darurile acestea din paginile lui Herodot. Nu mai vorbim de poezia lirică, ce se desfășură prin rugăciuni către zeii, dar tragedia și comedia elină, precum se știe de toată lumea, pornesc de la aceeași îndeplinire a unor anumite datorii față de zeu. Era hramul zeului Dionysos, de origine tracică, închinat mai ales în regiunile de către Strymon (Mărița de azi), și, în cursul serbătorilor, beția era ceva sacru, un fel de datorie, căreia de multe ori, e drept, i se supunea cineva cu plăcere. În ceremoniile acestea, de un caracter beat și îmbătător orgiastic, se alcătuiseră cortegii în care oamenii, bărbați și femei, erau îmbrăcați ciudat, cu piei de animale peste goliciunea lor cinică, și se aruncau în strigăte și chiote, în manifestări care samănă foarte bine cu ale dervișilor din lumea musulmană, saŭ, mai bine, cu acea sîngeroasă demonstrație care se face și în zilele noastre, de către musulmanii šiiti, Persani, pentru Ali, îmbătîndu-se de durere cînd sîngele curge din rănile ce-și fac. Pe încetul apoi asupra părților brutale și crude aŭ biruit părțile de înălțare a spiritului către poezie: întăiu cuvintele, cîntecul pe urmă: dant, cîntec, cuvinte legate la un loc indisolubil, ca o formă unică a entusiasmului ritual. Apoi manifestațiile s'aŭ ȳsebit, și din cîntecul comun a răsărit întăiu o figură individuală față de corul mulțimii, pe urmă două, la urmă trei și, cînd se ajunsese la mai multe

persoane avînd legături între ele și numai între ele, atunci avem tragedia întregă

Prin urmare și aici, nu ca o creațiune spontană umană, ci ca o datină religioasă cu străvechi rădăcini străine, apare și arta și literatura grecească. Dar, atunci, s'ar spune: astfel ajungem la concluzii desolante, care ne împiedecă de a înțelege tocmai lucrul pe care voiam să-l înțelegem mai bine. Dacă Grecia este aceia care a înlocuit în toate rosturile pe zeu prin om, atunci cum s'a putut face aceasta, odată ce în toate domeniile în care cercetăm vechea viață grecească, găsim pretutindeni tot zeul? A ajutat, de sigur, și natura particulară a Greciei și mediul natural special în care au trăit Grecii, dar, pe lângă acestea, a mai ajutat ceva: starea în care se găseau la un anume moment deosebitele civilizații vecine cu regiunile grecești. Grecia restrînsă, o țară de strîmtoare, cu văile înguste, cu țărmuri foarte puțin potrivite pentru expansiunea în interior, cu hotare care se ating rîpede și sînt definitive, natura aceasta grecească n'a fost în stare, de la o bucată de vreme, să hrănească rasa în creșterea ei viguroasă.

Rasa, crescînd neconținut, nu mai încăpea în aceste regiuni; ea trebuia să plece. Unde? Atunci se pare că a existat cîndva la Atena un obicei pe care mai târziu îl aflăm în forma legală, derivată, a „cleruhiei”: ca anume tinerii să nu încurce pe bătrîni acasă, ci să-și caute cu propriile lor puteri un loc pentru dezvoltarea acestora.

Așa s'au întins Grecii pe tot litoralul Mării Negre, care era plină de Milesieni. Îi aflăm la Odessos, la Tomi, la Istria, la Tyras, până la Chersones. Am putea zice astfel, întrebuintînd cuvîntul de Imperiu în sens cultural, iar nu în sensul de dominație, că Marea Neagră a devenit de fapt un Imperiu milesian. Nu vom aminti împrejurările în care s'au format domeniile coloniale ionian, dorian

și eolian, dar vom cita un alt cas. Cînd oștirile persane ale lui Dariuș au atacat pe Grecii de pe coasta Asiei Micș, atunci în unele din aceste orașe, ca în Focea, s'a produs o mișcare de părăsire a vetrelor amenințate de a-și pierde independența. Ca să nu suporte jugul persan, s'au hotărît să se ducă. Și unde? Trecînd peste Grecia de astăzi, trecînd de Insulele Ioniene, unde Corcira era un centru de civilizație, ei au mers tocmai în Sicilia și în Sudul Italiei, ba chiar în Sardinia și în Corsica. În Kyrnos a lui Herodot pentru a se întinde apoi pînă la Gibraltar, unde au intrat în legături cu un rege din interior, întemeind la „Stîlpii lui Hercule“ o colonie. Ei au creat, apoi, coloniile înfloritoare în Sudul Galiei, și unele din ele trăiesc și pînă astăzi: Nizza, care se numia odată Nike („Victorie“) Marsilia, vechea Massalia foceană, Agda. Iată dar orașe, ca Miletul și Focea, care au fost în stare să creeze, pe de o parte, domeniul colonial al celui d'întăiu pe coastele Mării Negre de Azov, iar, pe de altă parte, marele domeniu colonial al Foceienilor, în regiunea apuseană a Mediteranei. Aici, în Răsărit, coloniștii au intrat în legături cu regii sciți, cu cari au rămas moment de moment în relații de cultură, mai ales de viața economică, cu acești străini utili: întîlnim și pînă astăzi sumedenie de monede de-ale lor, dintre care unele au fost bătute cu numele șefilor sciți și tracii de Grecii cari locuiau pe coastă. Iar dincolo, în Apus, rolul coloniștilor a fost cu mult mai greu, fiindcă, fără a mai vorbi de Etruscii, Turșii ai Egiptenilor, de cari se va pomeni mai tîrziu, cînd vom urmări începuturile Romei, s'a întîlnit influența, atît de puternică a cetății feniciene care se întemeiasă pe coasta de Nord a Africei, Cartagena, cartadaș, cu sufeții ei semitici, cu instituțiile ei pur siriene, cu rosturile ei orientale, asiatice și care, căpătînd și o parte din coastele Siciliei, căuta să se întindă în Sardinia și în Corsica.

Prin urmare iată de odată un element care scoate Grecia din rosturile sale de la început. Acum, fiecare din coloniile reproducea și cultul metropolei. Dar evident că acest cult al Metropolei era influențat de două elemente, care nu se întâlneau înainte, în locurile acestea. Întâiu, zeii nu erau acum zeii locali, ci zeii de importatie, de strămutare pe un pământ unde nu ei creaseră, ci moșteniău, și, al doilea, era vecinătatea barbară, care aducea, oricum, anumite curente și apucături.

Dar mai era ceva. În afară de colonizarea aceasta prin cetăți, care emit periodic alte cetăți, prin celule politice creînd alte celule politice, trebuie să admitem un lucru: alături de marea colonizare în bloc, era și o colonizare mai mică, în detaliu, un fel de rătăcirii individuale. Să dăm un exemplu. Pe coasta de Nord a Africei se numește și astăzi Cirenaica un vast teritoriu, după cetatea Cirene, creată prin plecarea mai multora cari aveau de sigur și gândul să strămute pe un alt ținut icoana cetății lor. Dar Cirene a fost creată prin indivizii, prin eroi, prin personalități individualiste, avînd fără îndoială aierul de cetate, dar fiind înainte de toate ei înșiși. De aceea ea a fost de la început o cetate cu tirani, Batizii, și de aceea familii cireniene s'au putut înrudi și cu Faraonii Egiptului, cari recunoșteau astfel un fel de paritate politică între cetatea grecească întemeiată de eroi, ajunși regi, și Imperiul egiptean, represintat de dînșii. Și, evident, cînd omul își dă samă că el însuși, fără să mute o cetate întregă, a putut îndeplini un lucru, s'a făcut ceva pentru desrobirea sufletului omenesc din vechile lanțuri ale stăpînirii divine.

Dar Grecii au început să producă, de la o vreme încoace, și „specialiști”. Arta grecească a prins a se desvolta; s'a trecut de la statuile zeului în formă omenească la statuile oamenilor de căpetenie din deosebitele cetăți. Acești artiști greci, cari erau mulți pe un teritoriu politic

mic, pe un teritoriu bogat de sigur, dar nu atît de bogat cît se întreţie, în margini așa de restrînse, o imensă dezvoltare politică, aû făcut ceia ce făceau și meșterii scriitorî din orașele italiene în secolele al XV-lea și al XVI-lea, ce făcea un Benvenuto Cellini. care din Florența lui se ducea să toarne statuî pentru Francisc I iû, regele Franciei, orî Filippino Lippi care mergea să împodobească palatul lui Matiaș Corvinul. Cînd cetim că regiî asiaticî dăruiesc neconținut opere de artă sanctuariilor grecești, ni închipuim că ele nu erau făcute de lucrători lidienî sau frigenî sau egiptenî, ci tot de Grecî, căci cum s'ar fi admis cine știe ce hîdă divinitate egipteană sau babiloniană în mijlocul celor d'întăiî capodopere ale geniului elenic!

Pe de altă parte, s'a ivit nevoia de navigatorî, ca Skylax de Cariande, însărcinat cu o explorăție maritimă de regele Persiei. Ceî d'întăiî mercenari ai marilor monarhiî asiatice aû fost de felul Sciților și Cimerienilor. A venit însă un moment cînd aû trebuit mercenari mai modești în pretențiile lor, mai puțin sălbateci ca înfățișare, dar mai meșteri în mînuirea armelor. Și atunci dintr'un element grecisat, Cariî, aû răsărit soldați cu plată, cari s'aû dus pretutindenî. Li se datorește Carilor, spune Herodot, și elementul acela special din îmbrăcăminte militară, care este coiful cu coadă de cal. Asemenea mercenari aû stat și în serviciul Faraonilor egiptenî. În timpul cînd în Egipt ființa un oraș de negustori grecî, Naucratis, în serviciul Faraonilor se găsia o întregă miliție de limbă ca și de obiceiuri grecești, scriindu-și graiul în inscripții nu-biene, și căreia îi plăcea să se puie în legătură cu Grecii săi. De și nu Grecî de origine, ei funcționaû ca element elenic, precum toți barbarii cari, supt influența grecească, ajunseseră să aibă o situație culturală, pretindeaû că sînt Grecî; astfel și Alexandru și Amytas, regi macedonenî, cari se dădeaû a fi, de și Traci curați, Grecî din Argos.

În sfîrșit, comerțul ajunge un factor de căpetenie pentru

„diaspora“ elenică individuală. Se vede foarte bine cum, la o anumite epocă, prin introducerea metalelor bătute ca monedă în locul schimbului în natură, — monedele cele d'întăiū sînt din Asia; în părțile grecești europene ele apar întăiū la Egina, într'o formă încă botocănoasă, avînd ca tip broasca țestoasă, — a început să se creeze în Atena o clasă de capitaliști, care poate că a produs ea o robie, pe care n'o putem constata la început și încă mai puțin explica în originea ei. Decî, se zice, binecuvîntată să fie robia, fiindcă astfel clasa de sus a putut să se consacre ocupațiunilor superioare ale spiritului! O prejudecată, de și una foarte răspîdită. Să nu uităm că acești robi n'aū în cea mai mare parte un caracter etnografic deosebit de al stăpînitorilor lor; erau și robi cumpărați, dar erau și robi locali. Pe urmă, să amintim un adevăr general omenesc: niciun om nu stăpînește în adevăr într'un domeniu, pînă nu este rob al datoriei sale în altul. Dacă-și închipuie cineva că mergea clasa aristocratică din Atena la discursurile lui Pericle și apoi se uita la statuile lui Phidias, așteptînd să-î cînte cineva din liră, și trecînd astfel din emoție în emoție, pe cînd alții își frîngeau trupul și sufletul pentru a-î procura hrana și îmbrăcămîntea, se înșală. O astfel de clasă dominantă ar fi dispărut, fiindcă istoria universală nu suferă pe leneși, orî de-î trimete la ghilotina din 1793, orî de-î lasă să putrezească în propria lor trîndăvie și indolență. Nu era în Atena o clasă de trîndăvi, plus masele de sclavi, dar s'a produs mai curînd poate acolo scăderea unor anumite elemente, care aū decăzut din ce în ce mai mult pînă ajunseră la robia deplină.

Negoțul cu bani hrănește însă inițiativa individuală și contribuie la crearea elementelor umane de neconținută circulație.

Avem decî emigrații de elemente speciale și militare,

avem negustorii în toate părțile lumii vechi, pătrunzînd de spirit grecesc toate elementele ei, dar primind în același timp în spiritul lor grecesc influențe de pretutindenii. Acum se înțelege mai bine cum a început să se creeze la Grecii o clasă, care întemeiază viața, nu pe tradiția trecutului, pe care o primise, tradiția divină, ci pe aceea ce tindea să fie o tradiție pentru viitor: propria lor activitate umană. Odată cu spiritul grecesc întins asupra tuturor regiunilor lumii, se produce și marea încredere în sine, prin urmarea marea creațiune a spiritului elenic. Omul a început să devie om, fiindcă a văzut ce poate să îndeplinească în calitatea lui umană. *Aceasta* este marea revoluție pe care Grecia a adus-o prin emigrațiile sale, prin cuceririle sale și prin transformările tuturor civilizațiilor, mulțumită ei.

Ne putem convinge de aceasta chiar numai citind pe Herodot. El nici nu-și explică lupta dintre Grecii și Persii prin fenomene divine. Nu, ci el caută să vadă în ce fel conflictul acesta a venit din alte conflicte, mai vechi din toate, cum s'a creat astfel tradiția de ură. Iată deosebirea cea mare între Iliada și Herodot. În cea dintâi de ce se bate oastea lui Agamemnon cu oastea lui Priam? Nu din cauza Elenei, ci fiindcă această cauză a fost îmbrățișată de anumiți zei și pentru că alți zei sînt hotărîți să pedepsească ofensa adusă casei lui Agamemnon prin răpirea Elenei. Este un conflict pentru oameni între zei. Dacă ar lipsi Pallas Athene, dacă ar lipsi Zeus și Hera, Grecii nu s'ar fi luptat între ei; ei n'ar fi aflat motive pentru legitimarea acestei lupte. Herodot, care știe ce este Iliada, care o și citează, presintă însă lucrurile altfel. Nu zeul din Occident s'a supărat pe zeul din Orient sau vice-versa; nu este un motiv divin care îndeamnă pe oameni și-î scoate din luptă, ci oamenii de la ei, prin anumite aventuri din epoca eroică, a căror răspundere și-o însușesc, oamenii aceștia noi creiază un conflict uman,

la care oamenii ieau parte ca oameni și încearcă să-l rezolve prin mijloace omenești.

Perșii, din partea lor, nu priviau pe Greoi ca o piedecă de așa natură, încît Statul lor să trebuiască să se sfarme dacă Grecii n'ar fi biruiți. Era o afacere de depărtate granițe, și luptele acestea n'au avut, de fapt, însemnătatea militară care li se atribuie. Cînd cetim că au fost de partea Grecilor vre-o 200 de morți și de partea cealaltă 29—30.000, ni dăm seama firește că e o exagerare.

Dar explicația acestor războaie din partea Perșilor se poate afla. Am încercat-o și altă dată, în cartea mea „Chestia Mediteraneii“. Pentru Perși, Grecii erau o primejdie mare, dar nu o primejdie de moarte. Între Iranul persan însă și Turanul turcoman este o dușmănie care continuă și în timpurile noastre. Sînt așa de deosebite condițiile de viață între Iranianul așezat, locuitor statornic, și între Turanianul de veșnice năvăliri și prăzi, încît inimicițiile acestea durează din cele mai vechi timpuri pînă astăzi. Pe atunci, primejdia cea mare turanică venia pentru Perșii iranieni de la Sciți. Sciții biruiseră odată pe Perși. Cîr murise în luptă cu Tomiris. Unde puteau ei să fie atacați, barbarii, ca pedeapsă și răpuși, ca asigurare? În stepa asiatică, nu. Drumul ușor pe atunci era pe dincoace, prin Europa, pe la gurile Dunării. De aici expediția lui Dariu împotriva Sciților în veacul al VI-lea, puțin înaintea războaielor medice. Și contingentul grecesc, cu flota și ajutorul de oaste al cetățenilor din Milet și alte centre, care ajută pe Dariu, nu-l trădează la Dunăre. Buletinul misterios al Sciților cu broasca, cocoșul și săgețile înveninate, pomenit de Herodot, n'a speriat de sigur pe Dariu. Nu se mișcă puterea Asiei ca să se întoarcă de frica cocoșilor și broaștelor din Sciția! În realitate a și avut un rezultat expediția lui Dariu. Anume, că de acum întîlnim întinderea Tracilor, bucușii de stă-

pînirea persană, pe țărmurile Mării-Negre, ceia ce nu s'ar fi întîmplat dacă Dariu n'ar fi fost cu oastea lui pe acolo. Și, de fapt, dacă nu Sciții în întregime, așa-numiții „Sciți de la margine“ au întrat, odată cu lumea tracică, în dependența Imperiului persan. Lumea tracică înseamnă însă toată Peninsula Balcanică. Și li era de-ajuns regilor perși să aibă chiar numai pe Traci, un popor de credință, entusiast și viteaz și, pe lîngă aceasta, de aceeași rasă cu Perșii, cu aceleași calități militare, ca să stăpînească pe Sciți. Scitul, care nu putea să fie dominat de-a dreptul în Asia de către Perși, putea să fie dominat în Europa, prin mijlocul Tracilor federați.

Dar, ca să ție cineva pe Tracii din interior, trebuia să aibă în același timp și stăpînirea țărmurilor. Și, de oare ce tiranii din aceste regiuni veniau de la Atena, de oare ce Atena căuta să-și exercite stăpînirea nu numai asupra insulelor, până la Delos și mai departe, dar și asupra acestei Tracii, se cerea ca orașul să facă un act de dependență față de Perși. Nu se cerea mult. Într'un anumit moment chiar Dariu a cerut *numai* Atenienilor să i se supuie, Spartanilor nu, căutînd în felul acesta să rupă legătura dintre unii și alții. N'a izbutit însă; au venit și Spartanii.

Nu se cerea mult, și cu toate acestea Atena n'a primit și Sparta a sărit să-și ajute. Poate pentru că Grecii nu erau obișnuiți cu stăpînirea persană? Dar nu e adevărat! Erau așa de obișnuiți Grecii din Asia și, în legătură cu aceștia, și Grecii din Europa, cu stăpîniri străine, încît multă vreme tot teritoriul grecesc de pe coasta Asiei Mică a ascultat liniștit, nu de Persia, ci de Statele mărunte care imitau marile Imperii asiatice, cu mijloace mai puține. A fost într'un moment influența Frigiei tractice, într'un alt moment a Lidiei, cu Cresus, cu Aliate și alții. Cresus cel vestit pentru bogăție și dramatisat în paginile lui Herodot ar fi ținut în stăpînirea lui, de fapt,

orașele grecești de pe țerm, și, dacă nu se producea marea năvălire a Cimerienilor și a Sciților, care a sfărîmat regatul acesta al Lidienilor, și până tîrziu orașele ionice ar fi rămas în dependența unei asemenea contrafaceri slabe a monarhiilor orientale. Cum s'ar fi indignat decî de înțelegerea cu un Stat cum era Imperiul persan, moștenitorul legitim al uriașelor monarhii asiatice !

Dacă s'ar fi produs această rezistență, un motiv îl înțelegem. Atena ajunsese un Stat prea exclusiv comercial: cetatea aceasta a negoțului singur avea nevoie de drumuri deschise. Dacă Perșii biruiau, nu era vorba de libertatea din lăuntru, ci de întreaga activitate din afară, care cădea dintr'odată. Atena ar fi murit între zidurile ei, rămase întregi. Prin urmare ea însăși apăra domeniul ei colonial. Dar este încă un motiv. Nu-și poate închipui cineva cît de puternic este la un popor un sentiment care nu are nimic a face cu interesul: anume ideea care domină o operă populară cîntată din generație în generație ajunge a-l stăpîni. Se zice astăzi că spiritul german este dominat de cutare crud filosof, și este adevărat. Sînt azi opere literare individuale, pe care le atribuî totuși unui om, și aceasta li scade puterea. Cu atît mai mult marile opere anonime, care iese din întreaga viață a unui popor și-l stăpînesc în fiecare clipă. Din vechile antagonisme preistorice s'au produs însă la Greci Iliada și Odiseia. Iliada a ajuns să fie însuși sufletul neamului elenic în interpretarea, nu numai a trecutului său, dar a ideilor sale de viitor. Și, cînd a răsărit ca dușman Persul, tot sentimentul acesta de antagonism față de Răsărit s'a trezit la oamenii cari nu aveau altă literatură din copilăria lor pînă la bătrînețe decît literatura nescrisă a cîntecului epic național. Cum istoria Serbiei din timpurile noastre nu se poate înțelege, nici în crearea Statului sîrbesc, nici în eroismul cu care el s'a apărat pînă la sfîrșit, supt ochii noștri, fără să cunoaștem cîntecul po-

pular sîrbesc, eposul de la Cosovo, tot așa nu se poate înțelege fără influența directă asupra spiritului popular grecesc întreg a vechilor poeme puterea de rezistență a grecității față de Perși. Dacă Atena a luptat pentru apărarea domeniului ei maritim, nu avea aceleași considerații Lacedemona și alte cetăți. Ele au luptat prin urmare, nu pentru vre-un interes actual, ci pentru acea comunitate ideală grecească pe care cîntecul popular, patrimoniu al națiunii întregi, o crease în sufletul tuturor și a făcut din toți împreună o națiune luptătoare pentru tradițiile sale, de o parte, și pentru viitorul său, de altă parte.

V și VI.

Desvoltarea și înflorirea spiritului elenic.

Între încercările celor două monarhii de origine asiatică de a cuprinde Grecia, monarhia persană, care n'a izbutit să ocupe teritoriul european al acestei rase, și monarhia macedoneană, străbătută mult mai îndelungat și mai în adânc de cultura greacă, mult mai greacă ea însăși ca înfățișare, și care a izbutit în atingerea acestui scop, prin urmare între anul 490 și anul 330 se întinde vremea în care Elada poate desfășura în deplina lor înflorire însușirile caracteristice ale geniului său etnic. A-tita și este, de fapt, ca unitate creatoare, și nu ca arenă de lupte orî teren de descompunere, Elada. Ce s'a spus mai înainte, a atins numai pregătirea civilizației grecești, a presintat numai explicarea motivelor adînci pentru care a existat pe lume această civilizație, a însemnat numai urmărirea felului cum civilizația elină s'a desfăcut din cele asiatice, cu care s'a văzut că are atîtea raporturi și de la care păstrează, până la capăt, anumite înțipăriri. Pe această cale se poate înțelege și de ce s'a produs civilizația originală grecească și cît trebuie scos din noțiunea absolută a originalității pentru ca să nu fim nedrepti față de inițiatorii acestei culturî și de reprezentanții

tuturor celorlalte care au luminat de jur împrejurul focarului elin. Noțiunea istorică, noțiunea de istorie universală a greșităii, a elenismului, a trebuit să fie fixată mai întâiu. Și, dacă s'a pomenit de luptele cele mari de la Termopile, de la Marathon, de la Salamina, de la Mycale, de la Plateia, momente de căpetenie ale luptei Grecilor împotriva Perșilor, nu s'a făcut pentru aceste lupte, a căror expunere nu intră în cadrul nostru nici într'un chip, ci numai în legătură cu mersul general al ideilor în lume.

Vom privi la însuși elenismul acesta, odată format, și vom vedea întru cât adevărul corespunde concepțiilor curente, mai simple, dar nu mai drepte decît complexe concludii ale cercetărilor mai nouă. Se va vedea înaintea de toate cum el, în luptă cu forțele dușmane unității elenismului și unei originalități elenice unitare, se luptă timp de un secol pentru a fi ceea ce instinctiv simția că ar trebui să fie și ceea ce, cu toate acestea, n'a ajuns să fie niciodată.

Fiindcă trebuie să ni schimbăm cu totul părerea obișnuită despre civilizația elenică. Se crede prea mult că ea a fost ca o luptă de la Jocurile Olimpice, atletii, în cazul acesta, fiind cetățile, care echivalează pe vremea aceea cu ce sînt astăzi națiunile, deși erau atît de restrînse în ce privește teritoriul. Cetățile decî, pregătite pentru luptă, cum se pregătiau atletii, cunoscînd anumite norme morale ale luptei, se silesc, timp de mai multe decenii, a cîștiga biruința în vre-un domeniu de artă, de filosofie, de concepții politice, într'un domeniu cetățenesc, nu militar, de realizare eroică. Și concepția obișnuită spune că, fiind bine pregătiți, avînd însușiri superioare de rasă, lucrînd în împrejurări favorabile, Grecii, atleți ai acestui joc olimpic în istoria universală, care este propria lor istorie, au și ajuns la țintă, primind cununa de lauri. Și, dacă, după toate acestea, atletii oboșiți au căzut, aceasta se da-

torește și faptului că misiunea lor era îndeplinită. Ce și-ar fi propus ca țintă luptătorii, a urmărit-o cu puteri comune, solidar, înțelegîndu-se deplin, ca o unitate, și astfel, la urmă, și-ar fi atins scopul, pe care-l putem recunoaște în puterea artei nouă, a filosofiei îndrăznețe și a vieții publice libere. Cu alt termen de comparație, ar fi o dramă bine concepută, condusă într'un chip absolut unitar și logic și ajungînd la sfîrșitul său firesc.

Acestei concepții dramatice i-am putea opune o altă concepție, tot dramatică și ea, dar mai puțin liniștitoare pentru suflete, o concepție care cuprinde mai puțină seninătate 'n desvoltare și lasă în sufletele noastre mai puțină bucurie. Său, totuși, ea lasă seninătate și bucurie, dar nu prin sfîrșitul ei, ci numai târziu, la capătul considerațiilor cu privire la înfrîngerea luptătorului care s'a prezentat pe scenă, considerații care se desfășură mai departe în sufletul nostru.

Sînt drame care conțin o morală pe care o realizează triumfător pe scenă și sînt altele care înfățișează, nu un triumf, ci o înfrîngere, dar înfrîngerea aceea este de așa natură, încît scena însăși n'o poate rezolvi deplin în motivele sale, ci trebuie colaborarea ulterioară a propriilor noastre meditații.

Din această categorie de spectacole dramatice face parte istoria Eladei de la 490 la 330. Vedem o înfrîngere, una din cele mai mari înfrîngeri, — n'aș zice și una din cele mai nemeritate, dar una din cele mai fatale pe care le cunoaște istoria lumii. Niciodată puteri mai mari, întreprinse cu scopuri mai nobile, n'au căzut de mai de sus, într'o catastrofă mai emoționantă pentru orice suflet. Avem a face cu un neam care a vrut să fie un popor, o națiune, și n'a izbutit să fie unul, cu un popor în sensul material care a vrut să fie și supt raportul moral un popor, dar, cu toate eforturile sale, n'a ajuns la această țintă. S'ar zice că nu voiă. Ba, instinctiv, voiă. A fost

un timp cînd n'a înțeles, dar a fost altul cînd a căutat aceasta din toate puterile sale. A vrut și poporul elin întocmai cum a vrut poporul roman, și ceia ce cu mai puține mijloace a realizat Roma, Elada n'a fost în stare să realizeze cu mult mai multe efortări, căci sărăcia morală a Romei, unită la început cu o sărăcie materială de neînchipuit, cuprindea însă elementele esențiale de organizare pe care lumea grecească nu le-a avut. E trist că nu le-a avut, căci, dacă prin elemente elenice s'ar fi realizat, în ordinea politică, ceia ce a realizat Roma, mult mai puțin înzestrată decît Grecia. cine știe care ar fi fost soarta lumii astăzi ! Dar zeii, geloși pe umanitate, și-au împărțit darurile între neamuri.

Și vom vedea astfel cum din acea mare urgie care a izgonit pe Perși de pe teritoriul grecesc, care a creat o civilizație, pe care în elementele ei de căpetenie o vom analiza, care a produs într'un asemenea ceas un mare și sublim sentiment de trăinicie, înfățișat în formele nemuritoare ale artei, cum din toate acestea, ceva mai tîrziu, s'a produs anarhia continuă, luptele interioare, demoralizarea învinșilor prin sentimentul însuși al înfrîngerii. Este demoralizantă înfrîngerea care cuprinde într'însa conștiința unor păcate ireparabile. Căci s'a produs în lumea grecească în veacul al V-lea încă, dar mai ales în al IV-lea, una din acele înfrîngeri careucid sufletul învinșilor. Și, de partea cealaltă, s'a cîștigat o biruință din acelea care nu înseamnă o înălțare pentru biruitor. Atena a căzut, într'o conștiință de supremă descurajare. Înfrîngerea ei de la 404. dărîmarea zidurilor cetății. desființarea imperialismului ei economic, ca să întrebuițăm un termen modern —, a sfărîmat însuși spiritul atenian. N'a căzut numai pietrele așezate pentru a apăra cetatea, ci, odată cu ele, a dispărut și acele puteri misterioase care parcă erau cuprinse în această incintă a vechilor pietre. Și, pe de altă parte, Lacedemona, care a biruit, care a

ajuns la ținta ultimă a setei sale de a înfrînge cetatea rivală, n'a tras din această biruință niciunul din elementele care asigură succesul în viitor. De fapt, ea era tot așa de învinsă ca Atena însăși. Și așa de fatală era rivalitatea aceasta în ea însăși, *in principiul ei*, încît, cînd, peste cîtăva vreme, s'a ridicat și în contra expansiunii peloponesiene, represintată prin Sparta, o a treia cetate, Teba, cu toate meritele militare, cu toată autoritatea civilă, cu toată puritatea eroică a unui Epaminonda și a unui Pelopida, conducătorii ei în lupta aceasta pentru a scutura jugul aspru al Lacedemonei, nu s'a produs iarăși nimic din fenomenele înălțătoare ale biruinții. A treia zi după biruință, victoriosul era gata să primească și el lovitura de moarte. E ceva asămănător cu ce se petrecea în acele sîngeroase spectacole antice, în care, de fapt, eroul nu era un biruitor, ci jertfa designată, prin oboseala sa, gladiatorului proaspăt care trebuia să între după aceasta în arenă. Spectacolul, înfățișat prin căderea rînd pe rînd a tuturor acestor „victorioși“, cari-și chemaū moartea în momentul chiar cînd puneau piciorul lor pe trupul celui învins, spectacolul acela îl înfățișa lupta dintre cetățile grecești. Și lupta aceasta, așa de îndelungată, a cuprins și mistuit în ea atîta bogăție, atîtea puteri artistice, atîtea tesaure acumulate în ordinea lucrurilor materiale și în ordinea concepțiilor morale, a distrus atîtea speranțe, nu numai pentru cetățile acelea, dar pentru omenirea în genere, încît ar fi păcat s'o tratăm cum se face de obicei de către acei eminenti arheologi cari sînt istoricii antichității, cu banalități arheologice căptușite cu banalități morale, căci nu cu lucruri din Plutarh, dintr'un „De viris illustribus“ al grecității, se poate vorbi de unul din cele mai mari lucruri întîmplăte pe lume.

S'a arătat că sentimentul, relativ, de unitate elenică nu

s'a format pe teritoriul grecesc, nici în Atica, nici în Pelopones, nici în Beoția, nici în insule, ci sentimentul acesta a venit gata făcut din străinătate. El s'a format din contactul neconținut pe care elementele grecești, despărțite în acea vreme afară de coloniile care roiesc plecând din Metropolă, elementele care s'au desfăcut individual, ca artiști, ca meșteri, ca soldați, l-au avut între sine, întrind în legătură cu o mulțime de lume străină. Și, de oare ce elementele acestea nu stăteau totdeauna în aceeași țară ci, întocmai ca Grecii moderni — explicația este aceeași și pentru unitatea politică a Greciei de astăzi și pentru sentimentul de unitate politică al Greciei celei vechi —, erau, când într'o țară, când într'alta și vedeau totuși că față de indigenii din toate aceste locuri sînt cu totul deosebiți, iar ei unii față de ceilalți absolut aceeași, de aici, din acest traiu vagabond al unei părți însemnate, cea mai întreprinzătoare și mai nobilă, din poporul grecesc, s'a format sentimentul comun de elenism. Cel d'întăiu templu care a purtat singurul nume elenic (Panhellenion) a fost în Egipt. Cea d'întăiu cetate care a cuprins pe Grecii de pretutindenii și numai pe Grecii, neavînd voie să adăpostească pe alții, a fost Naucratis din Egipt, despre care s'a mai vorbit aici. Și putem aduce înaintea și alte fapte: printre înaintașii poeziei lirice grecești sînt, precum se știe, Alceu și Safo; dar un frate al preotesei Safo a fost negustor în Egipt, circiumar la Naucratis, iar Alceu a avut un frate care a servit la Babilonieni, pe cînd el însuși se afla la Egipteni. Așa se făcea dispersiunea, fecundă în rezultatele ei, a poporului grecesc. Italia modernă ea însăși s'a format ca o concepție, ca un ideal, o credință și un devotament, în străinătate, și nu în cercul îngust al stătuțelor și posesiunilor străine de acasă.

Odată ce sentimentul acesta s'a fixat, s'ar putea zice că el a contribuit fără îndoială la apărarea Greciei împotriva Perșilor. Ni putem da samă de sentimentul pe

care l-au avut Grecii cînd au cîștigat biruința contra lui Xerxe, și prin opera lui Herodot. Bine înțeles cine nu-l consideră, cum o face cutare învățat german, foarte recent, ca pe un conferențiar care expune prin cuvîntările lui răzlețe, mai tîrziu legate, de și insuficient, între ele, rezultatele unui vagabondagiū de turist¹.

Cu încredere putem lua pe Herodot ca să cetim în simplitatea lor paginile acelea în care zugrăvește și în spiritul ei lupta. Dar, de oare ce genul istoric și mai ales genul filosofic-istoric, s'a dezvoltat mai tîrziu de cum s'aū dezvoltat genurile poetice care pot cuprinde în ele și povestirea unei lupte naționale, cum era aceia împotriva Perșilor, este cu mult mai bine pentru a se informa cineva răpede asupra stării de spirit din Grecia biruitoare să iea tragedia lui Eshile, tragicul cel bătrîn, „Perșii“.

Dar, înainte de a vorbi puțin de drama aceasta a celui mai puternic dintre întemeietorii teatrului la Greci, trebuie să dăm o caracterizare a inșei opereī lui Eshile, care ne va ajuta să înțelegem și felul cum se înfățișează lupta la dînsul. E dramă o bucată de Eshile, e dramă o bucată de Sofocle, e dramă o bucată de Euripide. În ce privește forma, ele fac parte din același gen literar, și un critic frances, de acum cîteva decenii, Brunetière, propusese să se înlocuiască criteriul obișnuit al studierii deosebitelor literaturī prin studierea genurilor literare, ceia ce înseamnă a studia uleiurile saū vinurile după forma vasului în care aū fost cuprinse și influența exercitată de el. Din punctul de vedere contrar, aș zice: este mai mare asămănare între Herodot și Eshile, de și unul a scris istorie și celălalt drame, decît între Eshile și Euripide. Evident și la unul și la altul din acești dramaturgi apar eroi pe

---

¹ În *Real-Enzyklopädie des klassischen Altertums* (Pauly-Wyszowa).

scenă, după datină, ca să se arăte mai mari decît oamenii obișnuiți, cu încălțăminte specială, cu măști impunătoare pe față, apoi în aier liber. Înaintea miilor de oameni cari se îngrămădiau să vadă tragedia în legătură cu serviciul divin *totdeauna*, cu anumite momente din religiunea națională sau din forma locală a acestei religii naționale, înaintea tuturor acestora apare ființa omească transfigurată, prefăcută după cerințele vechii legende, — căci mai mult era vorba de vechile legende care se înfățișau acolo — și, dialogul urmă, liniștit, calm, plastic, de la început pînă la sfîrșit, cu foarte puține mișcări, gemetele înseși, cu figura imobilă și trupul fixat în atitudinî de statuie, neavînd în ele nimic care să strice euritmia senină a întregului. Este o mare deosebire între tragedia veche și între drama modernă. Drama modernă, începînd chiar din timpul lui Shakespeare, este o dramă a mișcării, care aceasta e mai ieftenă supt raportul artei decît imobilitatea din tragedia veche. Adecă și un teatru de picioare, pe cînd tragedia atunci era numai un teatru de cap și de inimă, *mai ales* de cap. Ea se isprăvia odată cu legenda, fiindcă drama trebuia să fie asemenea și egală cu dînsa. Era, astfel, nu un respect al adevărului istoric, pe care nimeni nu-l cerea nici azi unui poet, dar un respect al *autenticității* istorice. Fiindcă tradiția era mai veche decît drama, aceasta se dădea după tradiție, în spirit și în formă, și nu povestirea, nu drama avea să urmărească a crea o tradiție. La Eshile ca și la Herodot este decî o presintare senină și maiestoasă a lucrurilor care s'aũ petrecut, potrivit cu întregimea rigidă a tradițiunii sacre. Individualism, interpretare personală, interpretare filosofică, lucruri ca acestea nu există. Și aici e deosebirea între Eshile și ceilalți. El primește lucrurile așa cum sufletul poporului elenic le-a proclamat și fixat odată pentru totdeauna, le reprezintă într'o consonanță sufletească absolută cu toată lumea

care este acolo. Drama lui nu pornește de la scîndurile sau pietrele scenei pentru a convinge și cuceri lumea, ci, de la început până la sfîrșit, public și actori, graiul de pe scenă și așteptarea din sufletul spectatorilor, sînt unul și același lucru. E ca, astăzi, la Oberammergau, unde se adună o mulțime de lume ca să vadă patimile Domnului, puse pe scenă de foarte mulți, în feluri deosebite, dar care aici nu trec prin imaginația unui poet creator de dramă modernă, prin jocul unui actor profesionist, ci niște țeranî de acolo, cari cred adînc că lucrurile acestea s'au întîmplat, că spectacolul acesta a fost odinioară, daŭ prin credința lor unei reproduceri oneste, îndelung pregătite, un zdrobitor caracter de realitate. Aici și acum, ca și atunci, în Grecia veche, de la început până la sfîrșit este un imens curent de sinceritate, în care nimeni nu se simte spectator sau actor, ci într'un singur suflet se contopește toată lumea care lucrează și asistă.

Așa era drama lui Eshile. El nu inventează nimic, sau, dacă adaugă, este așa de stîngaciŭ! Cînd aude cineva vorbindu-se de *Perșii* lui Eshile, crede că va găsi o pregătire misterioasă a conflictului, ca într'o penumbrată dramă de Maeterlinck, o mare primejdie răsărind în mijlocul așteptării îngrijorate, puteri tainice ieșind din toate părțile pentru a o sfărîma și în sfîrșit, ea fiind biruită, un strigăt de triumf din partea tuturor acelora cari au trecut prin greutatea ei. De loc! Autorul presupune toate lucrurile cunoscute, le presupune pe toate interpretate și interpretate *uniform* în sufletul tuturor.

Și, atunci, dacă întîlnim pe mama lui Xerxe, pe Atosa care vorbește, înfiorată, de visul ei cu cele două femei care se înfățișează, una Persană, alta Doriană, de lupta petrecută între ele, de prevestire, dacă apare Xerxe însuși trecînd ca un nor plin de trăsnete, dacă mulțimea, corul cîntă biruința, toate lucrurile acestea nu sînt dramă, cum o înțelegem noi, personagiile apă-

rînd pentru a intra în acțiune în clipa chiar cînd aceasta li se cere, ci spectacol dramatic. Așa ar fi fost dacă vechiul „spectacol bisericesc“ al Irozilor, ce se tîrăște desprețuit pînă în zilele noastre, ar fi fost în tradiția unui singur popor și ar fi întîlnit geniile poetice care să-î dea o formă superioară.

Sînt două secole de la Marathon pînă la Cheroneia, pînă la înfrîngerea oștilor grecești coalisate de către falanga macedoneană a lui Filip, dar e de ajuns să fi trecut cîteva decenii, și avem a face absolut cu altă lume. Căci, cînd a început odată o prefacere în lumea grecească, ea a fost așa de răpede, a schimbat formele existente așa de uimitor, încît cineva trebuie să-și păstreze deplina stăpînire asupra lui însuși ca să nu se uimească de frumuseța artistică, să nu se îmbete de iuțeala spectacolului, să nu se lase cucerit de forța dramatică ce se desface din aceste lucruri, ci să claseze laolaltă numai ceia ce în adevăr înseamnă același lucru și să observe destul de atent ca să poată fixa granițe acolo unde în însăși realitatea lucrurilor granițe există. Și atunci vom zice : cunoaștem societatea grecească biruitoare împotriva Perșilor prin Herodot, o cunoaștem prin Eshile. De aceia numai aici trebuie să căutăm felul ei de a înțelege lucrurile fără a ne coborî puținel mai în urmă spre a crește o informație care însă n'ar mai avea același sens.

Vom întîlni fără îndoială în „Perșii“ lui Eshile, alături de spusele Atosei și ale lui Xerxe, de ceia ce arată ei din punctul de vedere persan, în interpretare totuși grecească, și alte declarații, care sînt, am zice, ale națiunii elenice. Este o conștiință că Elinii — toți — au dus lupta, că o Eladă — unitară — a biruit, că nu numai Persia, dar Asia a căzut la pămînt prin loviturile date de Greci, căci poetul numără pe Egipteni, pe Lidieni și alți Asiatici între dușmanii răpuși. Nu e lupta între Perși ca popor și între

Greci ca alt popor, ci e aceia, mai vastă cu mult, între un spirit nou de libertate, recunoscînd singura regalitate a minții, și vechea concepție a monarhiilor asiatice, care a trecut din Haldeia în Egipt și din Egipt în Haldeia, care de acolo a trecut la Mezî, la Perși, la Macedonenî și înainte de la ei și spre Greci, dintre cari unii o și admiteau: cei din Asia Mică, din Bizanț, din Tracia, alții nu. Simțiau și învingătorii că a biruit un principiu, dar nu erau în stare să judece pe deplin principiul care biruise.

Între piesele lui Eshile este însă una mai impresionantă decît „Perși” și decît toate: „Prometeu pus în lanțuri” („Prometheus Desmotes”). Ea are în adevăr un superb sens filosofic. „Prometheus Desmotes” nu este nici ea o dramă, o *represintare*, ci tot o *presintare*, un tablou, care ține un ceas. glasul auzindu-se doar cînd dintr’o parte. cînd dintr’alta. Figurile ar putea să stea tot nemișcate, afară de o ușoară atitudine din partea acelor agenți ai lui Zeus cari pecetluiesc pe stîncă pe Titanul Prometeu, fiindcă a dat oamenilor puterea focului, Kratos și Bia (Puterea și Violența). Dar, de la cele d’întăiu cuvinte, Prometeu iese din legendă și se ridică mai sus. Focul însuși nu este *un element* al progresului, ci este simbolul însuși al progresului. Tot ceia ce oamenii au căpătat pe urmă, ieșind din orbirea nopții, întăiu, pentru a face lumina, pentru a înțelege pe urmă, pentru a se lupta puțin după aceia și pentru a birui la sfîrșit. toate acestea sînt în legătură cu darul pe care Prometeu l-a furat de l-a adus oamenilor. Este începutul osebirii între ordinea divină și ordinea umană; pînă atunci se trăise numai *supt zeî*, acum începe a se trăi *prin oameni*.

Dar de la această concepție că, fie și cu ajutorul unui Titan, oamenii pot lucra în fața zeilor deocamdată, mai tîrziu poate și împotriva zeilor, ajungînd și la biruința asupra *vechilor* divinități, în crearea cărora nu-și au și ei partea, pînă la ideia că lumea este totuși condusă de

acea umanitate liberată, se mai află o deosebire. De-odată omul a apărut; și el va fi pedepsit fiindcă a îndrăznit să apară. Prometeu este, dacă voiți, întâiul dintr'o dinastie de rebeli; trebuie să vie apoi alții cari să-i rupă lui lanțurile și pe urmă șirul actelor de liberare și de activare umană să continue mai departe.

Sînt zeii și aici, în piesă, și deocamdată Eshile se teme să ni spună că zeii pot fi învinși; crede că este impiu. Dar el așează peste zeii pe cari-i numește „cei noi“, alți zeii, mai vechi, cari așezția sînt părinții detronați ai divinităților ce au pedepsit pe Prometeu. Și Titanul aminteste că a dat ajutorul său lui Zeus ca să se suie pe tron, biruind pe Kronos, tatăl său cel bătrîn. Prin urmare, dacă zeii d'întăiu au ajutat la ivirea umanității, oamenii au ajutat și ei la întronarea divinităților nouă. Un început de antropomorfism mărturisit. „Este al mieu zeul“, pe cînd, înainte, zeul zicea: „este al mieu omul în toate, cum toate în lume sînt ale mele.“ Cei ce au putut sfărîma ordinea divină și au întemeiat altă ordine. îi cer să nu fie nedreaptă față de dinșii. Este în tragedie un strigăt continuu de chemare la judecată, pe care-l scoate Prometeu împotriva lui Zeus, o adevărată revoluție împotriva religiunii de supunere tăcută. Și Titanul are și înaintea cui să cheme la judecată pe dușmanul său din ceruri.

Se scria, de la o bucată de vreme, și în materia pe care o numim filosofică, începîndu-se, natural, din preajma templului, liberîndu-se apoi de ideile divine, rămase acolo în templu. Și, în tendința firească spre unitate, cea d'întăiu Asia Mică începe să caute care sînt elementele înseși ale existenței. Și piesa lui Eshil interpretează această descoperire a principiului unic al existenței, într'o formă corespunzătoare cu cerințele iluziunii în care ea cuprinde adevărul. Și ea zice: Mai sus decît oamenii, mai sus decît zeii cei noi, mai

sus și decît zeii cei vechi, mai sus decît tot ce *poate fi*, este *cum trebuie să fie* toate lucrurile care sînt acum și care vor fi vre-odată. Aceasta e „destinul“ („*pepromene*“), ursita, necesitatea, „*ananke*“ (*ἀνάγκη*). Dar ursita nu vine și ea din lumea divină? Nu; este cea d'întăiî formă pe care o îmbracă în mintea omului *legea*. De la „*ananke*“ datorie, ursită, la „*nomos*“, *lege*, este o întregă desvoltare, pe care oamenii au făcut-o, numai Dumnezeu știe cu cîtă greutate. Ca să existe o lege pentru oameni, cum toate lucrurile vin încă de la zeii, a trebuit să existe înaintea de toate o lege care să angajeze și pe zeii. Și poate nu s'ar fi gîndit oamenii că sînt datorii să respecte legea, dacă nu li s'ar fi spus înaintea că legea stăpînește și actele zeilor. O superbă descoperire a spiritului uman!

Așa se vîd, prin urmare, lucrurile în epoca războaielor persice. Îndată după aceasta se petrece o schimbare. Noi o vedem intrupată în operele dramatice ale lui Sofocle. Sofocle nu este încă represintantul prin scris al stării de spirit care corespunde războaielor interne, discordiei lăuntrice, așa-numitului războiū peloponesian, descris de Tucidide. El represintă o delicată formă intermediară a spiritului grecesc. E învăluit într'un mister, plin încă de sentimentul divinității. Acest sentiment al divinității nu este însă sentimentul unei divinități intime. Pe urmă numai s'a ajuns ca în sufletul omului divinitatea să capete un altar personal, intim. Noțiunea divinității a trebuit însă să se coboare din înălțimile sale atîtea și atîtea trepte, pentru care a trebuit multă vreme. Față de Dumnezeu proiectat de frica sufletului omenesc și de speranța acestui suflet omenesc în afară de tot ceia ce există, trebuie o întregă silință pentru a-l atrage, din ce în ce mai mult, a-l atrage pios către sufletul nostru, spre a-l liberă din noile lui lanțuri. Pentru această operă de iubire, după cea d'întăiî, care fusese opera groazei și a speranței, a trebuit să treacă vreme, și multe

elemente din viața materială și morală a umanității erau să se adune ca să se atingă acest rezultat. Pentru a se ajunge la zeul, apropiat prin iubire și dezvoltat tocmai prin această iubire, se trece întâi printr'o fasă de tulburări omenestii, de nesiguranțe șovăitoare și pipăitoare, așa cum le întâlnim în Sofocle.

Pe cât de clare sînt toate liniile, ca ale unei stînci aspre, în Eshile, pe cât sînt de clare, apoi, în sensul unor figuri geometrice, făcute pe tabelă, în Euripide — linia de piatră a lui Eshile, de o parte, linia de cretă a lui Euripide, de altă parte, linia maiestooasă a lui Eshile în față cu linia de cabinet și de clasă a lui Euripide —, pe atît de mult domnește vagul mistic la Sofocle. Se vede o societate care-și caută un drum și care nu și-l poate găsi. Sînt o mulțime de elemente din trecut în Sofocle. Tragedia franceză din secolul al XVII-lea a pretins că s'a inspirat din tragedia antică. Ilusie! Poate în ce privește numele persoanelor și caracterul povestirii care se înfățișează. Dar nici Corneille, nici Racine nu pot să dea ideia cea mai slabă, — în starea studiilor pe vremea lor, ei cari nici nu știaū grecește, — despre ceia ce se cuprinde în tragedia cea veche elină. Sofocle, cu toată aparența lui umană, este totuși atît de tradițional, atît de ieratic, de conservativ religios! Iată și o tragedie a lui care ne va lămuri pe deplin în această privință: „Electra“.

Agamemnon, întors din războiul troian, este omorît acasă de către soția sa, și ea pretinde că a făcut aceasta fiindcă el a sacrificat pe o altă fiică a lor, cedînd unor cerinți rituale. După aceasta ucigașa se căsătorește cu Egist, complicele ei. Fiul, Oreste, e furat de acasă, ca să nu fie jertfit, și trimis în străinătate, unde trăiește multă vreme. În acest timp, mama nu se gîndește la fapta ei, cu părere de rău, nici la fiul pe care-l știe înstrăinat, și nu mort, ci numai, cu groază, la faptul că prin el ar putea să-i vie răsplata pentru omorul săvîrșit. În același timp

Îi trăiesc două fete acasă: una, care aproape s'a împăcat cu starea de lucruri, hrănind în sufletul ei numai o jale nelămurită pentru tot ce s'a petrecut impiu și crud în familia ei, și cealaltă, Electra, care cu curaj își înfruntă mama și trece peste sentimentul datorit aceleia care i-a dat zilele pentru a plînge neconținut pe tatăl pierdut și a cere zeilor ca pedeapsa să se îndeplinească, fie și cu orice preț, în orice formă, împotriva vinovaților.

Iată că vine cineva care spune că Oreste a fost omorît la jocuri: a luat și el parte la întrecerea cu carul, caii s'au speriat, și tînărul a fost sfărîmat, de nerecunoscut, supt copitele lor. Atunci se produce conflictul tragic. Mama are un strigăt de durere, înnăbușit imediat prin sentimentul siguranței cîștigate. Electra pierde orice încredere în săvîrșirea faptei pentru care trăiește. Acesta e conflictul uman. Dar iată că apare însuși Oreste, care, după ce îndeplinește jertfa la mormîntul părintelui său, se înfățișează la curte, vorbește cu sora sa, căreia-i vădește taina, și intră în palat, unde omoară pe mama lor și apoi pe Egist. Aceasta e „drama“, fapta.

Este ceva ieratic înlăuntru, conservativ religios, mai vechi decît morala și, mai ales, mai vechi decît simțirea? De sigur. N'are decît să se uite cineva mai adînc pentru a înțelege cum se petrec lucrurile. Ele se fac *prin* oameni, dar nu *de* oameni. Zeii au cerut sacrificiul fetei lui Agamemnon, pentru un păcat pe care nu-l săvîrșise el, fiindcă ei, zeii, îi ceruseră jertfirea fetei sale. Zeii au nevoie de curățire, de ispășire. Zeii trimet acum pe fiul celui ucis ca să îndeplinească actul, împotriva sentimentelor umane, fără voia ca măcar sentimentele umane să se manifeste. Ele sînt interzise mamei, dar mai ales, absolut, fetei și fiului. Dacă voiți, sînt oameni, dar oamenii aceștia nu trăiesc în atmosfera lor umană, ci într'o atmosferă divină.

Deosebirea cea mare între Euripide și Sofocle este, astfel,

următoarea: Sofocle a păstrat pe oameni în atmosfera divină, pe cînd Euripide va înjosi pe zei în atmosfera umană. La Eshile este un imn unic față de forma superioară a religiozității. Cerul face bine orice ar face, în forma aceia care întrece zeii și este ursita. La Sofocle este altceva: oamenii încep a simți, *ii doare*. Cele d'întăiu strigăte ale suferinții omenestii, provocate de zei, se aud, nu ca un act ritual, opus cîntării de laudă și mulțămire, ci ca un semn de durere. Totuși ele nu sînt ascultate, ele n'au dreptul să determine și să impuie soluții. Zeii stăpînesc de-asupra. Ei trec mai presus de tot ceia ce încearcă, sfios, omul față de atopoternicia lor.

E interesant în această privință sfîrșitul tragediei lui Sofocle. Egist se întîlnește cu acela care-l va ucide. Oreste se vedește și e întreat pentru ce a venit. Se vede îndată. Și el conduce pe Egist cum conduce un preot jertfa pe care o va înjunghia înaintea altarului. Un autor modern de dramă ar rezolvi chestia din cîteva strigăte nearticulate, din cîteva izbucniri elementare ale sufletului. Cu cît va ști mai mult să cruțe cuvintele, cu atît va fi mai bine; cu cît va stărui mai mult, cu atîta ni se va părea mai nenatural și ridicol. În atmosfera lui Sofocle, Egist discută. Pentru noi, pare absurd; nu e însă și din punctul de vedere al autorului tragediei. Fiindcă totul trebuie să se facă aici cu decența îndeplinirii exacte, reci, nemiloase a unei ceremonii religioase. Zeul omoară, zeul pedepsește, zeul răscumpără la urmă, nu prin iertare, căci iertarea nu este ceva divin, ci prin *purificare*, care se întinde, după ce lucrurile care trebuia să se îndeplinească, s'au îndeplinit.

Un alt cas: tragedia lui „Filoctet“. Aici sînt numai zeii ca factori det. rminanți. Filoctet a vrut să meargă în războiul Troii. A avut o neînțelegere cu Odiseu, de pe urma căreia a fost debarcat din corabie și lăsat pe-o insulă pustie: avea un arc și săgeți minunate; s'a atins cu veninul lor; era răspingător pentru ceilalți. În această pus-

tietate stă rănit, rana i s'a tot infectat și el suferă de multă vreme de chinuri înspăimântătoare. Zeii spun însă că nu se poate lua Troia fără arcul și săgețile lui Filoctet, care sînt în legătură și cu rosturile lui Achile în războiul legendei eroice. Atunci se trimete Neoptolem, fiul lui Achile însuși, ca să capete prin înșelăciune arcul și săgețile nenorocitului. Tînărul se duce, se dă ca prieten, caută să cîștige încrederea bolnavului, lăudîndu-se ca adversar al adversarilor lui, și, în sfîrșit, izbuteste să puie mîna pe armele minunate. Atunci se produce o luptă strașnică în sufletul lui: omul acesta nenorocit, care-și duce viața numai cu acest arc și cu aceste săgeți, să fie el expus fiarelor în insula pustie, să fie amenințat cu moartea numai spre a se aduce un serviciu cauzei sacre pe care o represintă trimesul? Este un îngrozitor chin de conștiință. Pe de altă parte însă, Odiseu, el care nu are niciun scrupul, știe numai atîta: că prin aceste arme re să se îndeplinească ceva. Și atunci trebuie să intervîie un zeu care să rezolve conflictul. În adevăr, se și coboară unul, Herakles, care zice: nu se poate altfel războiul decît așa. Meargă însă și Filoctet la acêl război cu armele sale! Și în felul acesta s'a rezolvit conflictul. Oare din afară, de la zei, veniți subit, „ex machina“, pentru a descurca aceia ce încurcase nedibăcia poetului? Așa zic interpreții. Greșala lor este într'aceia că, de fapt, zeul nu vine numai la sfîrșit, ci zeul există de la început, și domină, și impune. Toți oamenii sînt jucării în mîna lui. Lor li se îngăduie numai un lucru: cum dincolo li se îngăduia strigătul de durere omenească al Electrei, îndoiala Clitemnestrei la vestea morții lui Oreste, aici li e îngăduită tortura de conștiință a lui Neoptolem, represintînd elementul acesta nou, revoluționar, de umanitate.

Ei bine, în vremea aceasta de nehotărîre 'n tragedie, era o nehotărîre și în viața publică grecească. Iată în ce

stătea aceasta nehotărîre. Venise — amvăzut — din afară curentul de unitate națională grecească. Cînd aŭ răsărit Perși, instinctiv toți Grecii s'aŭ fost strîns laolaltă pontru a-î răs-pînge. Resultatul, în timpurile noastre, ar fi fost întemeierea unei forțe politice pe basa acestei unități. În Grecia nu se putea. Curentul acesta, așa de frumos în depărtare, așa de eroic în lupta abia încheiată, se lovește de-odată de zidurile cetăților, ale tradițiilor deosebite. Nu numai că fiecare din cetățile grecești s'a fundat în alte împrejurări, dar de multe ori fiecare din cetățile acestea represintă o altă tradiție, ba chiar întru citva și altă rasă. Cine crede că Lacedemonianul era exact de aceiași rasă cu Atenianul sau cu Tebanul, se înșeală, de sigur, foarte mult. Cu cine va fi fost în legătură rasa elenică pură la Atena nu se poate spune, dar că era în legătură viața din Beoția, de exemplu, cu elementele tesaliene din Nord, care erau ilirice, în această privință nu este nici cea mai mică îndoială, precum nici că în Lacedemona elementul grecesc se așternuse peste o puternică populație indigenă, mai veche decît Grecii, din care făceau parte Heloții (Iloții), și, de fapt, pe lîngă aceia cari rămăsese osebiți ca Heloții, erau fără îndoială atîția cari se amestecaseră în însăși rasa dominantă.

Prin urmare alte împrejurări de fundare, alte principii de guvern, alte tradiții, chiar altă rasă. Decî și, firește, altă organizație politică și economică. Lacedemona, așezată în interior, avînd să lupte cu rămășițele vechii populații aborigene din Mesenia și alte părți, Atena așezată într'un teren neroditor, îndreptată în chip firesc către Mare. În Sparta, cum ni arată foarte bine Tucidd, lumea trăia patriarhal în sate. Istoricul spune chiar foarte frumos: să nu judecăm puterile politice după urmele pe care le lasă; distrugeți Lacedemona și o să se mire toată lumea cum a încăput armata de atîtea ori biruitoare, regalitatea, dominînd asupra întregului Pelopones, a Spartanilor, în

sfărîmăturile acestea de căsuțe și colibe, fără nicio artă. Căci nu există statui scoase de la Sparta, nu există urme artistice de arhitectură, semne de frumuseță legate de pămîntul acesta. Pe de altă parte, Atena, îndreptată asupra mărilor, care devine un centru de artă și producții intelectuale și, în alt domeniu, un centru de organizare economică a bogățiilor, un „Stat“ capitalist, cu contoare în deosebite părți, care încheie *de aceea* alianțe cu orașele și insulele din toată Grecia. Dincoace, în Pelopones, o confederație militară locală de continentali; dincolo, în Atena, o alianță liberă, fără margini, pentru cîștig. Un termen de asemănare s'ar găsi în timpurile noastre la două țeri, care represintă federația în cele două forme deosebite ale Greciei vechi. Un istoric engles, Froude, a numit Anglia cea nouă, care se întinde, cu tendințele sale de dominație, și asupra Canadei și asupra Australiei, legate printr'o conștiință comună de metropolă: „Oceana“. Așa era Atena, — cu saū fără arta ateniană în forma de asociație modernă care-î corespunde¹. Și Germania strînsă din toate părțile, avînd doar un golf ca Marea Baltică și un colț de Mare a Nordului, simte nevoia, din cauza compresiunii dintre Rin și Vistula, de a-și strînge Statele împreună într'o confederație, care este conservativă, păstrînd vechile forme militare ale trecutului, ca în Lacedemona.

Și atunci, în tendința aceasta de a se crea ceva nou, Grecia nu izbuteste să dea o unitate. Ea dă numai astfel de confederații; nu una, ci mai multe. Confederația era însă un lucru vechi, care exista și în Asia: Ionia asiatică însemna o confederație, cetățile eolice, dorice de acolo aveau altele. Se formă o confederație, dar cutare putea ieși din legătura ei religioasă, unită cu un templu, cu un hram, cu

---

¹ Comparația cu Cartagena nu e justă. Aceasta era semitică *dominatoare*, nu grecește *confederativă*.

serbări comune, și cutare altă cetate izbutia să între în loc. Erau desertiuni și excluderi. Asemenea formațiuni sînt incapabile de a dură politicește și de a se manifesta militar.

Și, atunci, de la fasa aceasta a îndoielii, a nesiguranței, care se oglindește și în organizația economică, și în cea politică, cum am văzut, la Sofocle, în manifestarea literară a dramei, se trece la fasa a treia, care este războiul Peloponesului.

Pe Euripide întâi, trebuie să-l cunoaștem acum. El este acela care orînduiește elementele ideale ale dramelor sale în afară de orice cerințe ale trecutului și în afară de orice speranțe ale viitorului. Este, dacă voiți, un „bulevardier“ atenian, din orașul și momentul său. Orizontul său este locul unde trăiește în marginile singure ale vieții sale. Tendința sa este, nu de a distra, fiindcă ar fi să coboare drama, ci de a mișca, de a interesa, *omenește*, auditoriul său. La Eshile cerul este încă așa de vast încît, pe pămînt, cuprinde oameni și zei împreună; la dînsul nu este nimic distinctiv atenian. Euripide însă este Atena. El vede tocmai până la ziduri: tot ce este între ziduri, dar numai ceia ce se cuprinde între zidurile acelea. Zeii la dînsul sînt împruținați în măsura în care sînt împruținate toate lucrurile. Își bate joc franc, fără muștrări, de dînșii. Avem cutare scene, în care ei apar, ca în „Alcesta“, doar ca să se facă haz pe socoteala lor. Iată, întâi, Apolon, care s'a tocmit cioban și care-și deplînge soarta în casa stăpînului său. Moare o femeie, care se jertfește pentru bărbatul ei, Alcesta. Corul cîntă (ca și în teatrul modern de varietăți elementele de decor sînt la dînsul extraordinare). El cîntă lucruri foarte frumoase. Un moment nu se obosește cineva în asemenea tragedii, a căror unitate și al căror sens moral însă nu există. Și iată, de-odată, că apare un călător prăfuit, cam brutal, cam mîncăcios și bețiv, care se așează la masă. Nicî nu întreabă pe omul căruia i-a murit

nevastași care se pregătește s'o îngroape, despre ce este acolo în casă. Se folosește de dreptul de ospitalitate pentru a cere să fie găzduit, și începe să petreacă. I se spune însă că soția stăpînului este moartă, că o îngroapă acum. Atunci, el, care este Hercule, se informează cine o duce la mormînt. „Thanatos“, Moartea! Thanatos? Dar de atîtea ori el s'a luptat cu Thanatos și a biruit-o. Se ia decî după dînsa și o găsește chiar în momentul cînd Alcesta stă să între în pămîntul care vrea s'o ascundă. Hercule biruiește ușor pe Zeul Morții, și apoi ia pe „moartă“ de mîină—întocmai ca la „Folies Bergères“!—și o duce acasă. Bietul om, care-și văzuse femeia, de-o bucată de vreme, tot bolnavă, n'o mai recunoaște. Ar sămăna cu dînsa, dar e mai tînără, mai frumoasă! Hercule stăruie. Omul refuză întăi, zicînd că nu în momente ca acestea trebuie să i se impuie o astfel de substituie, pentru ca pe urmă să se uite la ea mai îndelung și s'o recunoască! Iar zeul își dă pe față taina: el zimbește pentru farsa pe care a jucat-o, și pleacă.

Ce depărtare între „Alcesta“ și „Prometeu Desmotes“! Și se mai presară prin piesă fel de fel de alusii contimporane. Nimic din sănătatea gîndirii lui Eshile. Dacă e vorba de popor, poetul înțeapă pe demagogi, pe cei bogați, pe cinici pentru lipsa lor de credință. S'a creat în Atena un nou spirit. În locul vechiului spirit conservativ, care se întindea asupra vechii Grecii, s'a format un nou spirit radical, care se așează aici în Atena, și ajunge apoi, în radicalismul său raționalist, la interpretarea pe care Tucidide o dă războiului peloponesian. Acest război a fost pentru Atena numai înfrîngere și, la urmă, ruină. Și, cînd aude cineva că Tucidide este Atenian, — adevărat că de sînge tracic, ca fiu al lui Oloros, care se scria și Orolos, ca vechiul rege getic,—se așteaptă un strigăt de mare durere. Atena a plecat la luptă, nu numai pentru existența ei, dar pentru conceptul libertății elenice, și nu numai pentru a-

ceasta, dar și pentru civilizația elenică, pentru filosofia și sculptura elenică, pentru tot ce se găsea în Atena și numai în Atena. Ar crede cineva că o durere nespusă va cuprinde pe toată lumea pentru zdrobirea ei. Dar Tucidide dă dreptate... Lacedemonei. Începînd cu considerații generale despre felul cum s'a format ideea de unitate grecească, el ajunge pe urmă să spuie că, dacă s'a ivit un război între Atena și Lacedemona, trebuie să recunoască și el că aceasta din urmă era strînsă de expansiunea ateniană. Pentru Sparta a fost decî o nevoie de viață să pornească războiul împotriva unei primejdioase rivale. Și aceasta o spune, cine? Un Atenian! Nu se poate o mai bună dovadă de faptul că nu numai în Atena nu mai exista un spirit elenic, dar nu mai exista nici măcar un spirit local atenian, ci numai acel spirit general uman, — blăstămul pentru omenirea din toate vremurile care se cheamă *umanitarism* și care plutește de-asupra tuturor realităților fără să aibă vederea clară și pornirea hotărîtă ce trebuie pentru a se apropia de vre una.

Și, atunci, vom zice: nu Sparta a distrus Atena, ci raționalismul atenian, acest sentiment fără basă sigură și fără margini firești, a distrus el, nu numai Atena, ci toată viața grecească. Și a rămas, ce? Sparta care biruiește pe Atena numai pentru ca mîine Sparta, la rîndul ei, să fie răpusă de altă cetate și pentru ca, apoi, să se înfățișeze monarhia macedoneană, care va stabili liniștea pe sfărîmăturile cetăților.

VII.

Monarhia „macedoneană“.

După concepția obișnuită a istoriei universale, o lecție despre monarhia macedoneană, prin urmare despre Alexandru-cel-Mare, cu pregătirea prin Filip a domniei lui Alexandru-cel-Mare și, după aceea, însăși împărțirea Imperiului între generali care au căpătat guvernul, ar avea un caracter individual eroic. Însă ar fi să se concentreze prea mult atenția, fără să se gîndească cineva la ce s'a petrecut înainte și la mediul politic, asupra calităților superioare, neobișnuite, ale genialului cuceritor. Această concepție, foarte răspîndită, nu intră decî în cadrul acestor lecții. Și monarhia macedoneană trebuie să fie înfățișată, ca și monarhiile asiatice înainte de dînsa, fiind pusă în legătură și cu tot ce s'a petrecut în Grecia înainte de ea, și cu starea de lucruri, supt raportul politic și cultural, la Greci în chiar momentul cînd Filip și după el Alexandru au ajuns să aibă conducerea întreagă a poporului elenic.

Pentru a înțelege bine pe Alexandru-cel-Mare se cere să se lepede cineva de la început de anumite păreri obișnuite, dar care, de spre aceasta, nu sînt mai puțin false. Este o părere că Alexandru și tatăl său sînt oameni străini

de Greci. Și este și altă părere, tot așa de falsă, după care Alexandru și Filip aũ fost tocmai Greci, represin-
tând interesele „națiunii“ grecești. Adevărul se găsește
la mijloc. Părerea că Filip, regele Macedonieĩ, care a bi-
ruit la Cheroneia (338 înn. de Hr.) și a izbutit să-și impuie au-
toritatea asupra cetăților în veche dușmănie ale Eladei, ar
fi fost un tiran, străin de Grecia liberă, s'a luat de-a dreptul
din Demostene, dușmanul de căpetenie al regelui macedo-
nean. Se poate zice chiar că el a creat curentul care a
adus lupta de la Cheroneia. Eraũ însă și o mulțime de
personalități de mare însemnătate în lumea grecească
care voiaũ să se înțeleagă Grecia cu Filip; printre aceștia
eraũ și mulți filosofi. Se pregătise terenul în această pri-
vință. Filosofii, după ce arătaseră toate neajunsurile gu-
vernelor grecești din secolul al IV-lea, după ce insista-
seră mai ales asupra adincii decăderi în care Atena a-
junsese din cauza unei politice triviale de negustori ca-
pitaliști—căci cetatea era acum o Cartagenă, doar cu o rasă
superioară, mai fericită supt acest raport decit cetatea
feniciană de la Nordul Africeĩ —, filosofii, zicem, desgu-
stați de această negustorie care se întindea și la afacerile
de Stat și la toate manifestările vieții publice, ba chiar
și la literatura și la arta timpului, elaboraseră sisteme
prin care se căuta să se capete mai multă dreptate, de
o parte, și, de altă parte, mai multă potrivire între
fiecare om, între calitățile fiecărui om în el însuși,
și între rostul pe care este chemat să-l îndeplinească în
viața publică. Cu alte cuvinte. o mai bună distribuție a
averilor, după merit, și o mai bună distribuție a rolu-
rilor, după puteri. Platon, el însuși, elevul lui Socrate,
— care, acesta, face parte mai mult dintre figurile ce se
cunosc indirect, trecute fiind în legendă, prin ucenicii
lui —, se oprise la această părere: că este pe lume multă
nedreptate, că este în societate multă lipsă de orientare
și multă nepotrivire între oameni și misiunile pe care

sînt chemați să le îndeplinească. Și Platon, care era și filosof și poet — și un poet foarte imaginativ, pastoral, idilic —, concepușe o societate unde fiecare ar fi fost pregătit numai pentru o anumită misiune, și nu i s'ar fi dat voie, chiar dacă el ar fi descoperit în sufletul lui și alte domenii decît acelea în care a fost clasat, să se amestece în acestelalte domenii. Ar fi fost un triumf al aristocrației intelectuale, în care fiecare om, cîntărit și stampilat cu o anumită funcțiune la intrarea lui în viața publică, ar fi trebuit să o urmeze în tot timpul vieții sale. Visa o societate admirabil reorganizată, în care fiecare și-ar fi îndeplinit rostul întocmai cum fiecare clapă dintr'un clavir, atinsă, pune în mișcare, undeva în corpul cel mare al clavirului, care se întinde pînă departe, tot ce trebuie ca să se producă un anumit sunet. Aceasta însă în viața omenească nu se poate: legătura dintre clapa care se atinge și sunetul care se produce înțelegea el să o facă prin *legile* lui admirabile. Numai cît, evident, și clapele sînt un lucru foarte important, și de sigur că un piano fără clape nu cîntă; dar mai este ceva, cu un rol foarte important: *acela care cîntă*. Pe acesta Platon îl cam uitase. El era acordorul, însă cine a acordat un piano nu-l poate lăsa să cînte singur, și nici clapele, în democrația lor, nu se pot înțelege între dînsese, cedîndu-și rolul pe care trebuie să-l îndeplinească. Trebuie acela care să le stăpînească pe toate, de multe ori ciocănindu-le cu atît mai tare, cu cît ele trebuie să îndeplinească un rol mai însemnat în urmărirea totalului.

Pe acesta nu-l vedea Platon, fiindcă nu-î venia la socoteală să-l vadă. Măsura lui era bună în teorie, aplicabilă în mică parte, dar și pentru această mică parte aplicabilă trebuia încă un lucru: *un om*, nu mai mulți. Însă, după ideile din Atena, nu era bine să fie acest un el singur; „cetățenii“ se gășiau foarte bine în democrația lor, care pentru dînșii era un lucru absolut comod.

Fiindcă erau sclavi? Da, fiindcă erau sclavi; dar am zis că aceasta nu înseamnă că, fiind sclavi în Atena, cetățenii se ținea numai de rosturile lor din viața publică. Însă Atena nu dispunea numai de robia de acasă, ci și de altceva.

În secolul al IV-lea s'a alcătuit o serie întreagă de scrieri de către un om care nu avea o mentalitate extraordinară: un ofițer îndrăzneț, plin de inițiativă, cu talent literar chiar. Ofițerul acesta este Xenofont. Zicem ofițer, dar, cum s'a mai spus¹, mentalitatea lui este mai mult aceea a unui subofițer, său, mai bine, a unui ofițer inferior, decât a unui ofițer superior. Am mai văzut noi de aceștia între oamenii cari au scris o mare parte din memoriile relative la Revoluție și la Imperiul frances; acele admirabile memorii care nu se mai isprăvesc de tipărit în Franța — și nimeni nu găsește că sînt prea multe — sînt alcătuite adese ori de oameni cari în armatele Republicei său ale lui Napoleon I-iu au jucat un rol secundar. Însă ei se țin numai la anumite lucruri: la ceia ce au văzut. Xenofont nu este așa: el a trăit în societatea aceea ateniană, în care fiecare era dator să aibă cunoștințe în toate ramurile, — o condiție neapărată pentru fiecare cetățean, aceasta. În timpul nostru de specializare, poți să recunoști, amestecîndu-te chiar în viața politică, că nu ai cunoștințe deosebite în chestiuni economice, în chestiuni financiare său în chestiuni sociale, ori în rosturile armatei. Secolul al IV-lea inn. de Hr. însă nu acorda cîtuși de puțin astfel de scutiri. Pentru el cine se amesteca în viața publică trebuia să fie resumatul enciclopedic într'o persoană vie a tuturor lucrurilor care se știa atunci; el trebuia să aibă cunoștințe de economie politică, de tactică militară, în același timp cînd era de dorit să poată vorbi de ideile aruncate de Socrate, în plimbările-î din Atena, în

---

¹ De d. von Scala.

care, fără niciun fel de catedră și fără elevi cari să aștepte de la el o diplomă, își expunea ideile acelea, de bun simț mai la urmă, care au revoluționat societatea elenică. Xenofont a scris povestea lui Cir cel vechi, după legendele întâlnite în Asia și, după închipuirea lui proprie, a scris, pe lângă aceasta, singura carte care într'adevăr poate să rămie pentru noi, „Povestirea expediției celor zece mii“. În altă carte însă a lui Xenofont, despre viața Atenei și a Lacedemonei —, carte foarte însemnată fiindcă în ea nu este patrie, ci se vorbește de Lacedemona, se laudă legile lui Licurg și, cît despre Atena, acolo unde se găsește mai puțin de laudat decît la Lacedemona, aceasta se și recunoaște, ca în Tucicide, — în scrierea aceasta este ceva care ne lămurește de ce Grecii au trebuit să întindă mîinile imploratoare către Filip al Macedoniei, să-l cheme pentru a însănătoși atmosfera, pentru a introduce, nu cu idei generale de filosofie, nici cu sunete de liră poetică, ci prin exemplul puterii lui, urmăritoare și pedepsitoare, acea ordine pe care Grecii înșii nu o putuseră îndeplini. Este un pasagiu în legătură tocmai cu celalt avantaj al democrației ateniene, care *nu* era sclăvia. Xenofont zice: Atena are aliați — și în adevăr și după războiul peloponesian Atena s'a îngrijit să aibă aliați. Se va zice: din ambiție politică? Poate; dar nu în primul rînd din ambiție politică, din dorința de a continua o tradiție de glorie. Am văzut și altă dată că gloria este interpretarea francesă din vremea lui Ludovic al XIV-lea a motivelor pentru care societatea antică a lucrat. Pentru ce decî Atena se zvîrcolia neconținut după asemenea legături? Atena, și nu Lacedemona, care, aceasta, își căuta numai aliați de război și atîta timp cît ținea războiul. De ce decî, încă odată, Atena s'a străduit totdeauna să găsească aliați? Deschideți pe Xenofont: el o va spune, cu o neobrăzare extraordinară, — ceia ce dovedește că acest cinism nu este ceva personal, ci că așa credea

toată lumea „democratică“ de acolo. Sînt foarte prețioși aliații aceștia, crede Xenofont. Ei sînt așa, sau de frică, fiind mai puțin puternici, sau de lăcomie, căutînd să cîștige ceva de la Atena. Prin urmare o parte înfricoșată și, cealaltă, cerșetoare, care așteaptă să capete ceva din înflorirea economică a puterii politice dominante. Asemenea alianțe, firește, nu produc niciun fel de rezultat, ci putrezesc chiar Statul care se chinuiește să le realizeze și care caută să le întrebuițeze. Și după aceasta scriitorul începe să arăte folosul pe care Atenienii înșii îl au de la aliații lor, folos absolut asemănător cu acela pe care-l au furnicile de la puricii de frunze. *Astfel* aliații sînt nespuși de prețioși. Dacă n'ar exista această situație și s'ar duce un Atenian în altă parte, l-ar primi ca pe un străin oărecare, fără o îngrijire particulară, fără o cinste deosebită. Dar Atena s'a îngrijit ca alții să *nu* aibă toate rosturile acasă la ei. Dacă este o afacere politică, la Atenă să alerge, dacă este o judecată, la Atena să se presinte: numai unele ceremonii religioase nu se îndeplinesc la Atena. Și, cînd apare Atenianul în cîte una din cetățile acestea ale aliaților, supușii se gîndesc: dar acesta poate să fie stăpînul meu, judecătorul meu de mîine și, de oare ce am interesă-mă fie favorabil atunci, și nu știu care dintre toți cei ce se poartă pe aici va fi într'adevăr cel folositor, ei bine, îl menajează, în vederea lucrurilor pe care mi le poate da.

O formă mai ordinară de a înțelege o legătură politică, o alianță, o prietenie decît aceasta nici că se poate închipui. Și, atunci, odată ce cetățeanul ateniian putea trăi, nu numai din exploatarea sclavilor, ci și din exploatarea tuturor nevoilor, de orice ordine, a tuturor cetăților care ajung a fi într'o legătură de alianță cu Atena, își poate cineva închipui încotro mergea această cetate. Către o viață de absolută odihnă, care, de la început până la sfîrșit, nu era nici măcar producătoare de artă. Acum

orice societate omenească trăiește pentru a munci înainte de toate. și muncește mai bine acea societate omenească în care rolul fiecăruia'n muncă este mai bine determinat înainte ca munca să fie perfect executată. Sînt cazuri însă cînd o clasă dominantă se scusează că nu muncește—și Atenienii de rasă erau o clasă superioară în cercul de alianțe cuprins supt numele de „Atena“—, se scusează de neactivitatea sa în domeniul muncii materiale prin dezvoltarea unor anumite virtuți sau prin producerea unor anumite talente. Oricine cunoaște însă societatea ateniană în secolul al IV-lea știe că așa ceva nu se întîlnește. Fiindcă de obicei dezvoltarea virtuților și producerea talentelor se întîmpină în totdeauna a doua zi după munca cea mai încordată; iar, după ce trece o bucată de vreme în care munca aceasta a secat, nu se mai întîlnește însăși putința de a da lumii exemplare de virtute sau de a înfățișa lumii lucrări splendide de artă: însăși această putință dispare.

Prin urmare în fața Atepei, care decădea din ce în ce mai mult, nu supt raportul bogățiilor, care erau, de și rău împărțite și rău întrebuintate, dar supt toate celelalte raporturi, de odată a răsărit figura mare de luptător, de bărbat politic, de organizator, deschizător al unei ere noi, care era Filip. Și, atunci, împotriva lui Filip s'a ridicat Demostene. Dar pentru Filip însuși era totuși o mulțime de lume. Dacă Filip consimția să apere Grecia, să conducă elenismul, dacă el binevoia să joace rolul tradițional de apărător al grecității față de Orient, atunci Atenienii în adevăr nu mai aveau nimic de făcut. În acest domeniu al faptelor politice rolul prim era să fie îndeplinit de „vătaful“ acesta militar al tuturor Grecilor care era acum Macedoneanul.

Cu toate acestea Demostene a izbutit să cîștige teren și să ridice o parte din Grecia împotriva lui Filip. Se va zice: însușirile extraordinare oratorice ale omului,

care, printr'o muncă deosebită,—căci legenda spune că la început era gîngav, și amintește cum prin gimnastica aspră cu pietricica în gură a ajuns să stăpînească precum n'a stăpînit altul puterea superbă de expresie și energie a limbii grecești. Dacă vrea cineva să considere lucrul numai în ce privește aportul mare pe care-l represintă o personalitate, așa este, dar, dacă el se cercetează mai bine, se va vedea de ce s'a u luptat cu îndîrjire la Cheroneia împotriva lui Filip atîtea mii de oameni.

Dacă venia Filip, dacă venia monarhul visat de filosofi și dorit, mai mult decît de oameni. de necesitatea lucrurilor, dacă venia dictatorul, tiranul — ca Bonaparte, cînd s'a impus Franciei la capătul Directoratului, făcînd pe toți oratorii să-și strîngă discursurile în buzunar și să-l aclame apoi și ei Împărat, — de sigur că s'ar fi isprăvit cu veniturile ușor cîștigate, și din alianțe producătoare de avantagii, ale oligarhiei strălucite din Atena. Dacă era vorba să se păstreze sistemul lui Xenofont, cu aliații aceia purici de frunze, cari trebuiau aduși la Atena și mîngîiați cu antenele pentru ca orașul stăpînitor să se hrănească din laptele muncii lor, de sigur că nu trebuia Filip. Dar, dacă era Filip, nu se putea continuă sistemul acesta. Vulgara democrație de paradă, de frase fără fond, de declarații fără sinceritate, de patriotism fără devotament, în care căzuseră Atenienii din secolul al IV-lea, era amenințată cu totul prin apariția puterii macedonene. Și de aceia s'a dat lupta de la Cheroneia. Evident că astfel de pe fruntea luptătorilor Eladei rupem cîteva din frunzele coroanei de lauri. Dar noi nu sîntem în situația în care erau în vremea lor apărătorii libertății elenice presupuse împotriva presupusei tiranii macedonene, ci în favorabila situație a omului care a văzut săvîrșindu-se un proces istoric și care-l judecă după rezultatele, prielnice pentru omenire, la care a ajuns.

Și nu va fi nimeni care să afirme că dispariția libertă-

ții elenice, așa cum se înțelegea la Atena prin 330, în folosul puterii macedonene, a fost o scădere sau o împiedecare pentru mersul înainte al omenirii. Nu. Toate acele netrebnice certe, care pătau cu sânge grecesc fiecare colț al teritoriului național, toată acea enormitate imorală care se chiamă războiul peloponesian, toate agitațiile următoare, cu ligi și contra-ligi, ca în Polonia de la 1768, au trebuit să înceteze la apariția lui Filip. A venit jandarmul macedonean la momentul potrivit pentru a „pune la reson“ pe acești oameni asemenea cu o companie talentată de actori, cari, după ce și-au mintuit reprezentația pe scenă, trec în odaia de alături ca să petreacă și, după ce au petrecut, se ieaă la bătaie pentru ca în sfârșit să vie poliția, prinzînd și pe primul amorez și pe bătrîna nobilă și pe toți ceilalți spre a-i duce la închisoare. Așa s'a întîmplat cu Grecii. Pe scenă la început a fost admirabila reprezentație, pe urmă supeul, după supeu scandalul și după scandal jandarmul macedonean. Atunci Filip a apărut.

Dar, prin felul cum am înfățișat lucrurile s'a văzut cum cele două păreri, că Filip era Grec, și că n'avea a face cu Grecia. cad de o potrivă. Dacă Filip n'ar fi fost Elin, dacă nu s'ar fi crezut un Elin, dacă n'ar fi vorbit grecește, dacă n'ar fi cetit literatura grecească, dacă n'ar fi fost crescut, el și fiul lui, Alexandru-cel-Mare, elevul lui Aristotel, în cunoștința literaturii elenice, dacă n'ar fi dorit să cîștige un loc în panteonul eroic al poporului elin. dacă toate aceste lucruri nu s'ar fi întîmplat, totuși în elenism Filip ar fi avut un rol: rolul unei necesități absolut elenice. El trebuia să fie și a fost.

Veți zice: cum s'a întîmplat? Pe o cale providențială? Nu. Sînt mulți oameni, cari, într'o societate, sînt chemați să joace un rol; societatea însă nu simte nevoia ca în acel moment rolul să fie jucat, și omul se duce înainte ca orice trecător: el isprăvește consumat de dorința lu-

crurilor pe care ar fi vrut să le îndeplinească și pe care soarta nu i-a îngăduit să le facă. În cazul lui Filip și al lui Alexandru, însă omul, este, societatea îl cere, și el îndeplinește faptele.

Și, atunci, urmează, fără îndoială, un mare moment în istoria universală. Dar, fiindcă am vorbit de faptul că Alexandru *se simția* Elin, vine acum cealaltă întrebare. *Era e Grec, orî nu ?* I se zice „Macedonean“, ceia ce nu înseamnă că nu putea fi Grec. Existaū nume locale care s'aū păstrat și după ce alcătuirea mai veche a teritoriului elenic a fost înlăturată în folosul unui popor elin unitar. Mulți cred și până astăzi că Macedonenii aveaū o legătură de sînge cu Grecii. Ei zic: în Peninsula Balcanică aū fost Iliri, Traci și Macedoneni, Ilirii întinzîndu-se până în Tirol, Tracii până la Dunăre, prin Geți, cari sînt strămoșii noștri, iar la Sud de Traci, în apropierea țărmului Mării Egee, eraū Macedonenii, cu cetățile lor, Ege (Aigai), Pela etc., de mai târziu. Așa încît Macedonenii, cari aveaū și o situație geografică deosebită de a Tracilor, mai la Sud, și de a Ilirilor, de a Tesalienilor, mai la Răsărit, ar fi avut în același timp și un alt caracter în ce privește originea, fiindcă ei ar fi venit de la Nord și s'ar fi suprapus Ilirilor și Tracilor. Acum, toate acestea sînt combinații de ale filologilor și ale etnografilor, cari-și închipuie prea adese orî că popoarele se așează cum se așează cartioanele de fișe în deosebite saltare. Sînt convinși că Macedonenii — cum crede, de altminteri, astăzi cea mai mare parte din etnografi și istorici —, sînt Traco-Iliri. Acum, Casa domnitoare din Macedonia, care începuse în timpul războaielor persice printr'un alt Alexandru, care continuase printr'un Perdikkas, amestecat și în războiul Pelopone-sului, și care după aceasta dă pe doi Amyntas și pe urmă pe Filip și Alexandru acesta al nostru, așa de mare încît nimănuia i-an trecut uprin minte să i zică

Alexandru al III-lea, dinastia aceasta pretinde a fi greacă fiindcă era de la Argos. Acesta însă e un subterfugiu al ei, pentru ca să fie admisă la ceremoniile de solidaritate elenică, ca să poată figură la jocuri, ca să poată consulta oracolul, ca să poată întrebuița legăturile cu Grecia, ca să poată căpăta dominația asupra ei. Pentru motivele acéstea decî dinastia din Pela se înfățișa la fiecare moment ca fiind de origine elenică. De altminteri, toate dinastiile pretind că sînt de altă origine decît cea adevărată, cînd e vorba să-și menajeze vre-un interes.

Noi putem însă zice, în adevăr și foarte lămurit, că și poporul macedonean și dinastia domnitoare erau de origine tracă, sau mai bine, traco-ilirică. Alexandru-cel-Mare ni e înfățișat pe monedele sale printr'o figură care nu este propriu-vorbînd un portret, toți regiî pe monede, căutînd să semene cît se poate mai mult cu zeii; și el a fost studiat cu atenție: un profan chiar poate constata că este fără îndoială un tip deosebit de tipul grecesc, cum toată manifestarea lui este cu totul altă decît manifestarea obișnuită a unui Grec, avînd o altă psihologie, care pornește din alte adînci rosturi de rasă. Și trebuie să ni amintim nu numai de Filip, dar și de mama lui Alexandru-cel-Mare, de Olimpiada, care a dat și ea anumite elemente de rasă ce au contribuit la alcătuirea personalității eroului macedonean; ba chiar de obicei se admite că el n'avea temperamentul tatălui său, un fel de Ludovic al XI-lea, om chibzuit, socotit, căutînd să profite de orice împrejurare, mincinos, fără muștrare de cuget și înșelător spre cea mai mare mulțămire a lui, pentru iubirea de artă. pe cînd la Alexandru-cel-Mare găsim de la început concepții extraordinare, perspective fără sfîrșit. În sufletul lui este o pornire de energie incomensurabilă, nebiruită, și setea aceasta, care deosebește fără îndoială naturile superioare, setea de a căuta până la moarte — a murit tînăr, dar, să fi trăit până la 70 de ani, ar fi făcut același lucru —,

a căutat ceva de biruit, poate fi cuprinsă într'un teren sănătos sau într'un teren nesănătos. La Alexandru-cel-Mare însă, aventura a fost îndrumată pe căi bune.

Odată știute aceste lucruri, dăm cuvîntul, pentru un moment, biografiei.

Filip, biruitor la Cheroneia, delegat permanent al amficioniilor elenice, represintantul războinic fără termin al greșităii luptătoare, — căci aceasta este situația căpătată de el după biruință, — moare lăsînd foarte tînăr pe Alexandru, care întrebuintează cei d'intăiū anī din stăpînirea lui pentru a-și consolida basa balcanică. Atunci începe el o serie de expediții în regiunile de către Dunăre, unde a avut lupte și cu uniī regī sciți și, în același timp, cu Geții dunărenī. A trecut și prin părțile Ialomitei, și este de sigur unul din momentele cele mai interesante și pentru istoria noastră această expediție a lui Alexandru la noi. Și el nu venia între străini: Trac de sînge, apărea în mijlocul altor Traci curați, barbari.

Odată ce și-a consolidat astfel basa balcanică și a fost sigur de Dunăre, iar, peste dînsa, de Sciți, odată ce, prin vechea legătură cu Tesalieniī, cu Molosii, cu deosebite popoare din regiunile Epirului, a fost sigur și de laturea adriatică a Peninsulei Balcanice, el trebuia să controleze situația sa în Grecia. Dispunea de Atena, de înfrînta de la Cheroneia, — doar de Sparta n'a fost sigur. Aceasta s'a unit chiar cu Perșii împotriva lui, și regele Agis Lacedemonianul a trebuit să întîlnească pe Macedonenī în calea lui, pentru ca să fie dus cu sila în comunitatea elenică de care voise să se desfacă. Odată ce însă lucrurile acestea erau pe deplin asigurate, Alexandru s'a gîndit la campania contra Perșilor.

Ce rost are, acum, această campanie? Ni-am pune întăiū o întrebare: Oare în Grecia, cînd un rege macedo-

nean a reluat supt formă de revanșă elenică războiul care de multă vreme încetase între Occidentul elenic și între Orientul asiatic al Perșilor, nu s'a produs un sentiment de adîncă jignire? Oare n'ar fi vrut Grecii ca în fruntea acestei expediții de revanșă să apară altcineva decît un individ străin, fiul unui învingător care făcuse Greciei răni ce nu erau încă pe deplin închise, un tînăr fără trecut, fără garanții, fără nimic din ceia ce silește o nație să aibă încredere într'un om? Nu li se părea curios faptul că, în loc ca oștile libertății, elenice să alege pentru a răsbuna lovitura dată odinioară de Asia prin Perși, Greciei, un tînăr încrezut venia, aducînd tradiția barbară după el și expunînd poate soarta întregii Peninsule Balcanice și, prin urmare, a grecității, la cine știe ce răsplătire din partea Perșilor?

La această întrebare se poate răspunde foarte ușor. Grecia era foarte de multă vreme deprinsă să vadă rolul de luptător cu limbă greacă, cu cultura greacă, cu ideile grecești, luat de barbari mai mult sau mai puțin elenișați. De obicei, așa cum se întățișează lucrurile, s'ar crede că Grecii până la Filip nu mai văzuseră tiranî și de aceia s'aũ speriat la apariția acestuia, iar Demostene a exprimat această spaimă în faimoasele lui discursuri. Dar de tiranî era plin tot mediul în care trăiaũ Elinii! Sudul Italiei și Sicilia aũ avut tiranii lor, „regii“ lor. De asemenea regi era plină Tesalia, Epirul. Să se gîndească cineva și la acel tãrziũ rege epirot care a fost Pir, cu proverbialele lui victorii. Și fuseseră regi și pe coasta Traciei, pe lîngă puternica regalitate macedoneană întreșută în viața Greciei încă de la Marathon. Pe coasta Asiei Micî, frumoase statui din veacul al IV-lea înfățișează pe Mausol al Carilor, care alcătuieste un regat întru toate asămănător cu acel de odinioară al lui Cresus și al celorlalți regi din interior. Și Mausol era tot așa de onorat de către Greci cum erau și regii macedonenî, regii te-

salieni, etc. În insule, iarăși, regimul tiraniei continuă. Doar, în epoca de după războiul Peloponesului, una din cele mai interesante figurî politice ale poporului grec, Evagoras, a fost tiran al marii insule Cipru. Prin urmare nu era de loc extraordinar să se vadă o misiune elenică îndeplinită printr'un asemenea barbar, care însă el însuși, cu toți înnaintașii săi, protestaă că sînt de cea mai pură descendență elenică.

Oare pentru Răsăriteni, supuși Perșilor, ca ultimî represintanți ai imperialismului asiatic, n'a fost ceva extraordinar apariția aceasta? Nu li s'a întîmplat lor ceia ce li s'a întîmplat în secolul al XVI-lea, cînd s'a descoperit Mexicul și Perù, nenorociților de Indieni (Pieile Roșii), cînd apărură în calea lor oameni suiți pe niște animale necunoscute de ei și întrebuițînd fulgerul distrugător al unor arme minunate? Nu s'aă întîmplat adecă lucrurile acelea pe care le cetim în „Alexandrie“, cunoscuta carte populară care nu este altceva decît povestea lui Alexandru-cel-Mare trecută prin deosebite grade de falsificare în sens fabulos, pentru plăcerea mulțimilor cu imaginația aprinsă? Nu. Cu Grecii toată lumea orientală era deprinsă, o știm d'innainte. Dar ceia ce trebuie să spunem acum, este altceva: nu numai că erau deprinși cu Grecii în calitate de negustori, în calitate de meșteri, în calitate de intelectualî, în calitate de cercetători filosofici, căutînd să exploreze basmele Orientului, secretele religiilor asiatice, nu numai că erau deprinși cu Grecii ca navigatori, ca medici, dar erau deprinși și cu Grecii ca luptători.

Căci iată ce se vede înnainte de Alexandru-cel-Mare: Egiptul a scăpat de supt stăpînirea persană prin două răscoale, dintre care cea d'întăiū n'a biruit, iar cealaltă a izbutit să stabilească o nouă dinastie, care însă nu durează multă vreme. Și de la cine pleacă toate mișcările acestea, care se fac în numele Egiptului, cu forțe egiptene și cu eroi egipteni? De la Greci. Ificrate, Chabrias sînt șefi mer-

cenari, cari acolo, în Egipt, ridică dinastia pentru a le apăra împotriva Perșilor, și tot ei le îngroapă, pentru ca, a doua zi, să ridice altă dinastie. Vre-o zece conducători de oaste greci au purtat, după interesele lor provisorii, întreaga istorie a Egiptului, după ce această țară s'a ridicat împotriva dominației persane. Noi sîntem prea mult obișnuiți să punem lucrurile care se petrec pe un pămînt în sama rasei care în timpurile cele mai vechi a stăpînit pămîntul acela. Trebuie să ne deprindem însă a face altfel: a socoti ceia ce se petrece pe un pămînt, nu numai în legătură cu tradiția pămîntului aceluia, ci și cu activitatea umană ce se desvoltă acolo. Și, dacă pe pămîntul egiptean activitatea este grecească în această vreme, vom spune că Egiptul a produs înaintea de Alexandru-cel-Mare un lung și interesant capitol aventuros de istorie militară elenică.

Tot așa era și în Persia. După moartea lui Xerxe, la 472, Persia, timp de aproape un secol a fost neconținut frămîntată cu neastîmpăr grecesc, înviată de ambiții grecești și ilustrată prin vitejia grecească. Regatul persan nu însemna o monarhie cum este monarhia de astăzi: unitară, supusă pretutindenii unui sistem de aplicație generală. Atunci nu era așa. Monarhiile orientale înseamnă subordonarea provinciilor, rămase supt toate raporturile autonome și individualizate, subordonare din care iese în mijlocul acestor provincii un nou centru. Perșii nu înseamnă un popor, Perșii nu înseamnă o stăpînire nouă, ci o ceată militară, o dinastie, înseamnă un nou oraș sfînt, o nouă Capitală, un număr oarecare de guvernatori de provincie, cari înlocuiesc pe guvernatorii de provincii asirieni.

De și monarhia aceasta persană era așa, a trebuit totuși ca în vinele ei să se infuzeze o energie nouă. Popoarele se usează ca orice pe lume, și toate popoarele asiatice fuseseră usate, începînd cu Babilonienii și

sfârșind cu Persii. Atunci s'a luat în ajutor rasa grecească; toate părțile de către Siria, de către Asia Mică au fost continuu invadate de Greci; dar nu numai supt raportul cel vechiu. ci și supt raportul cel nou pe care l-am constatat în Egipt. Grecii aventurierii au fost satrapii de provincii, ei au fost conducători de trupe. Când s'au luptat doi regi după Dariu al II-lea, Artaxerxe și Cir cel Tânăr, de o parte și de alta, în afară de trupele de strînsură ale satrapilor și în afară de garda regilor, luptau mercenarii greci. Și Chabrias s'a bătut aici. Când regele Egiptului a vrut să cucerească Siria, el a pătruns în provincie tot cu Grecii. Și cine l-a izgonit din Siria? Alți Greci, în serviciul regelui Persilor. Avem mai ales exemplul lui Xenofont cu cei 10.000. care ar fi putut birui cu Cir cel Tânăr; dacă acestă nu ar fi murit în mijlocul victoriei sale, mediocrul scriitor din Atena ar fi fost în stare să facă el un rege în Asia și să stea alături de dînsul, apărîndu-l întocmai cum Turcii de mai târziu apărau pe califul din Bagdad.

Și, în sfîrșit, iată un alt cas: Agesilau, regele Spartei, toată viața lui și-a întrebuintat-o ca să facă pe condotierul în străinătate. S'a luptat în Egipt, în Asia. Regalitatea de acasă nu-l atrăgea de loc. Era un fel de Carol al XII-lea, cu deosebirea că între Carol al XII-lea și Suedia lui era o legătură mai strînsă decît legătura dintre Agesilau și Lacedemona și că Suedia lui Carol înfățișa o basă mai solidă și mai esențială decît orașelul peloponesian, decăzut și degradat și el, care era Sparta, față de politica de aventurier și cuceritor în străinătate a lui Agesilau.

Și, cînd știm toate acestea, evident că Alexandru nu ni apare detașat, atîrnat între cer și pămînt, fără nicio fixitate, ca un fel de cometă, cum este înfățișat după datinele cele vechi. În sistemul acestăalt, el e numai desăvîrșirea

Într'o formă personală superioară și simpatică a unui tip care se găsește cu zecile de exemplare și înainte de dînsul. Un lucru este nou la Alexandru, și anume lucrul că el a îndrăznit ce nu îndrăzniseră ceilalți. Ceilalți reprezintă neastîmpărul individual pe lîngă o pornire generală care cuprindea pe toți acești Apusenii greci și-i arunca asupra Orientului. El însă, fiind ceia ce era încă de acasă, dispunînd de o mare armată, crescut de cel d'întăiu dintre cugetătorii greci, a avut îndrăzneala de a cuprinde într'însul idealul grecesc așa cum se dezvoltase în curs de mai multe secole pe baza legendelor războiului Troiei. Mai târziu toți, până la Napoleon I-iu, trecînd prin Mohammed al II-lea, au imitat pe Alexandru-cel-Mare, cum Alexandru el însuși avuse ca model pe Ahile.

Să se observe și cum își formează el generalii cari n'ar fi fost atît de siguri de sine și n'ar fi gîndit să creeze regate autonome, dacă nu i-ar fi crescut marele lor tovarăș în această atmosferă. Cum Ahile nu apare singur, ci încunjurat de un șir întreg de eroi, tot așa și Alexandru i-a înțeles pe aceia ca pe niște tovarășii de eroism ai lui, și ei s'au simțit bine în rolurile pe care Alexandru înțelegea să li le impuie. S'a dat astfel o strălucită, o inimitabilă reprezentație militară pe baza Eladei tradiționale: s'a prefăcut poema epică într'o piesă de teatru, care s'a dat în vederea omnirii întregi în curs de zece ani, întrebuintînd pe toți oamenii în stare să poarte armele, de la un capăt la altul al lumii, nu numai pentru cei de față, dar și pentru a se pomeni în toate timpurile.

Acesta este elementul nou pe care-l introduce Alexandru-cel-Mare.

Cum s'a dezvoltat cucerirea, nu poate intra în cadrul acestei expunerii de idei. Luptele de la Granic, de la Issus, de la Arbela și Gaugamela dau Persia lui Alexandru. Dar, precum, înainte de a pleca împotriva Per-

șilor, el își făcuse o basă europeană în Peninsula Balcanică, înainte de a doua lovitură dată lui Dariu Codoman el și-a creat o basă asiatică, prin stăpînirea Siriei și a Egiptului. Și, atunci, sprijinit, pe de o parte, pe Babilonia, care-i aparținea, și, pe de altă parte, pe valea Nilului, care ajunsese și ea în stăpînirea lui, el strînge din două părți monarhia persană, pe care o zugrumă astfel, pentru ca, pe urmă, în ultimele lui campanii, să continue, atingînd valea Indusului, posesiune a regelui Poros („Por Împărat“ din „Alexandrie“).

Și, după ce a cucerit, ce a făcut Alexandru-cel-Mare? De obicei se zice: Cuceritorul a întemeiat un Stat nou, a pus temelile orașului Alexandria, ale altor orașe care-i pomenesc numele (ca Alexandreta); el a introdus elenismul în Orient, care, de fapt, venise înainte de Alexandru-cel-Mare. Nimeni nu contestă că prestigiul cuceririlor lui și stăpînirea lui reală, — încă mai mult regimul urmașilor săi—au contribuit esențial la aceasta. Dar nu este de ajuns să pătrundă cineva într'o țară străină cu cîteva zeci de mii de oameni, pentru ca pe urmă pe acest teritoriu să se petreacă și o transplantare de civilizație. Dacă Alexandru singur ar fi adus elenismul în Orient, rezultatul ar fi fost că, a doua zi după moartea lui, s'ar fi ridicat Orientul întreg și ar fi înlăturat cu indignare cea din urmă rămășiță, fie și de cultură folositoare, care ar fi amintit timpurile de umilință și de restriște. Dar Orientul trăia așa de mult din elenism, elenismul și-l însușise în atîtea chipuri și așa de adînc, încît nu creator al elenismului în Orient este Alexandru, ci cucerirea lui încunună, într'o formă trecătoare, ca orice cucerire, o dezvoltare economică și culturală veche de cel puțin două secole.

El însuși nu s'a simțit cuceritor elenic, nu s'a simțit Macedonean, nu s'a mai simțit *al lui*. L'ar fi jignit cine i-ar fi spus că este ceia ce era în realitate. Ar fi socotit că-l desprețuiește, nevroind să-l adopte, lumea în mij-

locul căreia se strămutase. El a cerut să fie privit conform cu tradiția vechilor monarhii. S'a dus la Persepolis, s'a dus la Susa, a luat pe fata lui Dariu Codoman, acela pe care-l învinsese și a cărui moarte indirect o provocase. Și această căsătorie era, nu urmarea cuceririi, nu ultima consecință a ei, ci era cel d'întăiu pas către *asimilare*. Alexandru simția nevoia, nu să arăte triumful lui față de această societate, ci să dovedească în forma aceasta de stabilire a unei legături de familie, dorința-i de a se identifica și el cu ultima formă de monarhie universală, pe care venia nu s'o zdrobească, ci s'o continue. Și de aceia în Egipt el se înfățișează pe monede ca zeu și lasă a fi salutat de preoți ca Iupiter Amon; de aceia poartă în vechea capitală babiloniană și persană costumul pe care-l purtau odinioară regii babilonienii, sirienii, mezii și persii, precum regii germani din evul mediu, când veniau la Roma, părăsiau strîmta lor haină de război, pătată de sînge, pentru platoșa și coiful și hlamida lui Octavian August, fiindcă aceasta însemna să fie cît se poate mai mult imperiali, prin urmare cît se poate mai mult legitimi. Tot așa înțelegea să fie și Alexandru-cel-Mare.

Și aceasta se observă și la urmașii lui. Împărăția s'a sfărîmat cînd a murit el. Lăsase un frate, care era socotit aproape imbecil și, pe lîngă el, un fiu postum și un fiu nelegitim, pe care-l botezase Herakles. N'a dominat niciunul din ei, iar acel frate al lui a avut rost numai o bucată de vreme. Pe urmă monarhia s'a împărțit, cu toate încercările de a păstra unitatea, ale unui Antipater, unui Casandru, unui Polysperchon. În Tracia s'a așezat un rege nou, Lisimah, care a purtat cunoscutul război cu Geții lui Dromihete; banii lui circula și pe la noi, monedele Dacilor nefiind decît contrafaceri grosolane ale monedelor lui Lisimah. În regiunile Siriei, s'a întemeiat un Stat nou de Seleuc, Statul Seleucizilor, membrii dinastiei purtînd de obicei numele de Antioh și Capitala

fiind Antiohia. Iar în Egipt s'a întemeiat prin Ptolemeu, unul din generalii lui Alexandru, dinastia Ptolemeilor. Între aceștia toți, au fost nesfârșite lupte, care au durat multă vreme, însingurînd toate colțurile Asiei; Ptolemeii voiau să cucerească Siria, Seleucizii să aibă Egiptul și Tracia, cei de la Sud căutînd să ajungă la malul Mării Negre, cei de la Marea Neagră voind să pătrundă până în regiunile Siriei. Întocmai precum, cînd se tulbură apele imense ale Oceanului de furtună, printr'un ritm al lor, care nu mai este dominat de acțiunea directă a furtunii, ele își caută încă multă vreme echilibrul normal.

Pe noi însă, cari nu urmărim cuceririle de provincii și nu sîntem lacomî de anecdote istorice, ne interesează un lucru. Toți regii aceștia au căutat să se aclimatizeze perfect în țerile lor. Fiecare a fost o contrafacere saŭ de rege persan, saŭ de Faraon egiptean, în locul unde soarta îl așezase. În Egipt se observă, astfel, datina de a se lua în căsătorie între dînșii, după obiceiul egiptean, fratele cu sora, lucru odios din punctul de vedere grecesc, dar din punctul de vedere egiptean natural. Prin călcarea unor sentimente așa de firești se vede încă mai bine cît de mult încetaseră Ptolemeii de a fi Greci, Macedoneni. oamenii ai pămîntului lor, ai culturii lor morale, și cît de mult se făcuseră oamenii ai pămîntului celui nou. În Siria unul din Seleucizii își zicea Antipater Zeul, Theos: primia astfel în porecla lui chiar acea deificare particulară mo narhiilor asiatice.

Și Ptolemeii și Seleucizii și stăpînitorii din regiunile europene au păstrat, prin urmare, cu toții noua tradiție de imperialism asiatic, de monarhie universală, pe care Alexandru-cel-Mare n'a creat-o, ci a moștenit-o, el cel din urmă, aducînd capitalul culturii grecești ca aport personal la lungul șir de culturi asiatice care începuseră încă din vechile vremuri ale Babiloniei.

VIII.

Ivirea și consolidarea Romei.

N'am intenția de a povesti anecdotele care formează de obicei istoria Romei. Aici se urmărește un singur scop: să se indice diferitele civilizații, să se pună în legătură, arătându-se cum fiecare din aceste civilizații poate servi de basă unui imperiu cu tendințe universale, înviind o formă unitară, care, represintată de un alt popor și hrănită de o altă civilizație, îmbătrânise acum. A căuta, întâi, originalitatea poporului roman și, al doilea, a vedea întru cât acest popor roman,—atît de original numai cît a fost de fapt,— a satisfăcut nevoia pe care o simția omenirea de a trăi în forme mai largi decît ale unui singur popor, — acesta este rostul scurtei noastre expunerii.

Vom merge deocamdată până la Imperiu. De la început, trebuie stabilit însă un lucru: Imperiul Roman în sensul acesta nu însemnează un Imperiu ca formă, un Imperiu cu Împărat. A fost Împărații romani de la o bucată de vreme în Impărăția romană, dar aceasta nu înseamnă că poate să iea cineva pe acești Împărați în sensul în care se iea un Împărat din timpurile noastre, strîns legat de o dinastie și, dacă nu creat de voința națională, cel puțin susținut în anumite manifestări ale sale de

această voință națională. Și nici nu trebuie să înțeleagă cineva pe Împărații romani ca pe regii babilonieni, asirieni și egipteni, sau chiar și ca pe Alexandru-cel-Mare, cari, aceștia, de și își zic „regi“, sînt cu toate acestea Împărați. Pentru acea epocă principatul nu e un grad, regatul al doilea, Imperiul al treilea. Concepția de principe, de rege și de Împărat odinioară erau tot una. Dar la Roma, cînd stătea acum un Împărat, rămăsese totuși și republica romană. Căci Împăratul nu înseamnă alt ceva decît republica romană, ci concentrarea într'o singură persoană a tuturor puterilor acelei republice.

Este, de sigur, o deosebire foarte mare, dar ea consistă însă numai în adunarea la un loc, într'un singur individ, a puterilor care erau împărțite la mai mulți înainte de aceasta; dar o deosebire în ce privește esența acestei puteri, caracterul acestei autorități, nu a existat. Toate normele și toate principiile republicei romane, ale Statului roman din vremurile mai vechi se păstrează și pe vremea Împăraților. Împăratul roman era „princeps“ și puterea Împărătească se chema la Roma „principatus“; iar, în ceia ce privește legătura dintre rege și Împărat, ceia ce se numia Împărat la Roma, în *Orient* numai se chema „basileus“ (βασιλεύς), nume care se dădea și regelui Persilor, și acelora ai Asirienilor, Babilonienilor și Egiptenilor. Cînd zicem totuși că acest capitol va merge până la Imperiul roman, chiar dacă ne oprim în momentul cînd Cesar moare, aceasta nu înseamnă că sîntem înșelați de forme. Cînd zicem: Imperiu roman, înțelegem totuși misiunea imperială pe care și-o iea societatea romană întregă, indiferent de forma acestei societăți. Doar nici Statele Unite de astăzi nu au un Împărat ci un președinte, care nu este numai la dispoziția alegătorilor săi și a „factorilor răspunzători“, cum se zice, ci a întregii iresponsabilități a vulgului, cu toate interesele lui schimbătoare. și totuși misiunea pe care America de Nord o îndeplinește în lume este o misiune

imperialistă. Îndată ce o societate își simte în sine puterea și chemarea de a strînge, supt un raport sau supt altul, viața omenirii întregi supt numele său supt conducerea sa, atunci se produce imperialismul.

Republica romană, însemna, în șablonul obișnuit, întâi șirul regilor: Numa Pompiliu, Tullus Hostilius, Ancus Martius, Servius Tullius, Tarquiniî, fără să mai vorbim de Romul și de Rem și de săritura peste șanț și de omorîrea lui Remus și de răpirea Sabinelor. Apoi ar veni purtările cele proaste ale „superbului“ Tarquiniu și răscoala societății romane, însuflețită, evident, de un sentiment de libertate filosofică, în vremurile acelea așa de depărtate, și, pe urmă, după jertfirea acestui Tarquiniu, începerea regimului consular: decemvirii, legea celor douăsprezece table. Iată apoi, după grele lupte de viață și de întindere, certele interioare: Marius de o parte, Sulla de altă parte — într'un colțișor cîte un Catilina, care încearcă să tulbure desvoltarea normală a republicei romane. Ascultăm discursurile lui Cicerone, în lupta lui contra aceluia care vrea să întemeieze un „principat“. Deplîngem moartea lui ca martir al libertății și privim cu revoltă actul împingerii cu acul, de o femeie, a limbii care a spus cuvintele de ură și ațîțare. Ne mișcă acum lupta dintre Pompei, Crassus și Cesar, până ce la urmă Cesar singur ajunge stăpîn al Romei. Dar libertatea romană se indignază în contra acestui usurpator, și, de oare ce fusese odinioară un Brutus care scăpase Roma de tirania regilor, iată că va fi un alt Brutus, care, deși fiu adoptiv a lui Cesar, se va ridica împotriva aceluia care căuta să zugrume libertatea Romei. Se face o conspirație, la Idele lui Marte din anul 44: Cesar apare în Senat; conjurații se aruncă asupra lui, îl lovesc cu pumnalele, iar el își acopere capul ca să moară după toate regulile eutanasierei. Și, după aceasta, prin luptele dintre Octavian și Antoniu, se ajunge la „Imperiul“ roman.

E o poveste așa de clară, încît orice copil o înțelege. și mai ales o poveste așa de simplă, încît nu poate să satisfacă decît mintea unui copil, cea ce n'a împiedecat ca oamenii iluștri să înfățișeze și ei în felul acesta trecutul Romei. Cu cît folos pentru știință, o arată cercetările de acum, care dărimă cea mai mare parte din eșafodagiu, iar cu cît folos pentru morala publică, pentru sentimentul de viață cetățenească, de datorie a fiecăruia față de societatea politică în care trăiește, ni putem da sama foarte ușor, cînd, pe de o parte, ni amintim că regii cei vechi înfățișează, atunci cînd nu este cîte o Egerie care să li spuie ce trebuie să facă, — nimfă sau soție —, o serie întregă de destrăbălări și de crime. Pe urmă, în republică, nu se vede altceva, în mijlocul luptei și a doua zi după victorie, decît un consul pîndind pe alt consul, un magistrat combătînd pe alt magistrat, plebei ridicăți împotriva patricienilor și dorind a-i înlocui, supt pretext de asimilare, iar patricienii, strînși într'un colț, și totuși îndărătnicindu-se, hotărîți, să nu părăsească terenul: spectacol de rivalități de clase, de funcții, de familii. Este fără îndoială un foarte bun material pentru exercițiile retorice, dar de aici rezultă un lucru: că o societate neconținut sfîșiată între sine, o societate în care fiecăre clasă, fiecăre partid, fiecăre familie, fiecăre individ își poate face aproape toate chefurile, că o societate de felul acesta este totuși în stare să întemeieze cel mai puternic Stat și pe basa acestui Stat să domine lumea.

Astăzi nu se mai văd lucrurile așa. După ce am înfățișat, poate pe alocuri caricatural, acest fel de a se prezenta istoria Romei, să ni se dea voie să o înfățișăm mai puțin anecdotic, mai puțin episodic, mai puțin individual în afară de cadrele obișnuite, care dispar încetul cu încetul, să o înfățișăm așa cum a fost, în maiestoașa ei modestie solidă, în loc să o înfățișăm în pompoasa ei trufie goală.

Întâiu, în ceia ce privește originea, în regiunile Tibrului, din vechi timpuri era „cetatea“ Romei. Dar o judecă foarte greșit cine-și închipuie că de aici a plecat de la sine, prin virtuțile particulare ale unui popor, lucruri care să nu se fi întîmpinat până atunci în ordinea politică. Nu, Roma înseamnă numai un amestec particular între influențe care au plecat din deosebite regiuni. Prin urmare, în loc să începem cu anul 753, — unii încep și mai de departe, cu Eneas Grecul, care a venit de la Troia condus de Venus, pentru a trece la regele Latinus și la Alba-Longa — să căutăm cam ce influențe, venind din ce părți și producîndu-se în ce fel, se exercită asupra Italiei.

Se va întîlni întâiu, neapărat, o influență feniciană, care pleacă de pe întregul mal nordic al Africei, unde, pe lângă Cartaginea, „Cetate Nouă“, era un oraș mai vechiu decît dînsa, Utica, apoi un grup de trei localități, a căror amintire se păstrează și astăzi în numele Tripolitaniei („teritoriul celor trei orașe“), Leptis, Oea și Sabrata, vecine cu Cirena și Barca, cetăți grecești, și, lângă Cartaginea, Hippo Zaritos (Bizerta). Hadrumetul, Sozusa (Suze). Acesta este cel mai vechiu strat de civilizație, care a trebuit să se întindă cel puțin asupra Siciliei vecine, dar influența lui era așa de puternică — după cum am mai văzut, ea a ajuns până la Strîmtorile lui Hercule, — încît trebuia neapărat să cuprindă și Sardinia și Corsica, dintre care cea d'întâiu, în ce privește comerțul, avea o mai mare importanță decît însăși Sicilia, prin faptul că aici curenții sînt mai favorabili pentru a ajunge cineva pe coasta nordică a Africei. A fost decî un moment cînd coasta de Apus a Siciliei măcar era dominată de spiritul fenician.

Nu vom merge mai departe, încercînd să vedem întru cît o influență feniciană a putut să atingă însăși Italia, în interiorul ei, dar înțelege oricine că nu era

numai decît necesar ca între Cartaginea și Italia să fi existat o legătură directă, ci ajungea ca această mare provincie feniciană din Africa să influențeze Sicilia ori Sardinia, pentru ca prin aceasta să se întindă anumite fenomene de cultură.

A doua influență care s'a exercitat asupra Italiei este atotputernica influență grecească, mai nouă decît cea feniciană. Cea din urmă se poate zice că pleacă încă înaintea de anul 1000 înainte de Hristos; influența grecească nu datează decît de prin anii 600-500. La colonizarea insulelor de lîngă Italia, precum și la colonizarea diferitelor puncte de term ale peninsulei, se observă o influență grecească extraordinar de puternică. Nu un oraș din Grecia, dar o sumedenie de orașe grecești și-au trimis coloniștii lor în aceste regiuni, și odată ocupat un punct, punctul acela, colonie față de metropola grecească, devine el însuși metropolă pentru altă colonie care se organizează mai departe pe coaste. Avem astfel o întreagă viață orășenească ce se dezvoltă printr-o serie întreagă de transmisiuni. Cu sistemul acesta de colonizare grecesc, orice oraș viiu trebuia să se reproducă, întocmai cum se face reproducția celulelor în corpul ființelor vii, aducînd neapărat o organizare cetățenească ce-i corespundea.

Întăi, prin anul 765, din Corint a plecat acei coloniști cari așeză Siracusa, care mai târziu a dat tiranii aceia cu caracter regal, importanți și în războiul peloponesiac, — Atena fiind atrasă, într'un anumit moment, să facă o expediție siciliană, — dar și prin faptul că problema siciliană este aceea care a provocat războiul dintre Cartaginea și Roma.

De la Siracusa așeză influențe care așeză mers așa de departe, încît Ancona, pe malul răsăritean al Italiei, este în legătură și de origine cu Siracusa și cu Corintul. De altminteri, Corintul însuși mai avea un punct de sprijin

în părțile acestea, căci insula Corfū, Kerkyra pentru Greci și Romani, avînd drept centru orașul cu același nume, este o colonie corintiană. Către anul 600 începe apoi întinderea foceiană, de pe coasta Asiei Mică: de acolo aū plecat și întemeietorii Marsilie și a unui șir întreg de orașe pe coasta galică. Din Chalkis, în insula Negroponte de azi, vechea Eubee, aū plecat coloniștii cari întemeiază Cume (Kyme), Messana, Regium, Naxos, Leon-tini și acea Partenope, care a produs apoi orașul nou Neapole. Megara crează orașul Selinunt, care există și până astăzi. Chiar și depărtatul Rodos întemeiază cetatea Acragas (Agrigent). Spartani fundară, cu Peloponesienii, o colonie în Tarent. Aheenilor din Pelopones li se datoresc Crotona și Sibaris, care era socotită ca punctul de pe pămîntul italian unde se desvoltase mai mult o viață epicuriană.

Această puternică influență transformă nu numai Sicilia, dar și Sudul Italiei, care a fost numit de la o bucată de vreme Grecia Mare, exercitîndu-se astfel o influență puternică și asupra Romei începătoare. Putem zice că noțiunea de lege, întru cît nu derivă din vechea religie romană, noțiunea aceasta care ni se pare nouă așa de familiară, a venit la Romani tot prin Greci. Dacă-și închi-puie cineva că ajungeaū cîțiva păstorii și cîțiva agricultorii de-a lungul Tibrului pentru ca mintea lor primitivă să elaboreze notiunea aceasta de lege, chiar și dacă n'ar fi existat *nomos* (νόμος) al Grecilor, atunci nu-și dă samă de greutatea desvoltării unei societăți. Cercetările nouă aū renunțat la decemvirii și la tablele cele douăsprezece, care, după tradiție, pleacă de la ei, dar sînt de o origine mai complexă și mai tîrzie. De sigur că Roma nu s'ar fi gîndit niciodată să dea o legislație pentru orice om, dacă n'ar fi existat influența orașelor grecești. Și zicem: pentru orice om, fiindcă în Roma, cum se va vedea, erau două popoare: poporul cel vechiu, al patricienilor, și poporul cel nou, al

plebeienilor: era o lege a patricienilor și o lege a plebeienilor. Dar opera așa-numiților decemvirii, cari, cu toate anecdotele lor, se găsesc în Tit-Liviu, este făcută pentru oricine, indiferent de originea sa. Și noțiunea aceasta: că un om și alt om represintă față de lege același obiect, indiferent de originea, de drepturile religioase, sacrale, pe care le aduce cu dînsul, este o noțiune superioară, și ea nu putea să vie de la o civilizație începătoare, cum era cea romană, ci numai de la o civilizație complet dezvoltată, era cum civilizația Grecilor.

Dar asupra Romei s'a mai exercitat încă, din cele d'întăiu timpuri, o altă influență, aceasta atotputernică, influența etruscă. De Etruscii a fost vorba și înainte, sporadic, cînd s'aū pomenit marile rătăcirii maritime ce se petrec în Egipt prin anii 1300-1150 și aduc în Delta, între alte popoare, care pentru moment erau rătăcitoare, pe Iongă Ionieni și Danaï, cari sînt Greci, pe Sardinieni, pe Licieni, pe Troieni și pe „Turșă“. Aceștia nu sînt decît Etruscii.

Cine erau acești Etruscii ?

Sînt o mulțime de teorii. A fost un fel de joc de răbdare pentru învățați să discute în ce privește pe Etruscii. Limba lor o avem într'o mulțime de inscripții, care se cetesc de la stînga la dreapta ca și cele orientale și presintă litere foarte asămănătoare cu acelea de care s'aū servit Romani, ori cu alte alfabetice italice, căci în Peninsula n'a fost un singur fel de litere, ci foarte multe. Avem și o artă etruscă, foarte bogat represintată: nu se poate săpa mai adînc în Toscana și în părțile vecine fără să se găsească rămășițe din această viață depărtată și misterioasă. Mai ales este o civilizație bogată în morminte: ele sînt atît de multe acolo, încît terminii cu cari se deosebesc unele de altele sînt terminii populari actuali. Și cu toate acestea s'a putut discuta foarte multă vreme fără rezultat cu privire la originea Etruscilor.

Astăzi se crede de etruscologi, cari sînt în cea mai mare parte Germani, că în Etruscii ar trăi vechii Pelasgi. Pelasgii a fost un termen de care s'a făcut pe vremuri un foarte mare abus: tot ce era vechi a fost socotit ca pelasgic. Grecii își amintiau de Pelasgi: tot ce li se părea masiv, imponent, fără grație, fără artă, fără măsură, fără armonie, era pelasgic. Dar ceia ce cred popoarele în această privință nu are nicio importanță: doar Tatarii de ieri, oriunde vedeau o clădire imensă, ziceau că ea este datorită Genovesilor, cari nici nu călcaseră poate prin locurile acelea, iar la Romîni se știe că și astăzi, mai ales în Muntenia, se atribuie monumentele cele mai vechi Jidovilor—, Cazarilor poate, de sigur nu Evreilor de astăzi: „Cetatea Jidovilor“, „Jidova.“ Așa încît și faptul că popoarele din Grecia credeau în Pelasgi ca în creatorii monumentelor masive ale civilizației miceniene, de care am vorbit, n'are importanță. De fapt, acea civilizație străveche din Grecia este datorită la o mulțime de elemente, din care un grup numai poate să fie cuprins sub numele, destul de vag, al Pelasgilor. Decî cine afirmă azi că Etruscii erau Pelasgi nu spune decît că ei au plecat din regiuni orientale, străbătute de o civilizație asiatică, care regiuni erau însă și în cele mai strînse legături cu nobila rasă a Grecilor și cu cultura lor.

Etruscii au o civilizație cum este și aceia din Creta, în epoca atribuită lui Minos fabulosul. Credeau în divinitățile sumbre ale Iadului cu o putere extraordinară; nu vedeau pe zeii cei buni de teroarea pe care li-o inspira necontenit zeii cei negri ai morții. Dar aceasta înseamnă totdeauna Asia: Dumnezeu, am putea zice, este european, dracul, asiatic. Maniheismul, eresia care vedea pe Dumnezeu în veșnică luptă cu „cel Rău“, a venit și el din Asia, unde s'a și păstrat foarte multă vreme în icoanele acestea teribile, în duhurile acestea urite cu ciudate aripî îndoite, care se întîlnesc absolut așa în mormin-

tele egiptene. Și înfățișarea greoaie, masivă a oamenilor scurți, cu capete rotunde, cu umeri largi, cu mîni și picioare diforme, cu nasuri lățite, cu o culoare — căci și acestea sînt colorate — întunecată, roșiatică-neagră, represintă după unii autenticul tip al Etruscului, deși în astfel de reprezentații trebuie să se știe samă și de tradiția artistică, — este asiatic. Dar, în afară de aceasta, în morminte se găsește o bogăție de metal prețios și de bijuterii extraordinară, și astfel de podoabe aparțin înainte de toate civilizațiilor asiatice, care biruiesc nu cu forma, ci cu materia, cu elementul material din care sînt făcute lucrurile. Întîlnim și măști luate după moarte său imitînd fața mortului, caracteristice pentru vechea civilizație greacă. Și reproducerea animalelor în arta etruscă este perfectă, cea ce ni amintește ce splendidă reproducere a animalelor se întîlnește în civilizația asiriană, babiloniană. În sfîrșit ca superstiții religioase, ca fel de a-și îngropa morții, și nu mai puțin ca direcție a scrisului, putem spune că Etruscii reproduc pe pămîntul italic, prin transmisiunea greacă, notele esențiale ale civilizațiilor asiatice.

Venind din Asia, natural ca aveau regi, în vechea formă clasică, „tiranică“, regi cari ar fi dorit să stăpînească și ei cît mai mult. Regele asiatic nu cunoaște alt hotar puterii sale decît numai acela pe care i-l impune momentul; cu asemenea regi de rătăcire și năvălire, ca vichingii scandinavii, aș venit Etruscii. Unii cred că lucrul s'a făcut pe Mare, fiindcă acesta era drumul mai ușor și deci mai natural de urmat; alții admit strămutarea pe uscat, și, fiindcă Etruscii aș trebuit să vie pe uscat, li se fixează și locuri de odihnă. Se aduce înaintea că toate cetățile lor nu erau chiar pe țărmul mării, prin urmare ei n'aș putut veni pe apă. Dar oare e nevoie ca un popor care face piraterie — și toată lumea admite că Etruscii aș făcut piraterie — să fie așezat tot pe malul mării? Apărarea porturilor nu se putea

face atunci ca acum, și nu e de loc imposibil ca așezarea piratilor, cuibul lor să nu se fi prezentat de sine în fața pedepsitorilor, fără a mai vorbi de putința ca lupta cu Grecii să-i fi răspins în interior. Dar, în afară de aceasta, după Etruscii au venit Grecii. Oricum să fie, până prin anii 500 înainte de Hristos, Etruscii au dominat, nu numai tot Nordul Italiei, ci și restul părții occidentale a peninsulei, până la Cumae, în Campania. A fost astfel o fasă a Italiei în care ei au fost stăpîniii întregului teritoriu cel puțin până la Apenini.

Dar regii cei vechi din Roma nu sînt *regi romani*, ci *regi etrusci*. Astfel la Porsenna și la alți regi, despre cari ni vorbește Tit-Liviu, trebuie să adăugim toată seria de vechi regi ai Romei. Tarquiniu poartă un nume etrusc; întîlnim inscripții etrusce în care se întîlnește numele acesta. Mișcarea împotriva regilor n'a fost o mișcare pentru libertatea politică, ci una pentru desrobirea națională. N'a existat o Romă regală înaintea Romei republicane, ci, de la început, o Romă republicană împotriva stăpînirii regale, cu caracter imperialist, a Etruscilor. Acesta este punctul la care s'a ajuns, în ceia ce privește vechea desvoltare romană, prin cercetările din timpurile din urmă.

Dar de ce Roma s'a ridicat? S'a ridicat ea ca o republică asemenea cu Atena sau cu Teba, însuflețită de principii filosofice sau ba? La aceasta vom răspunde foarte les-ne. Nu era o republică orășenească străbătută de teorii, ci o obște țerănească inspirată de tradiție. Ca să găsească cineva icoana Romei din cei d'întăiū anī. nu trebuie s'o asemene cu cutare Stat din America de Nord, care trăiește pentru libertate, fie ea și o simplă anarhie, ci cu un vechiū sat românesc, care era o republică în sensul acesta că obștea, cu bătrîniī în frunte, — „consuliī“ de la „consulere“, a lua sfat, erau ca la noi în vechime „oamenii bunī și bătrîni“ —, în jurul bisericii, în jurul hramului

local, hotărau rosturile judecătorești și, la vreme de primărie, se ridicau toți, cu Voevodul-dictator în frunte, ca să se apere de dușmani. Fiecare sat al nostru era odată o altă lume. Când zicea cineva în al XV-lea veac: Negreștiu era ca și cum se zicea în al VII-lea înainte de Hristos: Romani. Roma era o *localitate*, și o *semnătate*, o *lege*, un *drept*, care n'avea nimic comun ca religie, ca rasă, ca tendință cu toate așezările de lângă ea.

Viața aceasta de sat aparținea ea însă numai Romei, orî sate de același fel erau răspândite asupra întregii Italii? Răspunsul trebuie să fie că, pe lângă vechea civilizație *cetățenească* a Fenicienilor și a Grecilor, pe lângă civilizația *regală* a Etruscilor, era în toate văile și mai ales pe toate coastele civilizația de sate a străvechilor populații din Italia. Și iată din ce sînt compuse aceste populații. În partea dintre Apenini și coasta răsăriteană, până în Iapigia, colțul sud-ostic al Italiei, se întindea rasa ilirică; Ilirii, cari se întîlnesc în Peninsula Balcanică, se întindeau din Tirol până la actuala Manfredonia. Dincolo, în partea apuseană, împreună cu Etruscii, dar locuind mai mult în munți și pe povîrnișul munților — căci în șes s'au coborît mai târziu, atunci cînd s'au făcut drumurile Romei —, se întîlnesc populații cu adevărat italice, Romani înșii nefiind decît una din acestea, din ramura latină, pe lângă rasa sabelică și rasa umbrică, cea d'întăiu cuprinzînd, pe lângă Sabinii, și pe Samniții (sau Sabinii). O populație și mai veche în regiunile acestea era cea oscică, vorbind un grai neted caracterizat.

Nu numai că Roma n'a fost izolată între populațiile italice, dar, după ce ea a biruit pe celelalte grupuri mai mult sau mai puțin înrudite, secole întregi s'au păstrat ca dialecte italice limbile pe care le vorbeau popoare pe vremuri neatîrnate. Cînd s'au ridicat orașele italice pe vremea lui Sulla ca să-i ceară Romei ca ele să nu aibă numai aceleași datorii, ci și aceleași drepturi, nu numai

că se căuta, a se întemeia un Stat italic *contra* Romei, cu Capitala în Corfinium, dar, în același timp, se băteau monede care aveau inscripții în limba oscă. Cine-și înfățișează Roma ca triumfătoare încă din cele d'întăiu secole și perfect unificatoare, natural că se oprește cu mirare înaintea acestor constatări, care arată cât de mult a trăit vechea viață italică și în timpurile de splendoare romană.

Ce se cuprindea acum în civilizațiile acestea noi ca elemente originale, capabile de dezvoltare? Vom răspunde ca mai sus: un sentiment de solidaritate rurală, care se deosebia de sentimentul tovărășiei urbane. Mă explic. Tovărășia urbană, ceia ce ne leagă pe noi cari locuim în aceleași orașe, sau într'o țară dominată de orașe, e o conștiință sau un interes: conștiința unui trecut și a unui viitor, conștiința unui drept și a unei datorii comune pentru toți; este, în afară de aceasta, convingerea că, mergînd unul cu altul, ajungem a îndeplini rostul nostru pe lume, cu toate interesele legate de dînsul, mai bine decît dacă am fi fragmentați și aruncați spre robie în stăpînirea străinilor. Așa era la Greci. La țară însă este altceva. Țeraniii aceștia din Italia erau deprinși în condiții particulare a muncii cîmpul. Munca de la cîmp nu se poate face aproape individual, ca o grădinărie oarecare. Este un fel de legiune naturală a plugarilor, care se preface de la sine, la îndemnul necesității, în legiune de ostași. Până atunci nu existase nicio civilizație pe lume care să fie exclusiv țerănească și reținută mult timp într'un mediu rural. Romanii și toate popoarele latine, italice au inaugurat această direcție. Macedonenii înșiși, cînd au ajuns să joace un rol mare, trecuseră prin toată filiera pregătitoare a Grecilor și erau, în ce privește concepțiile lor, mult mai grecisați de cum puteau fi elementele italice din Grecia Mare chiar, care nu și-au părăsit niciodată limba.

De aceia Romaniî sînt un popor care îndeplineşte constant, liniştit, hotărît, neînduplecat aceleaşi rosturi tradiţionale. Nimic nu li poate suprima solidaritatea profundă. Ceia ce a biruit prin Roma asupra lumii întregi a fost acest invicibil sentiment de solidaritate. Aşa se explică de ce nu trebuie să ne înşelăm de luptele între un consul şi alt consul, între consuli şi tribuni, între Mariu şi Sulla, între Pompeiū, Crassus şi Cesar ori între Octavian şi Antoniu. Luptele acestea erau fără îndoială foarte serioase, nu numai asalturi spre glorie, ca acelea care se întîlnesc, în timpurile noastre, la anumite societăţi. În toată lumea veche n'a fost aşa. Cînd Mariu combătea pe Sulla, aceasta însemna că, dacă !-ar fi avut în puterea sa şi n'ar fi fost nimic care să-l împiedece, fără îndoială că i-ar fi arătat toată energia resentimentelor sale. Doar era vremea proscricţiilor, cînd s'a ajuns, supt unul şi supt altul din aceştî şefi triumfători de partide politice răzimate pe bande militare, să se afişeze numele proscricţiilor cu sutele. Şi era în aceasta şi e ură de clasă. Şi, totuşi, cum, urîndu-se în partide ireconciliabile, au ajuns să facă ce au făcut ?

Fiindcă la basă era acest instinct nezguduit de solidaritate. Consuliî se schimbaū în fiecare an, şi nici nu era voie să ocupe cineva o magistratură de mai multe ori; cel cu astfel de intenţii era omorît legalmente, ca unul ce are intenţii tiranice. Cu toate acestea armatele se menţineau, şi, în războaiele cu Hannibal, de pildă, la sfîrşit tot armatele romane cele cu multe comande schimbătoare au cîştigat biruinţa. Solidaritatea aceasta adîncă, fundamentală, ea a menţinut poporul roman. Să dăm un exemplu. Din lupta de la Cannae Romaniî s'au întors zdrobiţi. Unul din consuli căzuse, Paul Emiliu, cellalt consul, Terenţiu Varro, s'a întors la Roma. La 1870, cînd Napoleon al III-lea a fost învins, Imperiul a fost răsturnat imediat. Popoarele moderne aşa fac: ele aclamă pe

cineva pentru o biruință și-l doboară pentru o înfrângere. Roma întregă a ieșit însă înaintea consulului învins. Nimeni nu i-a cerut socoteală pentru înfrângerea lui. Își făcuse datoria pentru Roma. Sufletul rural săvîrșește minuni de acestea, pe cînd sufletul urban, în forma intelectuală ateniană, în forma comercială cartagînesă, în forma tumultuoasă modernă, nu le face niciodată. Iată motivul pentru care Roma s'a dezvoltat.

Ce trebuia să întîlnească Roma în calea dezvoltării sale? Înainte de toate înseși rasele italiene, care-și apărau independența, cum o fac toți tradiționaliștii locali, oricînd Războaiele cu Samniții (343-290) s'a început, în veacul al IV-lea înainte de Hristos, prin urmare odată cu Alexandru-cel-Mare. De ce s'a luptat Roma cu Samniții? Furcile Caudine ale rușinii armatelor momentan învinse nu ne interesează. Ni trebuie să știm de ce a atacat Roma pe Samniți de ce Samniții au arătat atîta înviersunare împotriva Romei.

Din vechea-i viață exclusiv rurală, fără scopuri politice. Roma, supt influența greacă din Sud, a început să elaboreze o concepție superioară de civilizație. Și atunci i s'a opus toți aceia cari voiau să trăiască izolați, țărănește, în munte, i s'a opus ciobanii acelor cari, așezați în Ținuturi mai roditoare, erau în legături cu lumea prin Tibru și cari, cu energia lor, dar după sisteme străine, voiau să întemeieze un Stat. Elementul italic el însuși, incapabil de a întemeia un astfel de Stat și hotărît să nu îngăduie nimănuî a o face pe socoteala sa, sînt Samniții. Și, totdeauna cînd se întîmplă un astfel de conflict, cine apără un trecut în imobilitatea lui, cade. Numai cine apără trecutul în tradiția sa, capabilă de a purta fructe în prezent, numai acela biruiește.

Dar fusese și un alt război mai vechiu, războiul cu Galii. Acesta era însă, nu un război de *expansiune*, ci

unul de *apărare* romană. În ce privește pe Galii, se admit acum idei cu mult prea înguste față de valoarea acestui popor. Teritoriul din Nordul Italiei până la riul Pò (Eridanul) se chema odată Gاليا Cisalpină. Galii erau însă și în Alpi, erau la Dunărea mijlocie, de unde au plecat după 300 în mase mari asupra Peninsulei Balcanice, ajungând până la Termopile și trecînd chiar în Asia, unde provincia Galatia amintește numele lor. Iată extraordinara expansiune a rasei galice, care pleacă de la Oceanul Atlantic și ajunge în văile Asiei Mici, trecînd nimicitoare peste așezările etrusce din Nord și amenințînd, încă după 400, să suprimă Roma în chiar leagănul puterii sale. Căci cea d'întăi luptă pentru existența Romei a fost cu Galii. Ei au atacat-o, și cetatea, plătîndă încă — zăgaz de vergi în fața unui șivoiu —, a trebuit să se aperse cu multă greutate, încheind chiar un tratat dureros pentru dînsa. Povestea cu sabia aruncată în cumpănă, de Brennus, cînd se cîntăria prețul răscumpărării, înseamnă o ultimă provocare, un act suprem de despreț și de crudă insultă din partea biruitorului, și nu știm dacă în adevăr el a fost pedepsit. La urmă însă Galii au fost învinși. Roma, care făcuse Via Appia spre Sud, Via Valeria spre Vest, Via Emilia spre Ost, Via Flaminia care ducea la Modena, la Parma, la capătul de pod de la Pò, a cucerit, în al II-lea veac, tot până la Alpi.

Odată sprijinită pe Alpi și, prin înfrîngerea Samniților, ajunsă în Grecia Mare, Roma trebuia să se aștepte la lupta cu Cartaginesii.

Cum se știe, războaiele punicе au fost trei. Un război purtat pe Mare (264-41), în care Roma a fost biruitoare, Romanii prefăcîndu-l în lupte pe uscat, prin aruncarea cîngilor care prindeau corăbiile inamice și formau ca un pod între luptători. A fost un al doilea război, purtat cu Hannibal (219-202), biruitor la început, înfrînt la sfîrșit

prin debarcarea lui Scipione Africanul în Africa și lupta de la Zama. Al treilea război, în sfârșit, care a fost un act de desființare, nu de înfrângere, fiindcă acum Cartagena era înfrântă, s'a terminat, la 146, printr'un alt Scipione, care a însemnat distrugerea totală a cetății prin blăstămul aruncat asupra ruinelor ei, pentru ca niciodată acest oraș să nu se mai ridice.

Războiul întâi era absolut necesar pentru a se împiedeca așezarea Cartaginesilor în Sicilia. Anume mercenarii Mamertini, trec din Italia și se așează în insulă, — un început de colonizare în cuprinsul ei —, la Mesina. Cartaginesii însă nu pot admite aceasta. Și Roma se hrănea din Sicilia, căci n'avea încă Orientul și Cartaginea, care nu putea să aibă Orientul vre-odată, se hrănea tot din Sicilia. Se luptară pentru grâul care li dădea pâinea din fiecare zi. Și era și grija Sardiniei, căci, fiind Roma 'n Sardinia, în fiecare moment curentul favorabil putea duce oștile ei în Africa.

În ce privește războiul al doilea, vom reînnoi o teorie exprimată și în cartea noastră „Chestia Mediteraneă“.

Hannibal a luptat fără îndoială în legătură cu oficialitatea legală a Cartaginei. El este un general cartagines, dar aceia cari cred că este un general cartagines așa cum Joffre este acum un general frances sau Hindenburg un general german, nu-î înțeleg rostul. De și el căuta să menajeze pe cei de acasă, erau mulți cari, acolo, nu-l voia. Putem spune însă un lucru: că Hannibal a fost mai presus de Cartaginea, mai presus chiar de tradițiile anti-romane ale propriei sale familii, căci fiul lui Hamilcar Barca, fratele lui Hasdrubal, făcea parte, nu numai dintr'o cetate, dar și dintr'o tradiție specială neamului său. Hannibal nu însemna Cartaginea; mai presus decât Cartaginea, mai vastă decât Cartaginea, cu un caracter marcat personal, stă figura lui. Și, atunci, de unde acest spirit? Să ni aducem aminte de Alexandru-cel-Mare. Cine era Alexandru? Un om care

pleacă de-acasă, întrebuintînd puterea locală și tot ce poate îngrămădi în jurul lui, care luptă însă în legătură cu tradițiile cavaleresti din Iliada și Odiseia, ca să cucerească în largul lumii cît poate, pe sama lui și pentru dînsul. Cu toate legăturile ce le are cu poporul macedonean și cu civilizația greacă, el este totuși o splendidă manifestare individuală. După cum fantoma lui Napoleon umblă azi în mintea oamenilor, ca o „hantise“ ispititoare și fatală, tot așa fantoma lui Alexandru-cel-Mare a dominat în felul acesta mintea oamenilor de atunci. Hannibal nu este astfel altceva decît o imitație africană a lui Alexandru. Să nu uităm că cetatea lui este în legătură imediată cu Cirena și cu Alexandria, splendida creațiune a Macedoneanului. Ca și Alexandru-cel-Mare, Cartaginesul întrebuintează puterea celor dintre cari se ridică, el servește revansa lor, dar își întemeiază de fapt o armată de mercenari care i se închină lui și numai lui; în fruntea lor el găsește 'n război, în satisfacerea individuală a pasiunii sale, legitimarea unei acțiuni.

Observați-l cum procedează: în legătură cu trecutul alor lui, cucerește, împreună cu fratele, Spania; de aici, din Spania, de și se încheiase în această privință un tratat cu Roma, pe care era să-l calce fără scrupule, el trece dincolo de Ebru, distrugînd apoi și Saguntul (219). Prin Sudul Galiei, pătrunde 'n Italia, întîlnește pe consuli, îi bate pe rînd, la Ticin, la Trebbia, la Trasimen, apoi se întinde în Italia mai jos, cu teribilii lui elefanți, cari sfarmă, ca automobilele chiurasate moderne, frontul dușmanului. A ajuns la Cannae, unde biruiește cu desăvîrșire pe dușman (216). Se așează la Capua. Și atunci oamenii superficiali zic: s'a oprit și înnomolit la Capua, în „deliciile Capuei“, usînd și puterile sale spirituale și mijloacele armatei sale. Și atunci Roma l-a rechemat acasă prin debarcarea din Africa, mînîndu-l la înfrîngerea de la Zama.

Este așa, și nu este așa. Alexandru-cel-Mare poate căut

până în Indiî prilej de luptă; Hannibal trebuie să rămîie aici, fiindcă e singurul loc unde se poate lupta. Lupta în sine, indiferent de scopul său, rămîie însă motivul personal al său. Și, apoi, dacă a rămas în Sudul Italiei, a făcut-o fiindcă socotia posibilă — și era posibilă — creațiunea, în locul unei Italie concentrate în Roma, sus, o Italie concentrată într'un punct din Sud, cu o nouă Capitală, care să fie Capua însăși, al doilea oraș din peninsulă după Roma, înainte de a fi fost distrusă ca pedeapsă tocmai pentru această trădare a ei, Capua care era să fie supt influența Siciliei, devenită insulă cartaginească. Italia s'ar fi strămutat din Nord, unde putea amenința, în Sud, unde trebuia să servească.

Aventura lui Hannibal s'a isprăvit; Cartaginea era în agonie: armata o pierduse, negoțul vechi nu se mai putea face, căci Marea aparținea Romei; izvoare de cîștig nu puteau să se descopere aiurea. Romanii trec atunci dincolo, în Peninsula Balcanică. De acolo îi visitase odinioară, în legătură cu afacerile din Tarent (280-75), Pyrrhus, regele Epirului, personalitate foarte interesantă, tot cu elefanți și acesta. Era vecinul Macedonenilor, concurent pentru regatul macedonean, una din sfărîmăturile Imperiului lui Alexandru-cel-Mare, și soția lui a fost fata unui Ptolemeu din Egipt. Un membru din aceiași serie de eroi individuali, Pyrrhus n'a izbutit. Romanii, la rîndul lor, se luptă cu Filip al Macedoniei, aliat al lui Hannibal; la Cinoscefale se sfarmă falanga macedoneană de legiunea romană (197) și, după aceia, cînd Perseu încearcă să libereze acest teritoriu, este zdrobit și el. Peste douăzeci de ani Macedonia va fi un „teritoriu“ de ocupație, un „pămînt de biruință“, o *provincie* a Romei. La Pydna (168). Grecia, care trăia, sau în atîrnarea de Macedoneni, sau în anarhia interioară a ligelor, ahaiană, etoliană, asemenea cu „confederațiile“ care au adus căderea Poloniei, Grecia este supusă, în amabile forme de libertate. Romanii au venit

la 146 să zică atît: sînteți liberi de acum înnainte, liberi de a nu mai fi! Dar la Greci așa de mare era magia cuvintelor, încît toți aplaudară. De fapt, era robia în forma vechii libertăți elenice, pusă în frunte, dar nu era o conștiință națională care să sufere.

Dărîmarea Corintului, ca exemplu, se face la 146, în același an cînd a fost dărîmată și Cartaginea. Dar spiritul grecesc se supusese de mult și total. El se adaptase *formeî* romane. De la cine avem cunoștințele războaielor punice? De la Tit-Liviu? Nu. Zugrăvită și de mai mulți Cartagineși, — aũ fost și doi biografi ai lui Hannibal și vre-o patru scriitorî vechî romanî, cari aũ lăsat însemnările faptelor, — biruința romană a fost expusă pe larg, legitimîndu-se originile sale, de un Grec, Polibiu, pe care Tit-Liviu l-a copiat. Spiritul grecesc era astfel în serviciul ideii de Stat roman. După acesta Diodor din Sicilia, Dionisie din Halicarnas, Dio Casiu, Nicolae din Damasc vor transmite fastele domniei romane, iar Strabon îi va descrie largul cuprins. Nu e vorba însă de un popor care părăsește tradiția lui națională ca să primească tradiția națională a Romanilor. Nicî Grecii n'aveaũ tradiție națională, nicî Romanii nu veniaũ să li impuie o alta. Toată lumea doria, cum se va arăta mai departe, Imperiul unic peste întreaga civilizație, îndreptat asupra barbariei întregi.

Odată ce atacase cineva însă pe „diadohul“, pe moștenitorul lui Alexandru-cel-Mare în Macedonia, aceasta însemna că mîne va trebui să aibă de lucru cu moștenitoriî aceluiași Alexandru în Siria, în Seleucia, căci stăpînirea orîcărui punct al elenismului politic macedonean dădea *aspirații legitime la posesiunea întregului*, și aceasta *cu atît mai mult, cu cît Romanii aveaũ ca basă Macedonia însăși*. Regele Antioh încă din secolul I-ũ înnainte de Hristos a fost învins și înlăturat (64). Micî formațiuni, de aceeași origine și de același caracter, cum era regatul Pontului, al lui Mitridate, cad și ele și, mai târziu, pe vremea lui

Cesar, acesta, biruitor asupra rivalilor săi, va merge în Egipt, unde va impune Cleopatrei recunoaşterea şi din partea acestei moştenitoare a Ptolemeilor a nevoii de a se supune Romei. Aceste State, din care niciunul n'a recunoscut vre-odată necesitatea de existenţă a celuilalt, simple fragmente, care se căutaă între ele sforţându-se să realizeze o unitate, aū *căpătat-o numai prin Roma*, care-şi însuşise principiul de viaţă unic din care izvorîse existenţa tuturor acestor regate, fără fundament naţional şi raţiune de a dură.

Putem spune chiar un lucru: că Roma şi-a datorit succesele răpezii preexistenţei Statului cartagines şi a moştenirii lui Alexandru-cel-Mare. Dacă n'ar fi existat concentrarea africană şi mediterană în mîinile Cartaginesilor, dacă n'ar fi existat şi concentrarea grecească şi orientală întreagă în mîinile dinastiilor macedonene, ea ar fi trebuit să cucerească în detaliu, pas cu pas, atingînd în fiecare moment *forme şi suflete deosebite*. Pe cînd, astfel, a găsit lumea toată grupată în două mari formaţiuni politice şi din două lovituri a putut distruge întreaga civilizaţie veche, adecă şi-a putut-o atribui întreagă, pentru ca, la rîndul său, apoi, creştinismul să se folosească de unitatea romană şi, printr'o singură propagandă în marginile pe care le dădea Imperiului roman unitar, să realizeze unitatea umanităţii civilisate într'o nouă formă.

IX.

„Imperiul“ Romei.

De cînd începe Imperiul Roman? Vom răspunde: De la cele d'întăiū manifestări ale lui Cesar în sensul întemeierii, nu a unui „Imperium romanum“, care în teorie existase totdeauna, fiind la izvorul însuși al concepției vechiului Stat republican, ci a unei forțe unitare de concentrație și însumare a tuturor puterilor la Roma. Nu e vorba de „ambitiia“ lui Cesar, ci de îmbrățișarea de către Cesar,— „ambitios“ saū ba, nu ne interesează —, a unor anumite nevoi ale societății contimporane, pe care el le-a reprezentat, pentru care s'a luptat cu adversarii săi politici—, unii din ei treziți tocmai prin manifestarea aceasta nouă a lui, și pentru care a fost omorît de oamenii trecutului fiindcă era un om de viitor, în mijlocul Senatului. Deci, din momentul cînd un om de frunte din Roma, cum era, prin naștere, situație și talent, Caius Iulius Caesar, a consimțit să intrupeză în personalitatea lui excepțională ca energie, ca încredere pe care o inspira pretutindenī, ca dibăcie politică, un nou curent al istoriei universale, întrăm, pentru Roma și pentru lume, în fasa „Imperiului“. Iar în momentul cînd Constantin-

cel-Mare pune semnul Cruciî pe sulița steagurilor sale, așa-numitul „labarum“, din momentul ce el se înțelege cu Creștinismul, chiar fără a-l primi, ceea ce era totuși cel d'întăi pas către substituirea Creștinismului ca factor dominant asupra Imperiului Roman, această fasă romană, imperială, a „regalității“ asupra culturii antice s'a isprăvit. Căci țin să spun încă de la început că pentru noi Creștinismul nu este o religie care stă în fața unei ordine de Stat, precum ar fi astăzi ortodoxismul său catolicismul său protestantismul său anabaptismul față de forma monarhică sau față de forma republicană, de deosebitele spețe ale formei monarhice și ale formei republicane. Nu, Creștinismul nu este decît o nouă formă a imperialismului, și două forme ale imperialismului nu puteau să încapă alături: forma imperială romană și noua formă imperială creștină. Erau, ca în balada noastră, „două săbii într'o teacă“, și Creștinismul era o sabie, și tot imperială, de și cu mînerul în formă de cruce și purtată în numele lui Dumnezeu. Se putea ca, plecînd de la Creștinism, să se cucerească vechile Imperii, dar nu se putea ca, plecînd de la vechile Imperii, să se anexeze la un moment dat și Creștinismul, căci, în general, curentele nouă care agită o societate nu se anexează niciodată, ci distrug sau sînt distruse.

Aceasta pentru a se înțelege marginile fixate pentru această expunere. Ea va începe prin urmare prin anii 50-40 înn. de Hristos și se va prelungi până după anul 300 din era creștină. Pentru vre-o ochire asupra Romei anecdotice, perverse și criminale, ar fi prea scurt spațiul unui singur capitol, în orice fel de carte. Căci, cum se știe, cînd vorbește cineva de Imperiul Roman, aceasta înseamnă a descrie pe Cesar. a arăta neînțelegerile dintre dînsul și tovarășii săi,—în vremea cînd se concentrase în mîinile a trei oameni viața întregii republici romane,—acei tovarășii cari au fost Pompeiul „aristocratul“ și Cras-

sus petrecătorul a se notă după aceasta nemulțămirea apărătorilor „republicei“ contra lui Cesar, care ajunsese a strînge toată autoritatea în mîinile lui, hotărîrea lor de a-l distruge, escitarea unor anumiți fanatici împotriva lui, căci de cele mai multe ori oamenii necinstiți lovesc totdeauna cu oțelul bun al unei convingeri fanatice. S'ar lămuri cum stricații și ipocriții Romei, cărora li ardea de republică pe cît își poate cineva închipui, — republica însemnînd adesea servirea intereselor și menajarea afacerilor lor —, aș înarmat mîna acelor onești fanatici, cari aș fost Brutus și Cassius pentru a înlătura ordinea „dictatorului“. După aceasta, alcătuiindu-se alt triumvirat, ar trebui să se expuie care era personalitatea lui Octavian, ruda lui Cesar și viitorul August, să se explice ce interesantă a fost această figură, străbătută de un idealism sentimental, cu totul deosebit de masca greoaie, brutală a lui Pompei și chiar de aierul de „vieux-beau“, supt care se înfățișează Cesar în cele mai multe din statu, cu cîrlionții aduși cu meșteșug și alte elemente artificiale ale personalității lui. S'ar schiță aceia cari aș stat în fața lui: Antoniu „voluptuosul“, insignifiantul Lepid, cel de-al treilea și ca valoare în acest triumvirat, s'ar aduce în scenă Cleopatra, cu Curtea ei, cu toate roșturile de lux și plăcere, de viață socială înaintată și superioară artă din Alexandria, până la coșul cu flori și fructe avînd la mijloc aspida care trebuia să puie sfîrșit vieții celei mai frumoase regine a Egiptului. Am vedea cum, după ce se isprăvește cu lupta dintre acești trei factori așa de neegali, triumviratul se resumă într'o unitate umană, care este a lui Octavian. S'ar urmări viața biruitorului, legăturile lui de familie, — Iulia cea d'întăiu, fiică a sa, Iulia cea de a doua, nepoata, asemenea una cu alta — și conflictul cu Ovidiu, trimes să-și ispășească păcatele pe malurile sumbre ale Mării Negre. Am avea după el (14 d. Hristos) înaintea ochilor șirul întreg de

Împărați din Casa Iulia și Casa aliată cu dînsa a Claudiilor. Peste această familie de adopțiune a lui Tiberiu s'ar ajunge la un șir de „domni“ mai buni, la era lui Nerva senatorul, a lui Traian cel sever și a complicatului Adrian, la filosofi încoronăți Antonin și Marcu-Aureliu, urmați nevrednic de Comod, pentru ca seria să ne ducă, prin Împărați africani (ca Septimiu Sever), sirieni (ca Heliogabal și Alexandru Sever), dalmatină, panonienă, dacă (ca Deciu, Regilian) la bărbăția lui Aurelian, acela care totuși ar fi părăsit Dacia, luînd pe toți coloniă. ca și cum s'ar fi făcut pe atunci evacuări ca acelea ce se fac în timpurile noastre, și a întemeiat Dacia nouă de peste Dunăre. Pe urmă, de la Aurelian. se continuă cu seria de Împărați mai mărunți, până ajungem la Dioclețian, marele reorganizator, și de acolo pornește o altă serie de Împărați (între cari Dacul Galeriu († 311), care voiă să „schimbe titlul Imperiului roman, în dacic“¹, cu alt caracter, până la Constantin-cel-Mare).

Astfel expunerea obișnuită ar fi aceasta: scandalurile romane pe vremea lui Cesar, a doua serie de scandaluri pe vremea triumviratului celui de-al doilea, — ceia ce înseamnă o eră cum a fost în Franța era Directoriului, cu malversațiile sale. cu prădăciunile furnizorilor civili și militari, cu nerușinatul lux asiatic, care a dominat această vreme și, la sfîrșit, cu „tirania“ lui Bonaparte, cu Imperiul și campaniile acelea de glorie în care s'a risipit atîta sînge bun, dar și destul sînge rău. Apoi am avea să înfățișăm — dar acesta ar fi mai mult rolul unui psiholog interesat pentru casurile de patologie, al unui medic care se ocupă de bolile morale —, am avea să în-

¹ «Hostem se romanı nominis erat p̄fessus, cuius titulum inmutari volebat, ut non romanum Imperium, sed daciscum cognominaretur»; Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, cap. XXVII; citat întăiu de Cipariu, *Cuvînt la inaugurarea Asociației*, ed. a II-a Blaj 1862, pp. 76-7. Cf. Lactanțiu, *ibid.*, cap. XXIII: «Quia parentes eius censui subingati fuerunt, quem Traianus Dacis assidue rebelantibus poenae gratia victor imposuit»; cf. Cipariu, *l. c.*, p. 74.

fățișăm toată seria aceia a figurilor de Împărați degenerați. Caligula, avînd boală mintală a lipsei absolute de orientare, Claudiu, — un bătrîn pe care-l scoaseră de după un paravan și a cărui teribilă nevastă se mărită din nou supt ochii lui și, cînd i se atrase atenția, de prietenă, că ea s'a remăritat, el, în mînia lui, pronunță o sentință de moarte pentru vinovat, iar pentru dînsa numai o sentință de exil, care s'a prefăcut însă în moarte, și cei cu grijă de acest lucru s'au grăbit să execute imediat sentința, fiindcă altfel în ziua următoare Cesar s'ar fi putut răsîndi. Neron, cîntînd, după legendă din chitara lui înaintea Romei care ardea, adevărul fiind însă acela că Neron credea a fi întrunit în persoana sa toate artele, pentru care a și dat libertate Greciei întregi, fiindcă această țară eră „mama artelor“, — cabotin care, întrebuinta situația lui excepțională pentru a face lumea să cadă în admirație ipocrită față de îndemnările lui foarte problematice pentru o mulțime de lucruri. Și Comod, care ucide cu măciuca pe gladiatori în circ, și Domițian care prindea muștele pe fereastră, și atîtea alte tipuri...

Nu doar că n'ar fi un obicei foarte vechi acela de a se înfățișa astfel istoria Romei, nu doar că oamenii foarte distinși nu s'ar fi ocupat de prinderile de muște ale lui Domițian și de nenorocirile casnice ale lui Claudiu, nu doar că atîția erudiți nu și-ar fi pierdut vremea cu asemenea anale de lupanar și de casă de nebuni, dar ni este permis și nouă să nu adoptăm acest sistem de a prezenta istoria imperială a Romei care supt multe raporturi ni se pare unul din cele mai rele.

Unul din desavantagiile ce prezintă este că s'ar crede după asemenea exemple cum că într'o societate există numai ce se vede mai mult, ce se scrie cu deosebire, ce se înseamnă în cărți și une ori și în monumente grafice cu stilul ascuțit al criticei pline de ură. Figurile aces-

tea ale Cesarilor au fost schițate de oameni cari aveau motivele lor, teoretice sau practice, de a urî. Avem a face cu niște splendide caricaturi artistice, și în Suetoniu, și chiar în Tacit. și în toți ceilalți; dar nimeni nu ne silește să luăm caricatura drept autenticitatea însăși a persoanelor ale căror linii sînt puțin strîmbate numai pentru a da, în locul unei figuri omenești mai normale, un rebarbativ și răspingător aspect de degenerat. Admitem însă că n'ar fi caricaturi, admitem că Suetoniu era un om extraordinar de bine informat, că el sau izvoarele lui au fost inițiați în toate tainele manifestărilor artistice ale lui Neron; admitem deci că izvoarele sînt bune, sigure, că oamenii cari le-au alcătuit sînt adevărați martori și martori adevărați; admitem că în adevăr la Roma s'au petrecut toate lucrurile acestea care se scriu în Suetoniu și în Tacit și în scriitorii de mai târziu ai istoriei Augustilor. Dar oare acesta este lucrul cel mai însemnat în acești 300 de ani? Aceste curiozități de suprafață reprezintă ele viața unei societăți atît de întinse și cu așa de adînci ramificări. încît cuprindea, nu numai Italia, nu numai Apusul Europei, nu numai Europa întregă. ci toată lumea civilizată? Și nu este păcat să cuprindem viața atîtor milioane de oameni harnici, de oameni morali, de oameni inteligenți, de factori *reali* ai istoriei universale, supt fațada răspingătoare a acestor figuri de degenerescență?

Toate figurile acestea de Împărați ai desfrînării și crimei, cari ni se presintă ca fiind Roma imperială cea adevărată, ce sînt altceva decît niște scrijelături superficiale pe obrazul sănătos al societății romane? Orî în Saint-Simon este toată Franța veacului al XVIII-lea, în desfrul de lux al miliardarilor din cutare „Avenue” de la New-York toată viața de muncă a Americii-de-Nord și în presa scandalosă a tuturor opozițiilor icoana a ceea ce sîntem noi toți în timpul de față?

Nu este bine încă a se urmări acest sistem aici, în această țară, și pentru motivul că noi prea sîntem deprinși, trăind într'o clasă superioară oarecum izolată, în răpeziciunea dezvoltării sale, de masele adînci ale popoului. care cuprind încă comori de cultură pe care urmașii noștri le vor apuca, nu în formele, copiate, ale noastre, ci în formele originalității organice ce se vor desface atuncî cînd milioanele acestea vor reprezenta marea realitate materială și morală în viața Romînilor, prea sîntem noi deprinși să ni închipuim că am fi totul și, ceia ce mai grav decît atîta, că totdeauna noi trebuie să fim totul, deși n'ar trebui să facem nimic. Cînd se înfățișează așa istoria Romei, cineva poate zice: Aceasta este decî Roma? Așa se proceda în Roma? Dar nu e nimic mai ușor decît să facem și noi tot așa! Atîta poate întemeia prosperitatea unei societăți? Cu atîta se poate procura gloria? Teatre pentru toate decăderile și pentru toate gusturile proaste, cîte un *vieux-beau*, cîte un cîntăreț de liră, cînd piere lumea dar de aceștia avem și noi! Am fi decî în condiții să putem face și noi ce a făcut Roma imperială.

Dar istoria Romei trebuie să fie, în educația omenirii, o lecție de virtute, nu în sensul catehismului, care nu este totul, ci în sensul energiei sociale care se cere imperios timpurilor noastre. Dacă Roma a impus lumii, dacă a strîns toate puterile omenești în jurul său, a fost tocmai pentru acest lucru: fiindcă niciodată fiecare individ și toți laolaltă n'aun cheltuit o energie mai bine rînduită, mai solid legată și mai perfect orientată decît în vremea Imperiului Roman. Într'o societate, orice lucruri în orice domeniu își corespund. Cultura unei vremi samănă cu constituția politică a vremii aceleia și constituția politică a unei vremi samănă cu poezia contemporană: e chestie numai de observare atentă, de recunoaștere a notei dominante și de transpunere dintr'un registru în altul. Ei

bine, Imperiul Roman sămănă cu arhitectura romană. Nu trebuie să fie cineva un arheolog emerit ca să deosebească un zid roman de orice altă clădire. El se semnalează prin două calități: soliditatea absolută a fiecărui material și încheștarea nezuguduită a tuturor materialelor între ele. Cimentul roman îl cunoaște oricine de departe. Societatea romană ea însăși era așa. Dacă se întâmplă că pe pietrele, pe cărămizile unei clădiri de la Pompei, un bețiv care se întorcea noaptea acasă a zgîriat cu cuțitul o necuviință pe care arheologii o găsesc în timpurile noastre și o reproduc în revistele lor speciale, și o comentează, și trag consecințe de erudiți: se poate zice oare că aceasta este însăși arhitectura romană? Și nu înseamnă mai mult slăbiciunea intelectuală și morală a Împăraților din această epocă a istoriei Romei decît cea a bețivului acela a zgîriat cu cuțitul pe cărămida cutărui zid.

Lăsăm legenda, condamînd-o în usagiul ce se face cu dînsa, și ajungem la realitatea lucrurilor. De ce s'a întemeiat Imperiul Roman? În concepția obișnuită se spune: Imperiul Roman? Aceasta înseamnă că Roma, de la o bucată de vreme, simțindu-se tare, a devenit foarte ambițioasă și a pornit să atace pe rînd toate popoarele, pe care le-a și îngenunchiat. Dar se vede undeva, între multele monumente lăsate de Romani, unul singur care să afirme această concepție: Romanul biruitor și supt picioarele lui învinsul? În statuaria modernă din deosebite țări sînt atîtea și atîtea exemple; vezi pe cutare strivind cu picioarele lui pe un dușman: o personalitate, un Stat, un popor. În lumea romană așa ceva nu se poate întîlni. Columna lui Traian respectă pe învins și scenele de epopeie săpate pe dînsa cuprind și marea lui tragedie. De fapt, *Roma a fost cerută în toate părțile*. Imperiul Roman s'a întemeiat ca o *necesitate a timpului*. Imperiul macedonean nu putuse subsista: a murit prea curînd

Alexandru-cel-Mare, care el însuși represinta prea mult o armată, prea departe de locul unde-și avea ea rădăcinile, și chiar în locul acesta rădăcinile-î erau prea superficiale, prea noi. După moartea lui Alexandru, generalii și-au împărțit provinciile. Lumea, care se supusese eroului așteptînd pacea pentru cîteva veacuri, s'a trezit din nou înaintea războaielor. Odată se luptă regele din Egipt cu regele din Haldeia sau cu regele din Asiria; acum se luptă moștenitorii lui Alexandru-cel-Mare din Egipt, Ptolemeii, cu moștenitorii aceluiași din Siria, Seleucizii, și aceștia se luptă, apoi, și cu moștenitorii lui Alexandru din Pergam. Iar, în Europa, regele Macedoniei se luptă cu regele Traciei vecine, și amîndoi sînt gata în fiecare moment să se bată și cu regele Egiptului, cu regele Siriei, cu regele Pergamului ș, a. m. d. Lumea a abdicat în mîinile Macedoneanului în credința că, dacă-l proclamă odată zeu, el este, ca orice zeu, întemeietor pentru eternitate. Dar viața lui omenească a fost scurtă, și după el n'a rămas decît o cucerire răpede, un potop de glorie, amintirea unei strălucite beții de mișcare și de triumf. Și, atunci, ce puteau face popoarele acestea? Să revie Grecii din epoca macedoneană la starea de spirit de pe timpul războaielor medice? Nu se întoarce în cursul ei istoria universală. Un punct odată întrecut, este întrecut pentru totdeauna, cum este și în ființa noastră, neputînd reveni cineva nicî la partea bună, nicî la partea rea a copilăriei și tineretei sale, supt niciun raport. Rasa clăditoare a lui Nabucudurusur, regiî înaripați ai Asiriei sălbatece, șiragul solemn al vechilor Faraoni, practica independentă a vieții cetățenești în Elada periseră și periseră pentru totdeauna.

Era de nevoie de *același lucru cu o forță nouă*, pe care n'o mai putea da nicî Macedonia, nicî societatea elină, nicî Orientul întreg. Prin urmare Roma trebuia să vie, fiind, cum am spus, cerută de toată lumea. Peste lucrurile trecutului deplin îngropate, pecetluite de-asupra cu piatra

sfântă a religiilor dispărute era să se ridice un Imperiu, și anume *alt* Imperiu. Roma n'a pornit decî din inițiativa ei către dominația lumii, ci puterea ei regeneratoare a fost sorbită de dorul nemărgenit al omenirii de a avea pretutindenî o autoritate, aceeași autoritate și pentru toate timpurile.

Dar ea însăși nu s'a luptat împotriva acestei misiuni? Căci, dacă se poate zice că pacea romană a fost asigurată prin consimțirea celor dominați de a primi dominația, se impunea și consimțirea dominatorilor de a lua asupra lor greaua sarcină a unei asemenea stăpîniri. Și Roma a consimțit, s'a sacrificat.

De ce Roma a primit să stăpînească lumea? De ce a aspirat ea supt un anume raport, — ca să întrebuițăm formula lui Paul Louis Courier despre Bonaparte devenit Împărat — „să se coboare“? Căci din punct de vedere istoric și Roma aspira să se coboare. Ceia ce n'a înțeles Courier era datoria lui Bonaparte de a face ceia ce a făcut, chiar dacă ar fi însemnat, din punctul de vedere al gloriei lui personale, o coborîre. Același lucru se poate spune și despre Roma. Puritatea instituțiilor sale primitive, aceia nu mai putea să dureze în haosul teribil în care ea trebuia să se amestece pentru veacuri întregi. A fost jertfirea personalității sale. Roma a abdicat de la ea însăși. Vom zice mai mult: Roma a abdicat, primind această sarcină a dominației universale, de la chiar menirea ei istorică particulară. Italia decăzuse de mult; acum Roma însăși va decădea. Fusese cîndva un izvor de țară, pierdut undeva în pădure, prin munți. Apoi se creaseră în vecinătăți orașe mari bogate și înfloritoare, de unde la anumite zile doar de pleca lumea pentru a îndeplini anumite ceremonii amintitoare la izvorul depărtat și umilit al tuturor puterilor actuale. Roma veche, pe vremea lui Dioclețian, nu înseamnă altceva însă decît acel depărtat

izvor în jurul căruia nu mai sînt locuințe, cum nu mai e nimic din puterea și gloria omenească, dar spre care se întorc aceia cari aû îndeplinit acum lucruri mari pentru a rosti formula amintitoare: iată, de aici am plecat! Aceasta, și atîta tot. Dacă Roma s'ar fi menținut în cercul ei apusean, ea ar fi dominat absolut din veac în veac acest cerc, și astăzi Roma antică n'ar fi mai mult un morman de ruine lîngă *altă* cetate, *a altora*, și tradiția actuală n'ar sta în mîinile unui biet preot, orîcit de venerabil în aspectul ieratic al personalității sale, ci în acelea, viguroase, ale dominatorului peste Apusul întreg. Nu s'ar fi ivit în cursul secolelor o dominație imperială plecată de pe malurile Seinei, nici o nouă dominație imperială întemeiată pe malurile Spreei, ci la Roma ar fi rămas toată puterea, cu o singură condiție: ca Roma să fi refuzat rolul de istorie universală ce i se oferia, ce i se impunea.

Nu l-a refuzat. Întăiû fiindcă dăinuia încă o chestie foarte grea pentru Roma însăși. Orașul nu se întemeiase cum se întemeiază astăzi o colonie în Far-Westul american, unde se învoiesc un număr de persoane întreprinzătoare, aleg un loc potrivit, lîngă un rîu larg, cu curenți de aer sănătoase, și taie străzi, construiesc clădirile mari, își fac o tipografie, își scot jurnalul lor, și iată totul gata. La Roma n'a fost așa. Ea s'a dezvoltat fără planul nimănuî și împotriva prevederilor tuturor. A venit spre Roma la început cine a vrut, și de aici a rezultat o confuzie care se păstrează până foarte tîrziu, ca atunci cînd ape pornite din terenuri deosebite, torente care capătă culoarea regiunilor pe unde aû trecut, se amestecă și produc un aspect turbure al rîului. Civilizație etruscă, grecească... Toate teoriile constituționale din Roma sînt de origine grecească. Republica n'aû înțeles-o altfel, în zilele de conștiință, decît în Grecia învățătoare. Nu este altfel republica romană decît cea ateniană, și adevărata republică e totuși cea din

Atena, cealaltă fiind o contrafacere. Îngrămădindu-se astfel oamenii cu idei politice și religioase din toate locurile, a fost un moment, cînd nimeni nu mai știa pe ce drum să apuce. De aceia Romei i-aŭ fost de un folos imens războaiele cu Cartaginea. Sfortărea aceasta de aproape un veac a silit-o să-și găsească o nouă unitate, pe care altfel n'ar fi descoperit-o. Căci, cînd un popor se găsește într'o fasă tulbure, nu este mai mare bine pe lume decît să întîlnească o mare primejdie, care să-l zguduie cum se cuvine: a doua zi se produce de la sine lămurirea, unificarea; vînturile potrivnice ajung ca să înlătore tot ce era netrebnic spre a rămînea elementele cu adevărat sănătoase, care asigură viitorul. Așa a fost în Roma.

Însă un lucru nu se putea rezolvi nici prin rezultatele triumfului asupra Cartaginei. O parte din Romani erau *patricieni*, ceia ce înseamnă moșneni, adecă aceia cari aŭ moștenit pămîntul, cari aŭ moștenit sîngele, cari aŭ moștenit trecutul și împreună cu el anumite drepturi ale prezentului; alături erau *plebeii*, oameni veniți din toate părțile, avînd în fruntea lor tribunii, cari nu erau, la început, magistrați de clasă, ci șefi particulari militari ai *altor* popoare. Unii aveau o lege, alții altă lege, și de aceia dreptul onora nu se putea confunda cu al celorlalți. Plebeii s'ar putea asemăna astfel cu *uitlanderii* din Transvaal. Înaintea războiului dintre Buri și Englesi, veniseră acolo Ruși, Poloni, Germani, pentru minele de aur. Buri erau patricienii, uitlanderii represintau pe plebieni. Cum s'a produs acolo o crisă, o luptă, uitlanderii cerînd să capete și ei aceleași drepturi, deși lucrul s'a rezolvat numai printr'un război venit din străinătate, tot așa la Roma plebeii aŭ încercat să resolve, dar singurî, marea problemă prin transformări adînci făcute în interior. Reușiră întăi să smulgă, încă în cursul veacului al IV-lea, primirea la toate magistraturile, până la cele sacre, făcînd ca religia „moșnenilor“ să se confunde cu toate

religiile străinilor. Transformînd apoi chestia într-una de pauperism, ei voiau să smulgă dreptul ca, atunci cînd se creă un nou *ager publicus*, să li se dea și lor partea. Mișcarea aș condus-o, de la 133 la 121, Tiberiu și Caiu Gracchi. Tineri de capitală, cari credeaș că printr'o mică tulburare la suprafață se schimbă rostul adînc al apelor, că pentru o revoluție sînt de ajuns o serie de demonstrații; dar demonstrațiile aș avut loc și s'aș mîntuit, cum se mîntuie adese ori, nu după intenția aceluia care le-a provocat, ci după cruda logică a lucrurilor. Tiberiu fu asasinat: Caiu a repetat aventura și a pățit întocmai, căzînd într'un tumult. Și atunci s'a întîmplat ce se întîmplă adesea și aiurea: o chestie mare care nu poate fi resolută devine jucăria, instrumentul de lupte interne între forțele care se dușmănesc pentru dominație. Chestiunea rurală *economică*, în care se prefăcuse chestiunea *politică* a plebei, deveni la Roma, după ce fusese o armă în mîna agitatorilor, o simplă minciună în mîna acelor cari căutaș să se înlocuiască unul pe altul.

O soluție începuse a se pronunța totuși: cea mai nenorocită pentru Roma însăși, dar căreia noi îi datorim existența noastră, limba noastră românească și sufletul nostru în legătură cu această limbă. Roma cucerise și stăpîniă: mișcarea cea mare de comerț din Orient, care n'a fost întreruptă niciodată, a atins atunci și viața Romei. Ea a început decî să se gîndească la un mijloc economic, la care se gîdesc Englesii și Americanii de o mulțime de vreme și l-aș și pus în practică. De ce să chinuiască o parte din clasa națională, din elementul național ca să producă rău lucruri pe care, de oare ce sînt banî mulți de pe urma războaielor victorioase, de oare ce legiunile domină lumea, îl puteaș căpăta mai ieftin și mai bine din alte locuri? Atunci grîul din Egipt, din Iliria, din toate provinciile vecine venia în fiecare moment ca să sature luxul Romei și foamea Italiei. Și bo-

gătașii noi, patricienii de sînge și „cavalerii“ de avere, și-aŭ zis: cumpărăm cu banii noștri grîu din toate aceste părți, iar noi, clasa care ne-am desvoltat de pe urma succeselor noastre, să întemeiem latifundii, să clădim vile în mijlocul lor, miî și miî de scl vi să singere pentru noi. Așa aŭ izbutit să facă din cea mai mare parte a Italiei o imensă grădină. Palat lîngă palat, grădină de lux lîngă grădină de lux. așa a ajuns să fie Italia romană, teritoriul sterilizat pentru producție întinzîndu-se de la locul Bracciano în Nord pînă în vecinătatea Neapolei la Sud! Din clasa rurală însă ce s'a făcut? Ea nu și-a mai găsit rostul. De obicei istoricii anticității cred că țeranii s'aŭ făcut negustori ori industriași ori poate și artiști la Roma. Dar aceasta este o judecată modernă. Astăzi se poate, cînd capitalul este la îndămîna oricui și cînd școlile sînt deschise pentru toți. Dar, pe vremea aceia, putea oare un biet nenorocit de Samnit, pe care-l gonia latifundiarul vecin pentru ca și ogorul lui să fie cuprins în limitele unei vaste grădini, putea el să se ducă la Roma, ca să se facă sculptor sau să întreprindă comerț de bancă? Atunci s'a făcut ce se face azi cu lumea săracă din Ungaria care se suie pe vapoare și se duce în America, unde muncește, plătită cît se poate de puțin, în marile stabilimente industriale. Țeranul italian n'a emigrat la Roma. Dacă ar fi emigrat acolo, atunci Roma însăși n'ar fi pierdut din ce în ce numărul locuitorilor săi *autohtoni* și n'ar fi fost de nevoie să aducă din Palestina, din Siria, din Africa *alți* locuitori pentru cetatea însăși. Căci tot cartierul de dincolo de Tibru, așa-numitul *Trastevere* de astăzi, era și atunci asiatic.

Elementele țărănești aŭ plecat parte din ele în Peninsula Balcanică, altă parte în Sudul Galiei și astfel s'a romanisat regiunea galică și cea traco-ilirică: și de aceia vorbim noi astăzi o limbă latină, în loc să vorbim, ca Albanesii, o limbă tracică, și de aceia Francesii vorbesc

astăzi o limbă latină, în locul limbii galice asemănătoare cu aceia din vechea Irlandă sau din Bretania de azi. Aă năvălit acești emigranți în mase mari, aă găsit populația mai înapoiată întâiu într'un anume colț, i-aă impus limba lor și pe urmă partea desnaționalisată a funcționat ca și cum ea însăși ar fi fost absolut și din vechiu romană: prin succesive înnaintări și desnaționalisări s'a ajuns la transformarea unor regiuni întregi și la formarea popoarelor moderne. Nică exploatatorii de mine, nică vânătorii de câștig, nică pușinii „funcționari de Stat“, nică chiar veteranii n'aă creat națiile moderne care vorbesc limbi romanice. Nică pribegii afacerilor, elemente de veșnică circulație, nică veteranii, niște oameni obosiți, cari se așează într'un colț de țară, foarte mulțămii că nu-i atinge nimeni cu pretenții fiscale prea mari, ca să vegeteze câțiva ani de bătrîneță, nu ajung pentru o asemenea operă. La chemări de colonii după vechile norme ale republicei nu este de gîndit; materialul lipsia, în vremea Imperiului, pentru aceasta. Și voiă adăugi o singură întrebare: Numai Dacia și Galia erau oare terenuri de hotar colonisate cu veterani? Nu era hotar în Asia: la Eufurat și în Palestina? De cē nu s'a creat acolo o populație romanică? Dar veteranii, dregătorii, coloniștii de acolo: aă început să vorbească ei înși limba siriană sau arameiană și urmașii lor aă fost Arameieni sau Sirieni, — fiindcă nevestele lor erau din partea locului —, întocmai ca și vechii băștinași.

Se găsia astfel prin emigrarea țerănească o rezolvire a chestiunii rurale, dar numai pe jumătate. Trebuia o altă măsură, care să ducă mai departe rezolvirea acestei chestii esențiale, căci altfel Roma însăși se prăbușia. Este imposibil ca o clasă dominantă să stăpînească neconținut mase mari de populație indigenă, cu rădăcini în trecut și care represintă munca națională, fără ca asupra aces-

teii clase să se reverse măcar o largă parte din produsele întregii organizații de Stat. Acesta este un principiu absolut. Altfel orice țară merge la o catastrofă.

Atunci, ce s'a făcut de înțelepciunea de Stat romană? S'a creat legiuni de cetățeni *fără osebire de origine și situație*, care au fost trimise la cucerirea lumii. Cucerind provinciile întinse, toți oamenii aceia cari n'aveau de lucru acasă și-au găsit rosturi aiurea. Romanul cel din urmă a ajuns superior altora în calitate de „civis romanus“, un titlu de mândrie pentru oricine. El era acum „sarea pământului“: din cei ca dînsul se compunea nobilimea lumii întregi, nu prin situația lor socială, ci prin calitatea lor de Romani. Greutatea unei insolubile probleme este astfel motivul care a îndemnat Roma să îndeplinească rostul ei de istorie universală.

Și l-a îndeplinit altfel de cum l-au îndeplinit monarhiile asiatice. Aceasta nu înseamnă că nu a primit nimic de la dînsese și de la monarhia macedoneană care li succedase. Ceva luase totuși de la acești înaintași, dar ea aducea și elemente de originalitate, care constituie meritul ei pentru toate timpurile. Și iată care sînt aceste elemente de originalitate: Ea a plecat cu o concepție occidentală, nu cu una orientală. A plecat cu elementele morale ale unei civilizații sănătoase de țară, care se mai păstra încă atunci cînd începu opera de cucerire. Și Asiria înseamnă o cucerire prin țeranii a Ținuturilor vecine, dar Romanii nu sînt și ei robii ai zeilor, ci oameni cari și-au creat zeii lor. Zeul Asirianului este un monstru enorm; umanitatea întregă un fir de nisip supt imensele lui picioare. Zeii Lațului apar ca ajutători la muncile cîmpului: zeul aratului, al sămănatului, al secerișului, zeii pe cari-i vezi frumos cu mîna pe la spate de te ajută să arî, să sameni, să culegi spicele de jos și să le așezi în hambare. Pentru întâia oară o lume sufletește liberă a plecat la cucerirea

pămîntului. Și prin vitalitatea ei aŭ înviat și celelalte elemente omenestî.

Dar mai este un lucru. Dacă Imperiul Roman ar fi vrut pînă la sfîrșit să rămîie al său, al acelor cari l-aŭ creat, al poporului care i-a servit drept basă, el nu ținea așa de mult. Înțelepciunea cea mare a Imperiului a fost aceasta: că, pe rînd, păstrînd Roma ca un centru sacru pentru lumea întreagă, ca izvorul drepturilor politice, ca îndreptarea ideală a omenirii întregi, s'a trecut, de fapt, sceptrul, pe rînd, deosebitelor provincii, Am zis altă dată că Imperiul Roman nu înseamnă altceva decît asociația întregii umanității culte ca să trăiască în pace, apărîndu-se de elementele barbare de la hotare. Este o cooperativă politică onestă și muncitoare. Și atunci trebuie să se observe că, după ce se mîntuie Împărații înrudiți cu Tiberiu, încep întăiŭ legiunile să-și aducă generali ce mai de ispravă pentru a-î face Cesari. Se trece astfel printr'o perioadă mijlocie. Apoi intîlnim în Imperiul Roman o alta: nu numai că *legiunile* își impuseră comandantii ca Împărați, dar anume *provinciile* pe rînd impun pe ai lor ca dominatori ai lumii romane. Și putem să ne mîndrim că cea d'întăiŭ provincie care a stăpînit Imperiul, cînd elementul italic, obosit, cădea la pămînt și nu era în stare să mai îndeplinească misiunea sa, aŭ fost regiunile ilirice, partea de dincoace de Marea Adriatică, părțile care alcătuiesc astăzi Muntenegrul, Albania, Bosnia și Herțegovina și care se întind pînă în părțile dunărene. De la Dunăre, din părțile de la Sudul rîului aŭ pornit nu numai Împărații¹, dar toată energia politică a Romei. Așa încît a fost măcar un secol în care Împărații aŭ fost ilirici, în care izvorul de viață pentru lumea romană s'a găsit, astfel, în părțile noastre.

Dar Iliricul el însuși a ajuns să fie obosit. Atunci nu

---

¹ Vezi și mai sus.

s'a întîmplat, cum se întîmpla în monarhiile cele vechi: cum basa *unică* slăbia, se prăbușia întreaga fundație. Ceia ce este extraordinar de interesant în Imperiul Roman este că *bazele se puteau schimba* și, atunci cînd una cedează, imediat se strămută toată greutatea clădirii asupra alteia, încă solide, din vecinătate. Roma nu putea susține sarcina? Sarcina a trecut la Ilirici. Cînd Iliricii ei înșii au fost măcinați, greutatea a trecut asupra Orientului. Este astfel foarte folositor să se vadă ce s'a petrecut în secolul al III-lea, cînd Împăratul Dioclețian a luat puterea. Dioclețian era un Dalmatin, dintr'o familie foarte modestă, poate chiar dintr'o familie de sclavi liberați. El înțelese lucrul acesta: că lumea romană în viitor trebuie să-și caute temeiuri noi, sigure, și, atunci, întemeie sistemul nou care nu cuprindea un Împărat numai, ci doi, avînd ca ajutoare doi Cesari, toți avînd *rosturi locale. O repartizare fără desmembrare.* Doi Împărați cari purtau tot fastul și doi Cesari cari primiau pe umerii lor toată greutatea. Sistemul era făcut așa ca, îndată ce îmbătrîniau Împărații, să se retragă, devenind Augusti „la pensie“, fără serviciu. Dioclețian s'a retras astfel în casa lui celebră de la Salona. Cesarii ajungeau acuma să fie la rîndul lor Împărați, și ei alegeau imediat dintre generalii cei mai de ispravă alți doi Cesari. La locul de primejdie nu rămîneau decît aceia cari erau în stare s'o înfrunte oricînd. Era menținerea totdeauna tînără și gata de luptă a comandei și a energiei politice în Împărăție. În alegerea centrelor, unul s'a așezat în Nicomedia, lîngă coasta Asiei Mici, domnînd de acolo toate Ținuturile răsăritene, altul în părțile acestea irilice, un al treilea la Roma, un al patrulea în Galia.

Cum se vede, de la Roma, din partea centrală, puterea politică se depărta către graniță, și, de oare ce la granița apuseană nu era decît numai Galia și Spania, iar la cea

răsăriteană o lume întreagă de popoare noi și zdravene, consecința imediată trebuia să fie prefacerea Împărăției romane într'o Împărăție orientală, ceia ce era să se întimple cu Constantin-cel-Mare. Cînd ajunsese a se rîzima Statul roman pe Peninsula Balcanică, el își păstrase însă caracterul său de la început, fiindcă de aici, din Iliria, din restul Peninsulei nu a plecat o civilizație superioară, cum a fost civilizația orientală. Cînd a fost vorba însă să se strămute temeiul în Asia, aceasta n'a consimțit să fie numai o basă pentru Imperiul Roman, ci a înțeles ca pe acest Imperiu, pe care-l susținea, să-l și prefacă după tradițiile sale și să-l și domine, în spirit oriental.

Vremea creștinismului, principiu asiatic de regenerare, venise.

X.

„Imperiul lui Dumnezeu“ al creștinismului.

Considerăm în această expunere viața omenirii în liniile de căpetenie ale dezvoltării ei, care trec prin civilizațiile naționale și nu fără a fi influențate de dînsele. Este o abstracție, dar o vom exemplifica pentru a fi înțeleasă mai bine. Un pom în fiecare primăvară dă alte flori; trunchiul rămîne același. Trunchiul în viața umanității este necesitatea de viață unitară a ei, florile însă și frunzele vin din ceia ce ploile cerului și bogăția pămîntului adaogă la viața aceasta esențială a pomului, și culturile naționale sînt față de nevoia oamenilor de a trăi împreună în anumite forme tot ce se adaogă din toamnă până în primăvară ca vigoare la rădăcinile copacului pentru ca trunchiul să dea din nou din ramurile sale fragede flori și frunze. Așa fiind, nici Creștinismul nu ni apare ca o formă izolată, cum nimic din ceia ce am văzut petrecîndu-se până acum n'a avut acest caracter. N'o să fie vorba aici de marea individualitate divină, pe care o înfățișează unii în chip istoric. Noi căutăm elementele umane, elementele general-umane și elementele cultural-umane și în această d'întăiū dezvoltare a Creștinismului.

Amintesc de la început un lucru. Creștinismul este forma

cea din urmă, cea mai înaltă și mai intimă, cea mai idealistă a Imperiilor din lumea veche. Creștinismul n'a distrus un Imperiu ca să nu mai fie niciunul, ci el a distrus un Imperiu ca să întemeieze cu alte puteri, venite din alte culturi și în alte împrejurări, de alt fel, o nouă viață unitară a omenirii, prin urmare o nouă Împărăție. Și așa se va urmări până în zilele noastre, căci noi întemeiem astăzi, chiar și în mijlocul războiului, un mare Imperiu al muncii solidare a umanității. Și, cum în Imperiul Roman nu era primit decât omul capabil de disciplină, cum în Imperiul creștin nu era primit decât omul capabil de convingeri religioase adevărate, în Imperiul cel nou al muncii n'o să fie primit nimeni, nici țeran, nici „boier“, nici individ, nici familie, niciunul care să nu fie capabil, nu numai de muncă, dar de sentimentul acela superior despre felul cum munca fiecăruia trebuie să se lege frățeste de munca altuia, ca să susție în felul acesta viața tuturor societăților.

Întâiu trebuie să ni punem întrebarea: De ce societatea romană, care era foarte bine alcătuită, perfect dezvoltată, cuprinzând într'însa o siguranță socială superioară aceleia chiar din timpurile noastre, de ce societatea aceasta a consimțit la o așa de teribilă revoluție, cum a fost, pentru toată lumea, pentru ideile și sentimentele orîșicui, mișcarea creștină? Cum s'a hotărît să părăsească cel mai impunător trecut care a existat vre-odată pentru o societate, cum era trecutul societății romane? Mii de ani muncise o lume ca să ridice o clădire, și iată că această clădire se transformă esențial. Oamenii au trebuit să smulgă din inima lor o mulțime de lucruri cu care trăiseră până atunci. A fost ca o imensă săritură în vid. E extraordinar de mare lucrul care s'a întîmplat atunci, și prin urmare trebuie să căutăm cu totul altfel de explicații decât pentru faptele superficiale din istoria universală.

Este cu atîta mai extraordinar. cu cît, am spus-o, lucrurile acestea nu s'aũ petrecut într'o societate necãjitã, rãu administratã, rãu hrãnitã, ale cãrii produse ar fi fost rãu repartisate, ci într'o societate care se simția bine, cel puțin în ce privește clasa de sus. Cum deci societatea aceasta care se simțea așa de bine s'a hotãrît sã-și pãrãsească toate rosturile sale, pentru ca, o bucatã de vreme, sã se simtã de sigur foarte rãu, foarte primejduitã, foarte învrãjbitã, foarte nesigurã de viitor ?

Ca sã înțelegem aceasta, trebuie sã ne gîndim de la început la urmãtorul fapt: Lumea romanã care a fost înfãțisatã pînã aici, nu era *toatã* lumea omeneascã, ci numai acea parte din lume care a consimțit a primi pentru liniștea ei, pentru cîștigul ei, pentru libera ei circulație, pentru satisfacerea nevoilor ei materiale și, întru cîtva, și într'o formã artificialã, a nevoilor ei morale, a primi Imperiul Roman. Dar în afarã de aceasta erau elemente naționale și sociale cãrorã această lume romanã nu li convenia.

Care sînt elementele acestea pe care trebuie sã le cercetãm spre a le arãta cã erau ireconciliabile cu tot ce se cuprindea în societatea romanã, pentru ca sã vedem pe urmã cum Imperiul însuși a simțit nevoia de a-și asimila, de a-și contopi elementele acestea strãine de dînsul și a și abdicat de la un timp, dar nu recunoscînd abdicarea, ci cum abdicã foarte dese ori o societate ? Cînd o societate, cãutînd fondul unui lucru, se oprește la formã, acesta este chipul cel mai discret de a declara cã nu poate satisface o problemã. Omul are sentimentul de personalism, de egoism, am putea zice, și o societate-l are tot așa; o societate care nu poate da de cãpãtãiu unei probleme, nu rãmîne frîngîndu-și mîinile în mijlocul drumului, ci cautã un biet adãpost, cît de puțin ferit. unde sã stea. Gãsește omenirea o formã și se le lîngã forma aceia,

întocmai ca Țiganul din cunoscuta anecdotă cu volocul lui, care-l înfășură, dar nu-l apără.

Acolo, în lumea romană, erau de toate lucrurile, dar nu era ceva care să-i ție de cald omenirii, — și era o nesfirșită nevoie de așa ceva. O societate nu poate să rămîie sănătoasă, dacă nu este ce să-i ție cald la inimă. În societatea romană însă nu era nimic de acest fel. Toate lucrurile erau perfect organizate, orice dorință era satisfăcută formal, dar inima omenească n'avea pentru dînsa niciun drept decît ce poate avea fiecare într'un chip individual, în nevoile, suferințele și încercările, amestecate cu puține bucurii, ale vieții. Dar nu e vorba ca fiecare să aibă ce-î poate da norocul în cale, ci trebuie ceva mai mult, mai durabil, mai înalt, pentru toată lumea. Prin urmare vom vedea, întâi, cum s'a ajuns la existența unor blocuri de popoare sau de clase care nu se împacău cu lumea de până atunci. Al doilea, cum societatea romană a căutat să găsească prin rafinarea de forme o satisfacere aparentă a acestui antagonism. Și, al treilea, cum, văzînd că aceasta nu se poate, ea s'a aruncat desperată în *aventura religioasă* a creștinismului și a preferat o formă nouă a religiilor asiatice, derivată, de sigur, și din iudaism, dar nu numai din iudaism și nici în primul rînd din iudaism. Cum s'a prefăcut un incident religios asiatic — căci aceasta a fost creștinismul la început: o formă incidentală religioasă, de și cuprinzînd cele mai sănătoase idei morale, o convingere absolută, un neobișnuit devotament față de Dumnezeu și o largă iubire față de toți oamenii, egalizați prin sentiment, nu prin rațiune, — într'un nou imperialism?

Cine erau nemulțămiiții din punct de vedere *național*, față de societatea romană? Pe orice Roman l-ar fi iutreat cineva, ar fi răspuns: barbarii. Supt numele de barbari înțelegeau Grecii, ca și Romani, cari au luat noțiunea de la aceștia, pe oamenii cu cari nu se puteau înțelege.

Întâiū în ce privește limba, dar noi putem primi termenul și într'un sens mai vast: nici în ce privește ideile și sentimentele. „Altfel de oameni“, aceasta înseamnă: barbari. Se va zice: dar Tacit, care a scris o carte „Germania“, pe vremea celor d'întâiū Împărați, în care carte a spus că Germanii sînt cei mai buni, cei mai miloși dintre oameni, cei mai desinteresați în viața politică, cei mai viteji în războaiele lor, avînd și un sentiment de gospodărie admirabil? Decî Romanii ar fi înțeles pe barbari. De loc! Omul care a înțeles mai puțin pe barbari a fost tocmai Tacit, de și a scris „Germania“. Informația lui materială este minunată, interpretarea însă absolut falsă. Și aceasta oare pentru că Tacit nu cunoștea pe Germani? Dar îi cunoștea foarte bine! Îi văzuse și la Roma, unde erau atîția din ei, și văzuse miî de oameni colonizați la hotarele Imperiului, văzușe atîția federați ai Romei legați de ea prin tratatele de alianță, pentru ajutorul militar; pe urmă el avea și rude în războaiele ce se purtau prin regiunile de la Nord și Vest. Și cu toate acestea cartea lui represintă adesea, ca portret moral, cu totul altceva decît ceia ce erau Germanii în adevăr. Fiindcă în societatea romană se simția nevoia de a se face morală prin exemple. Filosofii stoice și ceilalți puteau să scrie cît voiau despre îndreptarea moravurilor; Romanului îi trebuia să i se arăte unul care trăiește altfel decît dînsul. Și Tacit zicea: Iată Germanul: nu face lux, —și natural că nu făcea lux, fiindcă n'avea banii cu care să cumpere elementele trebuitoare pentru aceasta. Iată Germanul: nu suferă tirania politică, —și natural că n'o suferia, fiindcă era o societate tocmai la începutul ei (să ne gîndim însă ce a fost supt Merovingieni). Tacit atribuia defectele societății romane unui principiu vicios, care n'ar fi existat la Germani, dar principiu vicios nu se manifestă la o societate, ca și la un om, decît la o anumită vrîstă. În cartea lui Tacit este, evident, o tendință. El vrea să presinte o altfel de socie-

tate decît societatea romană ca să învețe pe Romaniî înșiși să fie altfel de cum erau, întocmai cum a încercat Châteaubriand, față de artificiala societate de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, prin scenele de natură din America-de-Nord: *René, Atala, les Natchez*. Și a și folosit întru cîtva.

Deci, cu toate amănuntele din Istoria și Analele lui Tacit, care zugrăvesc neconținut legăturile cu Germaniî, trebuie să ni iasă cu desăvîrșire din minte ideia că ar fi înțeles în adevăr Romaniî pe barbari, și tot așa aceia că barbariî ar fi înțeles pe Romani. Îi înțelegeau barbariî supt un singur raport, supt raportul că sînt bogați, că se trăiește bine la ei, că au bogății pe care nu le pot apăra, și că prin urmare la orice ocazie favorabilă, dacă se găsește un mijloc de a înlătura cordonul militar, au a se năpusti și ei acolo unde este splendoarea, pompa și bogăția. Iar Romanul considera, de fapt, pe barbar numai ca pe un fel de auxiliar militar, condamnat să nu facă decît acest lucru. De și niciodată nu iea cineva de veci energia altuia; și acela care se pare a cunoaște mai puțin valoarea serviciilor pe care le-a adus, va represinta cîndva un stat de servicii, cum nu te aștepți de încărcat

Dar barbariî nu erau alcătuiți numai din Germani, cari erau acum, prin superioritatea lor de rasă față de alți barbari, amestecați fiind, apoi, în părțile de către Rin și amestecați foarte puternic cu elementul galic, un fel de aristocrație. Și, pe lîngă amestecul cu sîngele galic în regiunea de la Rin, mai era și contactul permanent cu cultura romană în regiunea Alpilor, fiindcă Romaniî trecuseră Rinul și înaintaseră până departe, dînd numiri romane orașelor întemeiate de ei: Colonia Agrippina (Köln), Augusta Trevirorum (Trier, Trèves), Moguntiacum (Mainz), Patavium (Pettau), etc. Dacă Germaniî erau totuși conciliabili față de Romani, erau însă alții ireconciliabili: aceștia erau popoarele hunice și acei Slavi cari urmau steagurile

Hunilor. Popoarele slave sînt supt raportul sentimentalității și al spontaneității vrednice de toată atențiunea, aū însă, pentru ele însele, un mare defect: spontaneitatea creatoare *politică* li lipsește cu totul. Niciodată mase mai mari dintr'o rasă n'aū servit mai îndelung și mai bucuroso cause străine decît masele cele mari ale popoarelor slave. Pe cît Romanul simția nevoia de organizare, pe atîta Slavul se găsia bine tocmai în lipsa de organizare, decî în putința de a-și manifesta fiecare individualismul. Dacă Germanul totuși se putea înțelege cu Roma, Slavul n'o pricepea de loc. Tot ce era disciplină la Roma, pentru el trebuia să fie reprobabil și absurd. nebun.

Existaū— am spus-o—și popoarele hunice: Hunii propriuziși, Avarii, aceia cari aū apărut mai tîrziu de-a lungul evului mediu: Cazari, Pecenegi, Cumanii, Tatarii Toți aceștia sînt popoare de stepă. Ei n'aū case și nici nu simt nevoie de casă. Stăpînesc anumite drumuri și pe drumurile acelea ele culeg veniturile de la trecători. Din cînd în cînd năvălesc asupra unui oraș de unde capătă bogăție și glorie Cînd s'aū stabilit în Panonia, viața lor nu s'a deosebit de viața d'innainte. Curtea lui Attila și administrația lui nu înseamnă altceva decît o oasă de organizație în mijlocul unei lumi rătăcitoare de barbari. de unde se făceau raidurile acelea teribile ale hordelor sale. De și nu omora doar de plăcere, ci oricine voiă să se răscumpere de moarte n'avea decît să vie și, în genunchi să aducă anumite daruri în bani și în obiecte, pentru ca să se revie la legăturile normale dintre stăpîn și supuși.

Ce puteaū înțelege popoare care trăiaū în felul acesta din organizația venită de la Roma? Ce putea să fie comun între unii și alții? Orice încercare a societății romane de a uni pe acești barbari cu ea, era zădărnicită Atunci la ce s'a gîndit Roma? Întăiū s'a gîndit să-l cucerească. Și aū pornit legiunile romane dincolo de Rin. Au innaintat foarte departe: după vechea defensivă față de Cimbri și

de Teutonî cari năvăliseră în Italia pe vremea republicei, avem o ofensivă contra Germanilor liberi supt August. Se pierd atunci legiunile lui Varus în lupta din Pădurea Teotoburgică. Apoi după vre-un veac Marc-Aureliu va pătrunde în Boemia, unde va purta războaie, ocupînd teritorii, fără a izbuti însă la capăt. La mijloc între ele două, ofensiva lui Traian care, de și a adus aici organizația romană ca Stat, avea de scop ca pe la Dunăre să încunjure massa germanică. *Acesta* este sensul războaielor dacice ale lui Traian. Să nu ni închipuim că nu putea trăi Roma fără să supuie pe Decēbal și că ea a făcut bucuroasă toate strășirile numai ca să nu mai fie Daciî la Dunăre. Era un plan de încercuire a Germanilor. După ce se încercase tocmai de la Rin și se ajunsese la Pădurea Teotoburgică, s'a încercat de la Răsărit și s'a căpătat provincia dacică fără a se putea pătrunde în profunzimea așezărilor germanice. Am văzut ce a încercat în Boemia Marc-Aureliu Nicî el n'a izbutit decît trecător. Și apoi. după două sute de ani de oboseală reciprocă, în veacul al IV-lea, cînd a început să se miște Huniî, masele germanice de la Răsărit, Goțiî, s'a aruncat asupra Imperiului Roman din Bizanț, stînd o bucată de vreme la noi. Visigoțiî, Ostrogoțiî aî trecut Dunărea, aî intrat în Peninsula Balcanică, aî bătut pe Impăratul Valens la Adrianopole, l-aî închis într'o cocioabă, căreia i-aî dat foc de a ars; Constantinopolul a fost amenințat, iar la Novae (Sistov), lîngă Nicopole, stătu cîtva timp Teodoric, acela care a fost, la sfîrșit, rege ostrogot în Italia. Pe urmă Alaric Visigotul a trecut în Italia, a prădat peninsula pînă în fund, murind acolo și fiind îngropat în albia rîului cunoscut, pentru ca apoi Visigoțiî lui să pătrundă în Galia și de acolo ca element de stăpînire în Spania. Împreună cu Visigoțiî saî după ei, toate popoarele germanice din Orient s'aî năpustit ca un torent și aî ocupat provinciile Imperiului Roman din Apus, unde aî și rămas

și unde s'aũ amestecat cu populația localnică producînd întemeierea Statelor barbare din evul mediu.

Va să zică Romaniĩ aũ încercat prin războaie să-ĩ distrugă pe Germanĩ și. în loc să ajungă în mijlocul Germaniei, aũ ajuns Germaniĩ până supt zidurile Constantino-polei, aũ prădat Roma (cu Alaric), aũ luat în stăpînire Italia însăși, până ce aũ înlăturat, la 476, pe ultimul Împărat roman, ca să proclame pe un căpitan al lor, Odoacru, ca „rege“ în Italia.

Prin cucerire, dar, nu se putea merge. Atunci s'a întrebuițat un al doilea sistem: să se cîștigel barbariĩ și altfel, atrăgîndu-ĩ în societatea romană. Barbariĩ germani erau agricultori în mare parte, mai ales acei de către Rin. Lor doar li trebuiaũ pămînturi Acasă nu erau destule, pe o vreme cînd pădurile ocupaũ cel puțin trei șferturi din Germania actuală, și firește cultura care se făcea atunci era cu totul deosebită de cultura care se face astăzi. Era nevoie dar în regiunile acestea de mai mult spațiu pentru agricultură decît spațiu de care simte nevoie un agricultor din timpurile noastre. Germaniĩ cereaũ ogoare. Și ei știaũ că ogorul roman de la malul Rinului este mai bun decît ogorul din pădurile de acasă. Dar li mai convenia să fie agricultori la Romani și din alte motive.

Acasă la ei sãmănaũ, dar nu știaũ cine va culege recolta, fiindcă erau și vecini de aceia cari nu araũ, dar se uitaũ foarte de aproape la cei cari aveaũ buna apucătură de a ara. Pe cînd dincoace, în Imperiul Roman cine ara în primăvară, recoltă în toamnă. Avînd astfel terenuri pregătite, avînd terenuri asigurate, ei aveaũ, pe lîngă aceasta, o vecinătate de țîrguri: dacă rămînea un prisos acasă, prisosul acela în lumea germanică nu avea nicio întrebuițare, pe cînd dincoace umbla banul roman, și răpede Germaniĩ aũ înțeles ce rost are bucățica de metal care, cu efigia „Kaiser“ului (*Caesar*), înseamnă mult mai mult

decît dacă și-ar atîrna-o cîneva de git: toată Germania este sămănată cu monede romane. Așa fiind lucrurile, barbarii veniaū bucuros în provinciile de la hotar. Și Romaniī aū crezut că s'a rezolvit chestia: din ce în ce or să vie mai mulți, și, îndată ce vor simți nevoia culturii, se vor așeza pe pămîntul Imperiului. Ei tot veniaū însă mereū și, pe de altă parte, se înmulțiaū și populațiile în provinciile romanice și suprapopulația crea deci o chestiune socială. Și astfel nu mai era pămînt de dat oricui trecea granița. Nicī acest mijloc nu se dovedise bun.

Atunci s'aū gîndit Romaniī să plătească pe Germani ca federați pentru servicii în timp de războiū: li dădeaū bani pentru aceasta. Însă cu ocazia campaniilor barbarii vedeau ce este la Roma. Și atunci se socotiaū, firește: Roma aceasta noi o păzim; de ce oare cea mai mare parte din ea să rămîie acelora cari nu știū s'o apere și cea mai mică parte numai să fie pentru noi?

Maī era, în sfîrșit, un sistem: să se facă din Germani garda Împăraților de la Roma. Dar aceasta însemna să-i aducă a vedea rosturile intime ale puterii supreme: ce însemna de fapt Împăratul și Curtea lui; atîta ajungea pentru ca aceste lucruri să piardă orice prestigiu în ochii lor. De aceia s'aū și gîndit: ce ar fi dacă Ūdoacru ar lua pe Romulus Augustulus, ultimul Împărat roman, și l-ar mută într'un colț oarecare pentru a se instala el în Scaunul puterii reale?

Toate mijloacele căzuseră pe rînd. Și aici vorbim de Germani. Ce ar fi dacă am vorbi de Slavī și de Huni! Dar era un mare mijloc de altă natură al societății romane pentru a-și asigura stăpînirea asupra oricărui națiunii: a spune în două cuvinte că pe zeii ei, dreptul ei, cultura ei îi primește și, pe de altă parte, locuitorilor li asigură pentru toate timpurile pacea, liniștea, desvoltarea prosperă. Dar se uita un lucru: că în Africa, în Macedonia, în Grecia, în Asia Seleucizilor, în Egipt, în toate părțile a-

cestea, cultura grecească, elenismul, dominația macedonică făcuseră școală cu popoarele acelea, le deprinseseră, nu numai cu dominația străină, dar cu toate rosturile imperialismului. Și, de oare ce Romanii primiseră cea mai mare parte din esența culturii elenice. Între uni și alții era o deosebire din cale afară de mică. Pe cînd, în ce privește pe barbari, la ei nu pătrunsese Alexandru-cel-Mare, la ei nu merseseră negustorii greci, la ei nu se cetiau operele lui Aristotele, ale lui Platon, ale lui Pindar, ale tragicilor greci. Aceștia alții erau oameni de tot simpli. Ceia ce dincolo era un element de îmblînzire a sufletelor, aici lipsia absolut. Pe de altă parte, dacă pe un zeu grecesc îl puteai asimila cu zeul italic, de-l puteai așeza în Panteonul roman, punîndu-l lîngă zeul de țară cu care corespundea mai bine și cu care de la o bucată de vreme se putea confunda, aceasta nu se putea face cu zeii germani. A încerca să-i aduci la Roma și să-i așezi în rînd cu divinitățile romane era absolut imposibil. S'ar fi speriat mitologia greco-latină de asemenea intruși.

Și putea Imperiul Roman să strige: iată vin, și de acuma va fi pace! Dar ce li trebuia Germanilor pacea, cînd ei se țineau tocmai prin continuele războaie?

Rămînea dar două lumii ireconciliabile, dintre care una se întăria neconținut prin absorbire de civilizație, iar cealaltă slăbia neconținut, fiindcă era incapabilă de a-și absorbi energii nouă.

Dar mai era ceva. Era un puternic antagonism și în ordinea socială. Am văzut că întru cîtva chestia rurală se resolvise la Roma: țeranii fugiseră, și atunci firește nu mai este chestie rurală. Fugiseră în Galia, în Peninsula Balcanică, fructificaseră alte terenuri, după ce atîția se prefăcuseră în legionari și se așezaseră în „canabele” lor, unde s'aun stîns. „Chestia țerănească” romană pierduse din acuitatea ei. Rămînea însă o altă chestie: chestia

sclavilor. Pământul era lucrat de sclavi în Italia ca și pe cele mai multe terenuri ale anticității; și războaiele aduceau sclavi noi. Nu erau numai sclavi de cîmp, ci și sclavi de casă. Și s'a ajuns la o vreme cînd oamenii cei mai voinici, cei mai plini de sănătate, cei mai inteligenți, cei mai setoși de cultură au fost, nu stăpîni, ci sclavi. Atunci s'a produs, natural, un conflict extraordinar. Omul vede și înțelege și face totdeauna comparație. De aici rezultau conflicte între unii și alții. Se liberau sclavi din cînd în cînd. Liberarea se făcea însă de cele mai adese ori pe calea viciilor sau a serviciilor nemărturisite. Astfel nu elementele cele mai bune se ridica, ci tocmai cele mai rele, care constituiau, ca stăpîni, o nouă înjosire a societății care-i primise. Încă o chestie absolut insolubilă.

În fața acestor două chestii, Imperiul Roman stătea absolut incapabil de a lua o hotărîre. Trebuia atunci ca alte forțe să răsără, de aiurea, ca să satisfacă nevoia socială de intimitate, de dreptate și, supt raportul politic, aceia de unitate a tuturor popoarelor de pe lume, a umanității. Și, atunci, iată că splendida aventură, că idila din Galileia a lui Isus s'a prefăcut în instrumentul care a revoluționat lumea.

Dar cum s'a ajuns, din ceia ce s'a petrecut într'un cerc local foarte îngust de acolo, din Iudeia, prin oameni cari erau lemnari, pescari, vameși și nu reprezintă nici în societatea aceia mărunță de acasă nimic, nu avea știință, nu avea rang, nu trecuseră prin nicio formă mai înaltă a societății și nu beneficiaseră de niciunul din foloasele pe care le aducea această societate, cum s'a ajuns la rezultatul care se cunoaște și care este lumea de astăzi, trecută printr'o serie de transformări, dar purtînd încă pecetea originii sale?

Pentru a ni explica aceasta trebuie să ne gîndim la

multe lucruri. Întăiū trebuie să ne gîndim că doar Creștinismul n'a apărut nicî ca o continuare a iudaismului, nicî ca o reacțiune împotriva iudaismului, orîcît de multe ar fi fost punctele de contact și orîcît de puternice rădăcinî iudaice s'ar întîlni la baza religiei celei noi. Iudeia din timpul lui August până la timpul lui Vespasian și Titu a fost necontenit într'o interesantă schimbare. Comparînd-o în ce privește schimbarea caracterului ei cu greșitatea, cînd și ea și-a schimbat caracterul, poate să fixeze cineva următoarea formulă: Greșul, păstrîndu-și ce era în adevăr, a radiat asupra lumii fiindcă era creator de originalitate și nedeslipit de originalitatea sa; aici, în Iudeia, s'a îngămădit însă elemente culturale și politice care au venit din toate locurile, și s'a creat decî un imens muzeu de credințe, de datini, de tendințe în această lume restrînsă din jurul Ierusalimului. Elenismul a pătruns și aici; au fost tiranî ai Iudeii, tutelați de Roma, cari trăiau acolo așa cum trăiesc rajahii din India, cu ofîșterul engles lîngă ei. Rostul unui ofîșter engles îl avea Ponțiu Pilat în Iudeia, pe lîngă regele, tetrarhul¹ Irod, care îndeplinia, el, rolul rajahului din India. Astfel, supt tutela ofîșterului sirian întăiū, a ofîșterului roman pe urmă, s'a organizat o regalitate nouă cu caracter greșesc. Regî ai Iudeii, de sînge absolut evreiesc, purtau nume împrumutate de la generalii lui Alexandru-cel-Mare. Se făceau clădiri care sînt în stil, nu solomonic, ci macedonic, și mai tîrziū în stilul roman. A fost un moment cînd pe locul templului din Ierusalim, al vechiului Iahvê, s'a instalat templul cel nou al unei divinități romano-greșesti. Nu se poate spune cît de mult a fost străbătută Siria și Palestina de influența elină.

Dar aceasta înseamnă nu numai cucerire, ci de la o bucată de vreme și filosofie. Filosofia aceasta, adusă de

---

¹ Puterea era împărțită în patru.

Greci, adoptată de Romani, răspîndită și de uni și de alții asupra lumii întregi, a pătruns și în această regiune. Oare și până jos la popor, până la lemnarii și pescarii cari au făcut Creștinismul? A o nega înseamnă să nu cunoască cineva Orientul. În Orient pe cale verbală circulă cunoștințele și adevărurile filosofice cu mult mai mult de cum circulă în Occidentul cel mai bine organizat supt raportul librăriei și al învățaturii cunoștințelor cuprinse în cărți. În lumea aceia a soarelui, aflăm libertatea absolută a omului, conștiința de egalitate pe care noi nu sîntem în stare s'o cunoaștem nici azi, Împăratul discutînd cu un cerșetor, iar dervișul și în timpurile noastre putîndu-se infățișa și înaintea Sultanului ca să-i arunce în față, răzimat pe Coran, adevărurile fundamentale ale unei societăți politice fără ca sabia împărătească să-i atingă capul care mărturisise adevărul.

Și încă un lucru: cultura politică romană a deschis căile Asiei: oamenii au început să vadă altfel de caravane decît odinioară. Lumea indiană, care stătuse o bucată de vreme ascunsă, și-a revărsat ideile religioase asupra Apusului. Dogma însăși a Treimii a venit, astfel, din India, unde sistemul acesta religios, teosofic al Treimii era îndătinat din vreme foarte veche.

Tradiția evreiască a dat credința în necesitatea unei cărți, unei legi religioase și civile,—întăiu legea religioasă și legea civilă numai supt dînsa, derivînd din ea și dominată totdeauna de dînsa. Și tradiția iudaică a mai dat încă un lucru, ideia de Mesia. Va apărea cîndva un „fiu al lui David“, care va pune lumea pe o altă temelie și va îndrepta poporul evreiesc spre soarta lui de libertate, de glorie, de triumf, de stăpînire asupra popoarelor.

Dominația elenică a Seleucizilor apoi produsese aici o noțiune care era străină vechilor învățați ai legii din Ierusalim, pe cînd acum ea domniă pretutindenî în această societate: oamenii, adecă, mai sînt și în afară de aceia

cari fac parte din poporul lui Dumnezeu, și, de oare ce oamenii aceștia pot să facă lucruri mari pe pământ, este între unii și alții o egalitate umană care nu s'ar fi bănuțit înainte. De aceea Isus nu vorbește de o lege și o mîntuire pentru cutare popor, ci de o lege și o mîntuire pentru toți oamenii. Din India a venit, în sfîrșit, un puternic aport de înaltă filosofie, de sentiment profund omenesc și, pe lîngă aceasta, dogma, fundamentală, a Treimii, despre care am vorbit.

Iar Roma însăși a mai dat pentru ivirea și dezvoltarea Creștinismului altceva: lumea fiind strînsă supt aceeași dominație, ea înfățișa putința și pentru o idee religioasă de a nu se pierde într'un colț de hotar. Cum filosofia grecească a putut cuceri lumea, tot prin Roma, cîtva vreme după aceasta, ideia nouă ivită în Orient a putut să învingă, să ia în stăpînire lumea întregă.

Totuși în creștinism este un element care nu vine de nicăiri, un element de producție spontană. Acest element este în legătură cu viața locală. Din aceste regiuni ale Iudiei, care erau către deșert, regiuni de păstori, de oameni simpli, fără bogăție, fără știință de carte, fără pretenții, a plecat o concepție, care, și în timpurile de astăzi, însușește pe un Arab bun.

Arabul acela vede pe Dumnezeu părintele care-l îndreaptă prin asprimile pustiului, și oricine-l răsare în cale este un om; el nu știe de rang, de deosebire socială: îi este un *frate*. Sentimentul acesta de frăție rurală, de idilă pastorală, sentimentul acesta s'a întrupat în marea figură a lui Isus și a prefăcut elementele răzlețe într'o unitate căreia i-a dat un suflet, al său.

Și, cînd s'a auzit în lume că mai presus decît Împăratul, mai presus decît interesele Imperiului Roman, mai puternic decît orice armată, mai vrednic de ascultare decît orice lege este faptul acesta al iubirii oamenilor

între ei, al datoriei de devotament a fiecăruia și al respectului pentru Dumnezeu, în toate sufletele s'a produs o adevărată schimbare. Atunci Romanul a consimțit să întindă mîna barbarului, și nu pentru a-i da bani, și barbarul a înțeles că trebuie să întindă și el mîna Romanului, altfel decît pentru a-l zugruma. Și atunci sclavul a înțeles că stăpînul său poate fi un frate coborîndu-se din înălțimile lui, și stăpînul a înțeles că poate printr'o singură transformare a sufletului său să ridice la demnitatea umană pe aceia cari fuseseră numai animalele serviciilor sau plăcerilor sale. Și, folosindu-se de Imperiul Roman, de toate așezămintele sale, această nouă viață s'a coborît în formele de odinioară. Și s'a găsit față în față două societăți: una în care erau numai forme vechi cenușa focului care arsesese și, pe de altă parte, în aceiași formă, cu preoți-presbiteri, cu diaconi, cu episcopi, cu mitropoliți, cu diecese-provincii cu sinoade-adunări și canoane-legi, o societate nouă, din mijlocul căreia se înălța focul strălucitor al viitorului.

CUPRINSUL.

	<u>Pag.</u>
<i>Prefață</i> (cuprinzînd cîteva explicații).	1
I. Epoca vechilor civilizații isolate.	21
II. Epoca atingerii între sine a vechilor civilizații orientale (c. 1600—c. 600).	47
III. Apariția cuceritoare a rasei arice: Mezî, Perși, In- dieni și Greci.	73
IV. «Elada» în fața războaielor medice.	94
V și VI. Desvoltarea și înflorirea spiritului elenic. . .	116
VII. Monarhia „macedoneană”.	138
VIII. Ivirea și consolidarea Romei.	158
IX. «Imperiul» Romei.	178
X. «Imperiul lui Dumnezeu» al creștîismului.	198
